

POLISH SCIENCE JOURNAL
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Issue 7(40)

POLISH SCIENCE JOURNAL

ISSUE 7(40)

INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

WARSAW, POLAND
Wydawnictwo Naukowe "iScience"
2021

ISBN 978-83-949403-4-8

POLISH SCIENCE JOURNAL (ISSUE 7(40), 2021) - Warsaw: Sp. z o. o. "iScience", 2021. – 199 p.

Editorial board:

Bakhtiyor Amonov, Doctor of Political Sciences, Associate Professor of Tashkent University of Information Technologies

Mukhayokhon Botiraliyevna Artikova, doctor of science, Namangan state university

Bugajewski K. A., doktor nauk medycznych, profesor nadzwyczajny Czarnomorski Państwowy Uniwersytet imienia Piotra Mohyły

Tahirjon Z. Sultanov, Doctor of Technical Sciences, docent

Shavkat J. Imomov, Doctor of Technical Sciences, professor

Sayipzhan Bakizhanovich Tilabaev, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Temirbek Ametov, PhD

Marina Berdina, PhD

Hurshida Ustadjalilova, PhD

Dilnoza Kamalova, PhD (arch) Associate Professor, Samarkand State Institute of Architecture and Civil Engineering

Sarvinoz Boboqulovna Juraeva – Associate Professor of Philological Science, head of chair of culturology of Khujand State University named after academician B. Gafurov (Tajikistan)

Oleh Vodiany, PhD

Languages of publication: українська, русский, english, polski, беларуская, казакша, o'zbek, limba română, кыргыз тили, Հայերեն

Science journal are recommended for scientists and teachers in higher education establishments. They can be used in education, including the process of post - graduate teaching, preparation for obtain bachelors' and masters' degrees.

The review of all articles was accomplished by experts, materials are according to authors copyright. The authors are responsible for content, researches results and errors.

ISBN 978-83-949403-4-8

© Sp. z o. o. "iScience", 2021

© Authors, 2021

TABLE OF CONTENTS

SECTION: AGRICULTURAL SCIENCE

Азимова М. Э., Холмуродова З. Д. (Карши, Узбекистан) ВЛИЯНИЕ РАЗЛИЧНЫХ НОРМ МИНЕРАЛЬНЫХ УДОБРЕНИЙ НА КАЧЕСТВО ЗЕРНА ОЗИМОЙ МЯГКОЙ ПШЕНИЦЫ.....	7
Аметов Т. А., Утебаев Т. Т. (Нукус, Узбекистан) ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ	14
Умаров Зафар Абдишукурович, Пулатов Азиз Аллаёр угли, Муминов Элёр Мусаждонович (Фергана, Узбекистан) ЭФФЕКТИВНОСТЬ ФУНГИЦИДОВ ПРОТИВ ЗАБОЛЕВАНИЯ МУЧНИСТОЙ ВСТРЕЧАЮЩЕЙСЯ В ГРУШЕВЫХ САДАХ	19

SECTION: ART STUDIES

Чоршанбиева Мехринисо (Термез, Узбекистан) МУЗЕЙ ХАЗИНАСИ ЖАВОҶИРЛАРИ	23
---	----

SECTION: CULTURAL SCIENCE

Хосиятов Хуршид Отақуллович (Карши, Узбекистан) ЎЗБЕКИСТОН МУЗЕЙЛАРИ АШЁЛАРИГА КРЕАТИВЛИК АСОСИДА ЁНДАШУВЛАР	25
---	----

SECTION: ECONOMICS

Громоздова Л. В., Хмурковський Г. В., Косяк М. В. (Київ, Україна) ЕКОНОМІЧНИЙ ІНТЕЛІДЖЕНС ЯК ЗАСІБ ОПТИМІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ БІЗНЕС-ПРОЦЕСІВ.....	32
Довгенко Я. О., Халецька З. П., Яременко Л. І. (Кропивницький, Україна), Писаренко Н. В., Дубровник-Рохова А. О., Праворський Р. В. (Київ, Україна) ОЦІНКА СТАНУ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЙОГО ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	43
Косяк І.В., Тітов В.В., Смірнова О.Ю., Праворський В.В., Галицька О.Б., Дмитрієва О.В. (Київ, Україна) ДІАГНОСТИКА ТА УПРАВЛІННЯ БІЗНЕС-ПРОЦЕСАМИ ПІДПРИЄМСТВА.....	51
Матякубова Парахат Майлиевна, Жумамуратов Бехзод Акрамждонович, Джуманиязова Нигина Аминбаевна, Эмбергенова Нилуфар Полатбайеина (Нукус, Узбекистан) ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МЕТРОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИКИ.....	60

Громоздова Л.В., Дербеньова Я.В. (Київ, Україна), Зарубіна А.В. (Кропивницький, Україна), Волотівський П.Б., Дубровик-Рохова А.О., Праворський Р.В. (Київ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМУВАННЯ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ АЗІЇ В КОНТЕКСТІ СТРІМКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ.....	64
---	----

SECTION: MANAGEMENT AND MARKETING

Мамажонов Абдувохид Абдурахмонович, Кулдашев Жаҳонгир Улуғбекович (Андижон, Узбекистан) МЕНЕЖМЕНТИ ТИЗИМЛАРИДА ЕТАКЧИНИ ЎРНИ.....	76
---	----

SECTION: PEDAGOGY

Islomova Parvina (Jizzax, Uzbekistan) UMUMTA'LIM MAKTABLARI TIZIMIDA NUQSONLI O'QUVCHILARNING INKLYUZIV TA'LIMINI TASHKIL QILISH	81
Pardaev Elyor (Kitab, Uzbekistan) EFFECTIVE USAGE OF CLASSROOM MANAGEMENT STRATEGIES.....	84
Мамбетниязова Замира Турдыбаевна (Нукус, Узбекистан) КОНФЛИКТ В ВЗАИМООТНОШЕНИИ СУБЪЕКТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА.....	87
Печеряга Світлана Володимирівна (Чернівці, Україна) ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ У МЕДИЧНОМУ ВУЗІ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ.....	91
Трубникова Людмила (Актобе, Казахстан) ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОБЛЕМНЫХ ЗАДАЧ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ.....	96
Трухан Ганна Валеріївна (Харків, Україна) ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО НАДАННЯ ФАСИЛІТАТИВНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ СІМЕЙ У НОВЕРГІЙ УКРАЇНИ.....	100

SECTION: PHILOLOGY AND LINGUISTICS

Abdullayev Hotamjon Xamroevich (Nukus, O'zbekiston) ROMAN JANRIDA "IKKI SYUJETLI" DIOLOG	108
Muxtorova Xafiza Ixtiyor qizi (Jizzax, Uzbekistan) ALISHER NAVOIYNING MEMUAR BIOGRAFIK ASARLARI.....	112
Yusufjonova Sevara Oybek kizi (Tashkent, Uzbekistan) EVALUATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE.....	114
Хакимова Ойдин Олимовна, Ниязова Нозима Фурқатовна (Бухара, Узбекистан) ИНГЛИЗ ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАР ВА МЕТОДЛАР.....	116
Хамська Н. Б., Полянська К. С., Уманська Ю.В. (Вінниця, Україна), Дмитренко О. П., Черіпко С. І., Артеменко А. І. (Київ, Україна) МОВА ЯК ІНСТРУМЕНТ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ.....	119

SECTION: PHYSICAL CULTURE**Bugaevsky K. A. (Mykolayiv, Ukraine)**

THE INFLUENCE OF SPORTS ACTIVITY ON THE IMPORTANCE OF THE SEXUAL SOMATOTYPE OF ATHLETES IN PAIRED WOMEN'S ACROBATICS AND GYMNASTICS	126
---	-----

SECTION: PHYSICS AND MATHEMATICS**Kilichev Farhod Davlatyorovich,****Shermatova O'g'iljon Jabborovna (Xorazm, Uzbekistan)**

FUNKSIYA O'SISH VA KAMAYISHI	136
------------------------------------	-----

Madrimova Erkinoy Sabirovna,**Norbayev Sherali Shixnazarovich (Xorazm, Uzbekistan)**

MANTIQ, LOGIKA – TO'G'RI TAFAKKUR YURITISHNING ASOSIY QONUNLARI ...	138
---	-----

Suyumov J. Yu. (Kokand, Uzbekistan)

APPLICATION OF MAPLETS IN MATH.....	140
-------------------------------------	-----

SECTION: POLITICAL SCIENCE**Shokirova Gulruxbonu Bexzod qizi (Toshkent, Uzbekistan)**

IJTIMOYIY TABAQALASHUV, IJTIMOYIY GURUHLAR VA IJTIMOYIY VAKOLAT G'OYASI VA TAMOYILLARI.....	143
---	-----

SECTION: PSYCHOLOGY SCIENCE**Бабаева Умида Нурматжоновна (Ташкент, Узбекистан)**

ТЕМИР ЙЎЛ ТИЗИМИДА ФАОЛИЯТ КЎРСАТАДИГАН МУТАХАСИСЛАРДА НАМОЁН БЎЛАДИГАН ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ДИАГНОСТИКАСИ.....	146
--	-----

SECTION: SCIENCE OF LAW**Angheluță Mihaela Victor (Chișinău, Moldova)**

SUBIECTUL AMENINȚĂRII CU OMOR ORI CU VĂTĂMAREA GRAVĂ A INTEGRITĂȚII CORPORALE SAU A SĂNĂTĂȚII (ART. 155 DIN CODUL PENAL AL REPUBLICII MOLDOVA)	156
--	-----

Angheluță Mihaela Victor (Chișinău, Moldova)

CARACTERISTICILE AMENINȚĂRII ÎN CAZUL INFRACTIUNII PREVĂZUTE LA ART. 155 DIN CODUL PENAL AL REPUBLICII MOLDOVA	162
--	-----

Mamirov Sevinchbek (Tashkent, Uzbekistan)

ПОРЯДОК ПРЕКРАЩЕНИЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА ПО ИНИЦИАТИВЕ РАБОДАТЕЛЯ НА ОСНОВЕ ВИНОВНЫХ ДЕЙСТВИЙ РАБОТНИКА	169
---	-----

Stati Vitalie Anatol, Eșanu Adriana Tudor (Chișinău, Moldova)

SUNT OARE PERSOANE PUBLICE SPECIALIȘTII ATESTAȚI ÎN DOMENIUL CONSTRUCȚIILOR?	175
--	-----

SECTION: TECHNICAL SCIENCE. TRANSPORT

Дилшодов Б.Д., Ахмедов А.М. (Ташкент, Узбекистан)

БЕСКОНТАКТНЫЙ МЕТОД ИЗМЕРЕНИЯ КОРОБЛЕНИЯ ДЖИННЫХ ПИЛ..... 187

Хошимов И.Н., Фуломов Б.Б. (Андижон, Ўзбекистон)

ИРРИГАЦИЯ ЭРОЗИЯСИГА УЧРАГАН ЕРЛАРДА АГРОТАДБИРЛАРНИ КУЗГИ
БУҒДОЙНИ ДОН ҲОСИЛДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ 192

SECTION: TOURISM AND RECREATION

Позилжанов Хумоюнмирзо Ғайратжон ўғли (Андижан, Узбекистан)

ТУРИЗМНИНГ МАМЛАКАТ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИГА ТАЪСИРИ 196

SECTION: AGRICULTURAL SCIENCE

УДК 631.5; 633.11.1

Азимова М. Э., Холмуродова З. Д.
Каршинский инженерно-экономический институт
(Карши, Узбекистан)

**ВЛИЯНИЕ РАЗЛИЧНЫХ НОРМ МИНЕРАЛЬНЫХ УДОБРЕНИЙ
НА КАЧЕСТВО ЗЕРНА ОЗИМОЙ МЯГКОЙ ПШЕНИЦЫ**

Аннотация. В настоящее время в условиях сокращения энергетических ресурсов, когда потребность населения земного шара в продуктах питания, зерна и зерновых продуктах постоянного растёт, увеличение эффективности отрасли возделывания зерновых культур является актуальной проблемой.

Ключевые слова: *Сорт, срок, доза, удобрение, белок, клейковина*

Annotation. At present, in the context of a decrease in energy resources, when the demand of the world's population for food, grain and grain products is constantly growing, increasing the efficiency of the grain-growing industry is an urgent problem.

Key words: *Variety, term, dose, fertilizer, protein, gluten*

В данных условиях, требуется обращать внимание не только на усовершенствование системы возделывания и увеличение показателя урожайности зерновых, но и обеспечить качество и стабильность зерна. В настоящее время общая площадь зерновых посевных земель в мире составляет около 700 млн/га, за 2016 год с данной территории было взято всего 724,0 млн.тонн зерна пшеницы, из которых вклад мягкой пшеницы приходится на 95 процентов.

Глобальные изменения климата, сокращение посевных площадей, снижение плодородия почв, дефицит водных ресурсов, обострения экологических проблем в зерно выращиваемых регионах мира оказывают непосредственное влияние на обеспечение продовольственной безопасности. Значение повышения урожайности и качества зерна озимой мягкой пшеницы, размещение сортов и разработка оптимальной агротехнологии выращивания высокоурожайных и высококачественных сортов пшеницы для различных почвенно-климатических условий является важными факторами стремительного развития выращивания зерновых в Республике Узбекистан.

Факторами, влияющими на урожайность зерновых культур, являются: прежде всего биологическая характеристика вида, природные климатические условия, срок, норма и оптимальный метод посадки, норма и сроки применения питательных веществ, обеспечение влажностью, заражённость болезнями и вредителями, своевременный сбор урожая [5; 4].

Одной из основных проблем в производстве зерна в нашей стране является завышение качества зерна. Ранее были проведены многочисленные исследования для определения качества зерна озимой пшеницы, а также изучены масштабы влияния природных факторов и используемых агротехнических мероприятий на качество урожая.

Содержание белка в составе зёрен озимой мягкой пшеницы изменяется в зависимости от свойств сорта, почвенно-климатических условий, обеспечения влажностью, заражённостью болезнями и вредителями и от ряда других факторов [3].

С целью изучения влияния сроков посева, норм посева и применения удобрений на урожайность и качество зерна озимой мягкой пшеницы в 108 вариантах с 3-мя сроками и нормами высадки и 3 нормами применения удобрений, с 3-х кратной повторностью было изучено 4 сорта (Краснодарская-99, Яксарт, Бунёдокор и Гозгон) озимой мягкой пшеницы.

Белок, содержащийся в составе в зерна, не только влияет на его качество, но так же влияет на технологические свойства переработки продуктов зерна. Чем выше стекловидность зёрен, тем выше содержание белка Н. Халилов [6].

Наши эксперименты показали, что результаты, полученные у контрольного варианта без применений каких либо удобрений, были ниже, чем у вариантов с питанием. У вариантов с ранним сроком высадки было обнаружено, что у сорта Краснодарская-99 показатель содержания белка составил 13,6%, у Яксарт 13,9%, у Бунёдокор 13,7% и Гозгон 14,1%.

У варианта с нормой применения удобрений $N_{180}P_{108}K_{54}$ кг/га, наблюдался самый высокий результат по сравнению с контрольным вариантом, где у сорта Краснодарская-99 данный показатель составил 14,7%, у Яксарт 14,7%, у Бунёдокор 14,8%, у Гозгон 15,2% соответственно.

Было обнаружено, что содержание белка у варианта с нормой применения удобрений $N_{210}P_{147}K_{105}$ кг/га был выше остальных. У сорта Краснодарская-99 данный показатель составил 15,6%, у Яксарт 15,8%, у Бунёдокор 16,4% и у Гозгон 16,7% соответственно.

Влияние сроков и норм посева, удобрений на содержание белка в составе зёрен озимой мягкой пшеницы (2014-2016 гг.)

(1-таблица)

№	Варианты	Млн/шт	Названи е сорта	Ранний срок высадки 1.10	Средний срок высадки 20.10	Поздний срок высадки 10.11
1	Стандарт (без применения удобрений)	4	Краснад арская- 99	13,9	13,7	13,4
2			Яксарт	13,6	14,1	13,5
3			Бунёдокор	13,7	14,1	13,6
4			Гозгон	13,9	14,3	13,8
5		5	Краснад арская-	13,6	14,1	13,9

			99			
6			Яксарт	13,9	14,2	13,5
7			Бунёдкор	13,7	14,3	13,5
8			Гозгон	14,1	14,4	13,8
9			Краснад арская- 99	13,7	13,9	13,5
10		6	Яксарт	13,5	13,8	13,4
11			Бунёдкор	13,8	14,2	13,3
12			Гозгон	13,9	14,3	13,7
13			Краснад арская- 99	14,2	14,7	14,1
14		4	Яксарт	14,3	15	14,2
15			Бунёдкор	14,3	15,1	14,2
16			Гозгон	14,6	15,2	14,6
17			Краснад арская- 99	14,7	15,1	14,4
18	N ₁₈₀ P ₁₀₈ K ₅₄	5	Яксарт	14,7	15,1	14,5
19			Бунёдкор	14,8	15,4	14,5
20			Гозгон	15,2	15,6	14,7
21			Краснад арская- 99	13,9	14,3	13,6
22		6	Яксарт	14,1	14,5	13,9
23			Бунёдкор	14,8	14,6	13,8
24			Гозгон	14,2	14,7	14,2
25				Краснад арская- 99	15,2	15,3
26	N ₂₁₀ P ₁₄₇ K ₁₀₅	4	Яксарт	15,4	15,6	15,5
27			Бунёдкор	15,7	16,0	15,7
28			Гозгон	15,4	15,7	15,7
29		5	Краснад арская- 99	15,6	15,9	15,2
30			Яксарт	15,8	16,1	15,5

31		6	Бунёдкор	16,4	16,3	15,6
32			Гозгон	16,7	16,8	16,6
33			Краснадарская-99	15	15,2	14,8
34			Яксарт	14,9	15,3	14,8
35			Бунёдкор	14,9	15,6	14,8
36			Гозгон	15,4	15,7	14,9

Сравнительно низкое содержание белка в составе зёрен у контрольного варианта высаженного в средний срок посева можно связать с позднем сроком высадки, где у сорта Краснодарская-99 содержание белка составило 14,1%, у Яксарт 14,2%, у Бунёдкор 14,3% и у Гозгон 14,4%.

У варианта с нормой применения удобрений $N_{180} P_{108} K_{54}$ кг/га показатель содержания белка в составе зёрен был выше, чем у контрольного варианта, где у сорта Краснодарская-99 данный показатель составил 15,1%, у Яксарт 15,1%, у Бунёдкор 15,4% и у Гозгон 15,6%.

Результаты варианта с нормой применения удобрений $N_{210} P_{147} K_{105}$ кг/га показали, что содержание белка в зерне увеличилось на 0,9-1,2%.

Определилось, что у варианта с поздним сроком высадки семян у сорта Краснодарская-99 содержание белка в составе зерна составило 13,9 %, у Яксарт 13,5 %, у Бунёдкор 13,5 % и у Гозгон 13,8 %.

У вариантов с минимальным применением удобрений нормой N_{180}, P_{108}, K_{54} показатели содержания белка в составе зерна превысили результаты контрольных вариантов, то есть у сорта Краснодарская-99 данный показатель составил 14,4%, у Яксарт 14,5%, у Бунёдкор 14,5% и у Гозгон 14,7%.

Обнаружено, что у вариантов с максимальным применением удобрений нормой $N_{210} P_{147} K_{105}$ кг/га показатели содержания белка в составе зерна были самыми высокими, то есть у сорта Краснодарская - 99 данный показатель составил 15,2%, у Яксарт 15,5%, у Бунёдкор 15,6% и у Гозгон 16,6%.

Качество клейковины определяется ее физическими свойствами, такими как возврат к первоначальной эластичности, вязкости, липкости теста. Данные экспериментальных данных варианта с ранней высадкой семян показывают, что у контрольного варианта параметры были ниже по сравнению с вариантами питания. У вариантов со средним сроком высадки семян без применений удобрений у сорта Краснодарская – 99 показатель клейковины составил 22,3%, у Яксарт 22,6%, у Бунёдкор 22,1% и у Гозгон 23,7% соответственно.

А у вариантов высаженных в этот же срок, только с применением удобрений нормой N_{180}, P_{108}, K_{54} кг/га показатели содержания клейковины были относительно высокими, то есть у сорта Краснодарская-99 данный показатель составил 25,6%, у Яксарт 25,4%, у Бунёдкор 26,3% и у Гозгон 26,4%.

Повышенное применение удобрений нормой $N_{210}P_{147}K_{105}$ кг/га обеспечило высокое содержание клейковины, где у сорта Краснодарская – 99 данный показатель составил 28%, у Яксарт 28,1%, у Бунёдор 28,7% и у Гозгон 29,2%.

Если у вариантов с средним сроком высадки у сорта Краснодарская-99 содержание клейковины составило 23,5%, у Яксарт 22,8%, у Бунёдор 23% и у Гозгон 24,9%, то у вариантов с нормой применения удобрений $N_{180}P_{108}K_{54}$ кг/га содержание клейковины было выше, чем показатели контрольного варианта, где у сорта Краснодарская-99 данный показатель составил 27,0 %, у Яксарт 26,8 %, у Бунёдор 26,9% и у Гозгон 28 %.

Было отмечено, что у варианта с более завышенным применением удобрений нормой $N_{210}P_{147}K_{105}$ кг/га показатель содержания клейковины был сравнительно выше, где у сорта в Краснодарской-99 данный показатель составил 29,2%, у Яксарт 29,5%, у Бунёдор 29,3% и у Гозгон 30%.

По итогам результатов исследований было обнаружено, что у вариантов с поздним сроком высадки семян количество клейковины у сорта Краснодарская 99 данный показатель составил 22,7%, у Яксарт 20,6%, Бунёдор 21,2% и у Гозгон 21,1%.

Применение удобрений нормой $N_{180}P_{108}K_{54}$ кг/га повлияло на содержание клейковины, где у сорта Краснодарская-99 данный показатель составил 24,1%, у Яксарт 24,8%, у Бунёдор 25% и у Гозгон 26,1%.

Содержание клейковины в зерне так же пропорционально увеличилось у вариантов с повышенным применением удобрений нормой $N_{210}P_{147}K_{105}$, где у сорта Краснодарская – 99 данный показатель составил 27%, у Яксарт 26,9%, у Бунёдор 27,7% и у Гозгон - 27,7% соответственно.

Влияние сроков и норм посева, удобрений на содержание клейковины в составе зёрен мягкой озимой пшеницы (2014–2016 гг.)

(2-таблица)

№	Варианты	Млн /шт	Название сорта	Ранний срок высадки	Средний срок высадки	Поздний срок высадки
				1.10	20.10	10.11
1	Стандарт (без применения удобрений)	4	Краснадарская -99	21,5	22,7	20,1
2			Яксарт	21,9	23,3	20,6
3			Бунёдор	22,1	22,8	20,7
4			Гозгон	23,3	25,1	21,6
5		5	Краснадарская -99	22,3	23,5	20,5
6			Яксарт	22,6	22,8	21,2
7			Бунёдор	22,1	23	20,9
8			Гозгон	23,7	24,9	22,2

9		6	Краснадарская -99	21,9	21	22,7	
10			Яксарт	20,7	21,7	20,6	
11			Бунёдкар	20,9	22	21,2	
12			Гозгон	22,4	23,8	21,1	
13	N ₁₈₀ P ₁₀₈ K ₅₄	4	Краснадарская -99	24,6	26,2	23,1	
14			Яксарт	24,4	26	23,8	
15			Бунёдкар	22,6	26,2	24,3	
16			Гозгон	25,9	27,2	24,7	
17		5	Краснадарская -99	25,6	27	24,1	
18			Яксарт	25,4	26,8	24,8	
19			Бунёдкар	26,3	26,9	25	
20			Гозгон	26,4	28	26,1	
21		6	Краснадарская -99	26,5	27,9	24,9	
22			Яксарт	24	25,4	22,3	
23			Бунёдкар	24,6	26,1	23,6	
24			Гозгон	25,2	26,7	23,6	
25		N ₂₁₀ P ₁₄₇ K ₁₀ 5	4	Краснадарская -99	27,6	28,3	26,5
26				Яксарт	27,9	28,9	26,7
27				Бунёдкар	27,9	29,1	26,7
28				Гозгон	28,2	29,7	27,7
29	5		Краснадарская -99	28	29,2	27,1	
30			Яксарт	28,1	29,5	26,9	
31			Бунёдкар	28,7	29,3	27,7	
32			Гозгон	29,2	30	27,7	
33	6		Краснадарская -99	26,5	26,5	25	
34			Яксарт	27,4	27,6	25,4	
35			Бунёдкар	27,6	27,7	26	
36			Гозгон	27,9	28,6	26,7	

Вывод. По итогам результатов проведённых исследований определилось, что для условий Кашкадарьинской области высадка семян при оптимальных сроках и нормах с применением минеральных удобрений нормой $N_{210}P_{147}K_{105}$ кг/га оказала непосредственное влияние на увеличение содержания белка и клейковины в составе зёрен озимой мягкой пшеницы, и что высокий показатель содержания белка и клейковины в составе зёрен взаимосвязан с сроками высадки семян.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Абдурахмонов С. Нормы удобрений и режим орошений озимой пшеницы “Санзар-8”. Аграрный вестник Узбекистана. 2003, №3, 11 с.
2. Amanov A. A., Nurbekov A.I. «Winter wheat breeding for resistance to rust diseases under irrigated conditions in Uzbekistan». Abstracts First Regional Wheat Yellow Rust Conference for Central and West Asia and North Africa. Karaj, Iran 8-14 May, 2001, p. 30.
3. Коданев И.М. Повышение качества зерна. Москва «Колос» 1976, с. 87
4. Сиддиқов Р. Если хотите, чтобы хлеб был качественным. Сельское хозяйство Узбекистана. № 4, 2004, 14-15 б.
5. Халимов И., Сатторов М., Исмоилов А. Выгодность своевременной посадки. // ж. Сельское хозяйство Узбекистана, № 8, 2004, 16 с.

Аметов Т. А., Утебаев Т. Т.
Каракалпакский институт сельского хозяйства и агротехнологии, Узбекистан
(Нукус, Узбекистан)

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

Аннотация. В статье рассматривается развития сельское хозяйство в Каракалпакстане. Необходимость решения продовольственной проблемы в стране в последнее время представляет актуальную тему. В последние годы реализуются последовательные реформы по развитию сельского хозяйства, внедрению современных рыночных механизмов, развитию современных систем управления и повышению экспортного потенциала в данном направлении. Динамика валовых сборов за последние 5 лет показывает стабильность роста производства агрокультуры.

Ключевые слово: сельское хозяйства, кластер, агроуслуг, погода, инвестиция, сорт, районирование.

Ametov T. A., Utebayev T. T.
Karakalpak Institute of Agriculture and Agrotechnology
(Nukus, Uzbekistan)

PROSPECTS FOR AGRICULTURE DEVELOPMENT IN KARAKALPAKSTAN

Annotation. The article examines the development of agriculture in Karakalpakstan. The need to solve the food problem in the country has recently become a topical issue. In recent years, consistent reforms have been implemented for the development of agriculture, the introduction of modern market mechanisms, the development of modern management systems and an increase in export potential in this direction. The dynamics of gross receipts over the past 5 years shows the stability of the growth of agricultural production.

Key words: Agriculture, cluster, agricultural services, weather, investment, variety, zoning.

Сельское хозяйство является одним из ведущих и крупнейших секторов Узбекистана и Каракалпакстана, вносящих вклад в национальную экономику. Разнообразный рельеф страны представляет наиболее благоприятные регионы для выращивания различных продовольственных, а также технических культур.

С постановлением Президента Республики Узбекистан «О мерах по реализации проекта «Модернизация сельского хозяйства Республики Узбекистан» с участием международного банка реконструкции и развития и международной ассоциации развития» №ПП-4803 от 11 августа 2020 г. в последние годы реализуются последовательные реформы по развитию сельского хозяйства, внедрению современных

рыночных механизмов, развитию современных систем управления и повышению экспортного потенциала в данном направлении¹.

Важное значение в данном направлении имеет принятие Стратегии развития сельского хозяйства Республики Узбекистан на 2020-2030 годы².

В результате внедрения кластерной модели производства сельскохозяйственной продукции в последние годы на 125 тысячах гектаров, или 12 процентах, посевных площадей хлопчатника функционируют кооперации, на 908 тысячах гектаров, или 88 процентах, - кластеры.

В целях создания благоприятного агробизнес-климата и цепочки высокой добавленной стоимости, кардинального реформирования деятельности и улучшения материально-технической базы научно-исследовательских учреждений сельского хозяйства, широкого внедрения системы знаний, инноваций и агроуслуг в сельском хозяйстве на основе мирового опыта, а также совершенствования видов услуг, поддержки развития кооперационных отношений в отрасли и дальнейшего расширения сотрудничества со Всемирным банком.

По данным Всемирной метеорологической организации на сегодняшний день земля уже на один градус теплее, чем в начале XX века, и это уже оказывает негативное влияние на аграрный сектор. Узбекистан также сталкивается с этой проблемой, которая особенно ощутима в некоторых его регионах. Между тем современные технологии позволяют адаптироваться к изменениям климата и уменьшить их негативное воздействие на сельское хозяйство³. 2020 год стал одним из трёх самых тёплых лет за всю историю наблюдений, сообщила Всемирная метеорологическая организация (ВМО).

По данным ВМО, 2011–2020 годы были самым тёплым десятилетием за всю историю наблюдений при сохранении долгосрочной тенденции к изменению климата. Самые тёплые шесть лет следовали с 2015 года, при этом 2016, 2019 и 2020 годы входят в тройку самых тёплых.

Разница в средних глобальных температурах между тремя самыми тёплыми годами – 2016, 2019 и 2020 – неразличимо мала, отмечает ВМО. Средняя глобальная температура в 2020 году была примерно 14,9 градуса, что на 1,2 градуса выше доиндустриального (1850–1900 годы) уровня⁴.

В республике результаты реализации проекта «Обеспечение климатической устойчивости фермерских и дехканских хозяйств, расположенных в засушливых районах Узбекистана», в частности, были приведены практические примеры по снижению нарастающего риска водного дефицита и засухи, внедрению водосберегающих

¹ Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. 12.08.2020 г. - № 07/20/4803/1162; 04.02.2021 г., № 07/21/4975/0085.

² Национальная база данных законодательства Республика Узбекистан. 24.10.2019 г., № 06/19/5853/3955

³ Тарянкиков Р.В. Третье национальное сообщение Республики Узбекистан по рамочной конвенции ООН об изменении климата. – Ташкент, 2016. – 17 с.

⁴ 2020 год стал одним из самых жарких в истории наблюдений – ВМО.
[//https://www.gazeta.uz/ru/2021/01/15/climate](https://www.gazeta.uz/ru/2021/01/15/climate).

технологий, таких, как лазерная планировка полей, нулевая обработка, культивирование сидеральных, солеустойчивых и засухоустойчивых культур.

Проект оказывает содействие центральным, областным и местным органам государственной власти, а также фермерским и дехканским хозяйствам в повышении их готовности противостоять воздействию изменения климата.

Для проверки эффективности новых агротехнических и водосберегающих технологий в условиях климата Каракалпакстана было выбрано пять районов, в каждом из которых были внедрены различные инновационные технологии. Специально для интеграции технологии лазерной планировки организованы тренинги, на которых фермеры могли получить практические навыки работы с оборудованием. Созданы центры по оказанию консультационных услуг для фермеров и дехкан по вопросам адаптации к изменению климата.

Также в ходе реализации проекта была полностью автоматизирована наблюдательная метеорологическая сеть Каракалпакстана, где было установлено современное оборудование для сбора и передачи гидрометеорологической информации.

На начало 2017 года площадь орошаемых земель в Республике Каракалпакстан составила 509,6 тыс. га (3,1%) при общей земельной площади 16,7 млн. га. Несмотря на проводимую политику по изменению структуры экономики, сельское хозяйство занимает значительную часть экономики республики. Так, за 2010-2016 годы объем производства продукции сельского хозяйства возрос в 1,9 раза⁵. Наблюдается тенденция снижения доли животноводства (с 53,2% до 51,7%) и рост доли растениеводства (с 46,8% до 48,3%). Отмечается положительная динамика производства основной сельхозпродукции (зерновые, рис, овощи, фрукты, мясо, молоко, яйца и др.). На посевных площадях Каракалпакстана в основном выращивают хлопчатник и зерно. Хлопчатник культивируется во всех южных районах республики, кроме Муйнакского. В устье Амударьи условия благоприятствуют возделыванию люцерны. Местный сорт семенной люцерны считается самым качественным. Из зерновых здесь выращиваются сорго, кукуруза и рис. Более 33% площадей в Узбекистане, занятых под рис, находятся в Каракалпакстане. Для откорма скота в животноводстве используются не только люцерна, кукуруза и сорго, но и отходы хлопкоочистительных, маслособойных и мясомолочных предприятий. На пустынных пастбищах круглый год пасутся каракулевые овцы, развито и верблюдоводство. Крупный рогатый скот для производства мяса и молока разводят на территориях орошаемого земледелия и в устье Амударьи. Шелководство развито в Турткульском и Амударьинском районах, дающих 80% всего объема коконов по республике. Обеспечение продовольственной безопасности в Республике Каракалпакстан имеет свои особенности с учетом экологической обстановки, низкого качества земельно-водных ресурсов, транспортной доступности и емкости продовольственного рынка. Согласно расчетам, уровень удовлетворенности по основным продуктам питания за счет собственного производства составляет: по хлебу и

⁵ Паспорт о социально-экономическом развитии Республики Каракалпакстан по состоянию на 1 января 2017 г. – Нукус: Министерство экономики и статистики Республики Каракалпакстан, 2017. – с. 8.

хлебопродуктам – 33,2%, мясу и мясopодуктам – 75%, молоку и молокопродуктам – 81%, фруктам и ягодам – 65%. Основная часть импорта приходится на сахар, растительное масло, муку и кондитерские изделия. Перспективным направлением в растениеводстве является выращивание риса в Канлыккульском, Нукусском, Тахтакупырском, Элликкалинском районах, а овощей и фруктов – в Амударьинском, Берунийском, Нукусском, Элликкалинском районах. Бобовые и масличные культуры целесообразно возделывать в Канлыккульском, Кунградском, Чимбайском районах. При этом наиболее эффективными представляются агропроизводства, основанные на применении капельного орошения, технологий гидропоники и аквапоники.

В 2018-2019 годах в Каракалпакстане намечено реализовать 70 инвестиционных проектов по переработке плодopовощной продукции и мяса, строительству холодильных хранилищ. В рамках программы развития животноводства и птицеводства на 2018-2020 годы предусматривается реализовать 250 проектов. В рамках программы развития рыбоводства в 2018-2020 годах будет осуществлено 6 проектов. На рисовых полях Нукусского и Канлыккульского районов будет налажено разведение рыбы. В настоящее время Советом Министров Республики Каракалпакстан совместно с ассоциацией «Узбекбаликсаноат» реализуется Программа мероприятий по комплексному развитию рыбной отрасли на 2018 год. Запланировано создание 15 современных искусственных водоемов, запуск 100 садковых устройств и одной установки с замкнутым циклом водоснабжения. При этом Совет Министров обеспечивает выделение по заявкам инициаторов проектов в установленном порядке земельных участков для создания искусственных водоемов, строительства сооружений с замкнутым циклом водоснабжения и организации мощностей по переработке рыбы. В Нукусском филиале Ташкентского государственного аграрного университета идет подготовка по организации, начиная с 2018/2019 учебного года, заочного отделения по образовательным направлениям рыбоводства.

Также в Нукусском районе 1 165 га хлопковых полей были полностью сокращены и заменены экспортно-ориентированными продовольственными культурами. Нукуссий район специализируется на плодopовощеводстве и начала свою деятельность по разработке программы по определению основных направлений развития региона. Согласно предварительному анализу, основными точками роста экономики района были определены направления развития плодopовощеводства и виноградарства, тепличных хозяйств, сферы услуг⁶.

В 2020-2022 годах для комплексного развития Нукусского района планируется реализовать 84 проекта на сумму 399,2 миллиарда сумов и создать 936 новых рабочих мест. В частности, 44 проекта в сфере сельского хозяйства на сумму 286,3 миллиарда сумов, в частности 6 – в области создания интенсивных садов на 169 га, 1 – переработки 1 021 тонны винограда, 12 – создания современных теплиц на 61 га, 2 – создания плодopовощных кластеров, 13 проектов мощностью производства 97 тонн рыбной продукции и 10 проектов по импорту 1 059 голов племенного скота.

⁶ Министр сельского хозяйства: сельское хозяйства Каракалпакстана будет развиваться по 7 направлениям. 5 октября 2020 г. // <https://www.agro.uz/news/agro>.

В 2021 году в Каракалпакстане будет выращено 34,4 тысячи тонн семян кунжута. В текущем году будет построено предприятие по переработке кунжута мощностью 1,0 тыс. тонн на сумму 5,0 млрд. сумов, и мощность переработки будет доведена до 26,2 тыс. тонн.

В 2020 году было засеяно 10 000 га семян кунжута. Ожидается, что на этих площадях будет произведено в общей сложности 10 000 тонн, из которых 4300 тонн на сумму 8,1 миллиона долларов будут экспортированы. На сегодняшний день действуют 6 предприятий по переработке зерна кунжута мощностью 24,7 тыс. тонн.

До конца нынешнего года предприятием «ОловуддинГунжи» в Берунийском районе запущен проект по переработке 500 тонн семян кунжута на 1,1 млрд сумов.

Кроме того, с целью увеличения научного потенциала в этой сфере, внедрения научного подхода к производству семян, выращиванию, переработке будет создана «Научная станция по селекции масличных, посевного материала и агротехнологии».

Благодаря осуществляемым реформам достигнут устойчивый рост экономики республики, в том числе сельского хозяйства. Для роста объемов производства создана законодательная база, которая совершенствуется исходя из жизненных реалий. Осуществлены комплекс мер по укреплению материально-технической базы фермерских хозяйств, оптимизации посевной площади, системы финансовой поддержки и др. Благодаря созданным многопрофильным фермерским хозяйствам расширена возможность аграрного сектора по переработке сельскохозяйственной продукции, торговле, сервисного обслуживания и т.д. В результате создаются рабочие места для молодежи в сельской местности. Разработана и начата реализация инвестиционных проектов в сфере производства и переработки плодоовощной продукции с участием МФИ. Вместе с тем, есть проблемы: в обеспечении необходимого состояния плодородия почвы; мелиорации земель; в обеспечении необходимой сельскохозяйственной техникой. Для решения этих проблем требуется проведение углубленного комплексного научного исследования. Используя исторический и зарубежный опыт, при поддержке государства необходимо выработать программу кардинальных мер стимулирования инвестиций в сельское хозяйство республики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. 12.08.2020 г. - № 07/20/4803/1162; 04.02.2021 г., № 07/21/4975/0085.
2. Национальная база данных законодательства Республика Узбекистан. 24.10.2019 г., № 06/19/5853/3955
3. Таряников Р.В. Третье национальное сообщение Республики Узбекистан по рамочный конвенции ООН об изменении климата. –Ташкент, 2016. – 17 с.
4. 2020 год стал одним из самых жарких в истории наблюдений – ВМО. // <https://www.gazeta.uz/ru/2021/01/15/climate>.
5. Паспорт о социально-экономическом развитии Республики Каракалпакстан по состоянию на 1 января 2017 г. –Нукус: Министерство экономики и статистики Республики Каракалпакстан, 2017. – с. 8.
6. Министр сельского хозяйства: сельское хозяйства Каракалпакстана будет развиваться по 7 направлениям. 5 октября 2020 г. // <https://www.agro.uz/news/agro>.

УДК 632.934/952:632.4:634.13

Умаров Зафар Абдишукурович
НИИ СВиВ имени академка М. Мирзаева,
доктор философии сельскохозяйственных наук (PhD),
Пулатов Азиз Аллаёр угли
НИИ СВиВ имени академка М. Мирзаева, докторант,
Муминов Элёр Мусажонович
Управление сельского хозяйства Ферганского вилоята,
главный специалист отдела садоводства и тепличного хозяйства
(Фергана, Узбекистан)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ФУНГИЦИДОВ ПРОТИВ ЗАБОЛЕВАНИЯ МУЧНИСТОЙ ВСТРЕЧАЮЩЕЙСЯ В ГРУШЕВЫХ САДАХ

Аннотация. В нашем исследовании фунгицид *Koritus WG* (0,4 кг/га) был протестирован против мучнистой росы, встречающейся в грушевых садах. Исследование показало высокую биологическую эффективность применяемого фунгицида против болезни росы из грушевой муки. Поврежденность листьев составила от 7,1%, плодов – от 6,2%. Развитие болезни колеблется от 5,7 до 6,4% в листьях, а в плодах от 3,9%. Биологическая эффективность колебалась от 89,8% до 90,3%.

Ключевые слова: груша, болезнь, грибки, возбудитель, фунгицид, повреждение, развитие болезни, биологическая эффективность.

Abstract. In our study, the fungicide *Koritus WG* (0.4 kg / ha) was tested against powdery mildew found in pear orchards. The study showed a high biological effectiveness of the applied fungicide against dew disease from pear flour. Damage to leaves was from 7.1%, fruits - from 6.2%. The development of the disease ranges from 5.7 to 6.4% in leaves, and in fruits from 3.9%. The biological effectiveness ranged from 89.8% to 90.3%.

Keywords: pear, disease, fungi, pathogen, fungicide, damage, disease progression, biological effectiveness.

Обзор литературы. Мучнистая роса растений издавна известна на посевах сельскохозяйственных растений, так К.Линней еще в 1753 году дал характеристику данного заболевания на ряде растений.

Мучнистая роса на яблонях впервые отмечена в 1830 во Франции естествоиспытателем J. Duby, который дал характеристику возбудителя и назвал гриб – *Erysiphe mali*. В 1888 году английские ученые J. Ellis и R. Everhart привели полное описание возбудителя мучнистой росы яблони и ввели наименование *Sphaerotheca leucotrica*. Существующее до сих пор видовое наименование данного возбудителя ввел в 1900 году E.S. Salmon, который на основании сумчатой стадии определил его как *Podosphaera leucotrica* (Ellis et Everhart) Salmon (Грошев, 2002).

На территории современных стран СНГ впервые мучнистую росу яблони отметил В.К. Варлик в конце XIX века. По данным А.А. Ячевского (1910) в начале XX века

заболевание отмечалось в условиях Кавказского Черного моря, распространилось на территории Самарканда, Сибири, Вольнской губернии, а также Сочи, Бессарабия и Феодосии. В последующим ареал распространения мучнистой росы весьма обширен и захватывает Закавказье, Центральную Азию, Северный Кавказ, Крым, Украину, где наносит значительный ущерб посадкам в садах. (Тафраджийски, 1965; Бондаренко, 1984).

Как указывалось выше, мучнистая роса яблони и груши широко распространена в условиях Центральной Азии и встречается во всех регионах Узбекистана. Заболевание поражает почки, листья и плоды, а также молодые ветки и побеги. На листьях появляется розоватый до серого мучнистый налет. В дальнейшем, налет захватывает всю поверхность листа, образуя беловатые пятна, пораженные листья и побеги буреют и засыхают. Пораженные ветки отстают в росте, покрываются беловато-розовым налетом - мицелием, на котором в середине лета образуется половая стадия гриба – клейстотеции с сумками и аскоспорами внутри.

Мицелий заражает почки весной и летом, вскоре после разворачивания листьев. Весной зараженные побеги развиваются позже на 5-8 дней по сравнению со здоровыми. Пораженные органы покрываются налетом – мицелием с конидионосцами (бесполой стадией развития), уменьшается плодоносность. Возбудитель может инфицировать молодые плоды яблонь и оставаться живым до сбора урожая. Зараженные плоды уменьшают скорость созревания покрываются налетом, белесыми пятнами, могут осыпаться (Хасанов, 2010).

Место и методика проведения исследований. Фунгицид Koritus WG испытывали в грушевом саду НИИ СВВВ имени академика М.Мирзаева, Ташкентского района, Ташкентской области. Сады заложены 7 лет назад, сорт груши «Лесная красавица».

Обработки проводили с помощью моторизованного ранцевого опрыскивателя, с расчетной нормой расхода рабочей жидкости 1000 л/га. Опыты заложили в утренние часы, с 8 до 10 ч, когда температура воздуха не превышала 26°C и скорость ветра 1 м/сек.

Закладка опытов, последующие учеты и расчеты биологической эффективности проведен в соответствии с «Методическими указаниями» (2004), утвержденный Госхимкомиссией РУз.

Результаты испытания. Фунгицид Koritus WG был испытан в норме 0,4 кг/га в мучнистая роса груша.

Данные опытов показывают, что в контрольном варианте поражаемость мучнистая роса груша составляют на листьях -75,0% и на плодов -56,0%, при развитии болезни составляют 54,2% и 40,2%.

После 3-х кратного применения этого фунгицида против мучнистая роса Koritus WG в норме расхода 0,4 кг/га показал хорошие результаты, где биологическая эффективность составила на листьях груши 89,8% и на плодах – 90,3%, при развитии болезни составляла 5,7% и 3,9%.

Эталонного варианта, где применили опрыскивание фунгицидом Хорус 750 в.д.г в норме расхода 0,4 кг/га, где биологическая эффективность на листьях составила 90,6%, и на плодах – 91,3% (см. табл.1).

Таблица 1.

Биологическая эффективность фунгицида Koritus WG. против мучнистая роса груши. Ташкентская область, Ташкентская район, НИИ СВВ имени академика М. Мирзаева, 2019 год

№	Варианты	Норма расхода препарата, кг/га	Листья			Плоды		
			Поражаемость, %	Развитие болезни, %	Биологическая эффективность, %	Поражаемость, %	Развитие болезни, %	Биологическая эффективность, %
1.	Контроль (без обработки)	-	75,0	54,2	-	56,4	40,2	-
2.	Хорус 750 в.д.г. (эталон)	0,4	6,8	5,1	90,6	5,9	3,5	91,3
3.	Koritus WG	0,4	7,1	5,7	89,8	6,2	3,9	90,3

Выводы и заключение. Для предотвращения распространения болезнетворных патогенов заболевания мучнистой росы, требуется использование фунгицида Koritus WG (0,4% кг/га). Меры химической борьбы рекомендуется проводить 4 раза за период вегетации: набухание почек, цветение, после цветения, а также спустя 14 дней после проведения третьей обработки, в норме 1000 л рабочей жидкости на гектар утром или вечером.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бондаренко А.А. Новые технологии защиты яблони от основных болезней // Защита плодово-ягодных культур и винограда от вредителей и болезней в зоне Северного Кавказа. – Новочеркасск, 1984, -70-76.
2. Воронин Э.И. Мучнистая роса яблони и персика в Крыму // Тр.поприкл. ботанике, генетике и селекции. -1977. –Т.59 аш.2. -133-146.
3. Глитс М. Борьба с мучнистой росой яблони//Интенсивные технологии в садоводстве. -М.: Агропромиздат, 1990. – 50-58
4. Грошев С.В. Экологизация систем защиты яблони от мучнистой росы на Кубани: автореф.дисс. канд.с/х наук., -Краснодар: 2002, -24 с.
5. Дорожко Г.Р. Распространение мучнистой росы яблони в Ставропольском крае// Науч. Тр. Ставроп. СХИ, 1974. –Т. 3, аш 37. -112-117.
6. Кобахидзе Д.М. Мучнистая роса яблони // Тр.НИИ защиты растений, 1964. - Вып. 22. 338-340.
7. Митенбаев Б., Хакимов А.Х. Болезни яблони в Узбекистане // Защита и карантин растений. -2001. -№4. -37.
8. Попшой И.С. Мучнистая роса яблони (*Podosphaera leucotrica* (Ellis et Everhart) Salmon) // Инфекционные заболевания культурных растений Молдавии. –Кишинев, 1963. –Вып. №3. -37-50.

9. Тафраджийски И. Някои морфологически и биологически особености на причинителя на брашнестата манна по ябълката // Растителна защита. -1965, 13 №2. С. 15-20.
10. Хасанов Б.А. ва бошқалар. Мевали ва ёнғоқ мевали дарахтлар, цитрус, резавор мевали буталар ҳамда ток касалликлари ва уларга қарши кураш. Тошкент, 2010. - 312 бет.

SECTION: ART STUDIES

Чоршанбиева Мехринисо
Термиз археология музейи лектори
(Термез, Узбекистан)

МУЗЕЙ ХАЗИНАСИ ЖАВОҲИРЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақола Термиз археология музейида сақланаётган қадимий китоблар ва тош босма асарларининг ўрганилишига бағишланган. Жумлаган, музей кутубхонасида сақланаётган энг қадимги китоблар XVIII асрга оид Мирзо Абдуқодир Бедил “Девони ғазал”, “Девони ғазал Маснавий”, “Муҳит аъзам” тошбости шеър форс тилида битилган асар ҳақида ва бошқа қадимий китоблар тўғрисида ҳам маълумот берилган.

Калит сўзлар: Сахиҳул Бухорий, “Девони ғазал”, “Девони ғазал Маснавий”, “Муҳит аъзам”, “Девони ғазал”, “Девони ғазал Маснавий”, “Муҳит аъзам”.

Annotation. This article is devoted to the study of ancient books and stone prints kept in the Termez Archaeological Museum. In particular, the oldest books kept in the museum library are information about the 18th century Mirzo Abdukadir Bedil's "Devoni ghazal", "Devoni ghazal Masnavi", "Muhit a'zam" stone poem written in Persian and other ancient books.

Keywords: Sahihul Bukhari, "Devoni ghazal", "Devoni ghazal Masnavi", "Muhit a'zam", "Devoni ghazal", "Devoni ghazal Masnavi", "Muhit a'zam".

Республикамызда ягона археологик йўналишдаги Термиз археология музейи нафақат ўзининг кўплаб ноёб экспонатлари билан балки, нодир ва бой кутубхонаси билан ҳам машҳурдир. Музей 2002 йил 2 апрелда Термиз шаҳрининг 2500 йиллик юбилеи муносабати билан ташкил этилган. Музей фондида ҳозирги кунда **3704** та китоб ва журналлар ўрин олган бўлиб, мазкур кутубхонада кўплаб турли йўналишга оид китоблар билан бирга қадимий тошбости китоблар ҳам ўрин олган. Музей кутубхона фондида тош бости ва қўлёзма асарларининг умумий сони 113 та ни ташкил этади. Шундан 96 таси тош бости китоблар 37 донаси эса қўлёзма китоблардан иборат. Кутубхонадан ўрин олган ана шундай энг қадимий китоблардан бири “Сахиҳул Бухорий” 1-жуз тош бости китоби бўлиб, араб тилида ёзилган бўлиб, 1-саҳифадан 208-саҳифагача сақланиб қолган. Мисрнинг Қоҳира шаҳрида чоп этилган бўлиб, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Муғайра ибн Вардазбеҳнинг ҳадисидан шарҳ.

“Ҳикмат-ул айнга” шарҳ араб тилида тошбости китоби 1 саҳидан 739 саҳифаларигача сақланган. Нажмиддин ибн Хасан Али ибн Умар Ислому шариятига оид масалалар тўплами 1904 йил 30 декабрда Қозон шаҳрида чоп этилган.

XIV асрга оид Ҳофиз Шерозийнинг хаттот Ал-Малик ал-Ваҳҳоб томонидан “Девони ғазал” қўлёзма асари форс тилида битилган.

XVIII асрга оид Мирзо Абдуқодир Бедил “Девони ғазал”, “Девони ғазал Маснавий”, “Муҳит аъзам” рубайёт тошбости шеър форс тилида битилган асар тўлиқ сақланмаган. 17 саҳидан-492 саҳифагача сақланган.

“Шадҳум Кошонийнинг араб тилидаги тошбости асари 1 саҳидан 284 саҳифагача сақланган. Қоҳира шаҳрида чоп этилган бўлиб, ҳолати яхши. Ушбу асарда Муҳиддин ибн Арабийнинг Пайғамларимиз(с.а.в.) нинг сурати ва сийрати тарихидан номли асари. Шунингдек, Мирзо Абдуқодир Бедилнинг XVIII асрга оид “Баҳори гул, ғазал” асари, Хаттот ал-Малик ал-Ваҳҳобнинг Форс тилида “Девони Ҳофиз Шерозий” асари, Муҳиддин ибн Арабийнинг Араб тилида битган “Шарҳул Кошоний” (Пайғамбаримиз сурати ва сирати тарихидан) каби асарлари бор. Машҳур тариқаишунос Сўфи Оллоёрнинг “Маслак-ул-мутақин”, “Маслакун-Мутаққин”

(Фарҳезгарлик таълимотлари) асарларининг асли ҳам музей кутубхонасида сақланмоқда. Убайдулло ибн Маъсуднинг Араб тилида “Мухтасар-ул-виқоя”. Анвар қори Абдурашидхон ўғлининг Араб тилида, Тажвид рисоласи” (Қуръони каримни ўқиш қоидалари)тошбости китоби (Ислому шариатига оид масалалар) асари, Хофизи Шерозийнинг Форс тилида “Хаттот ал Малик ал Ваҳҳоб” каби асарлари сақланмоқда. Фулом Хасаннинг Форс тилида битган “Маслак-кун-Мутаққин” (Фарҳезгарлик йўли таълимотлари) асари ҳам музей кутубхонасидан ўрин олган.

Мазкур китоблар ҳали охиригача тўлиқ ўқилмаган.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

Термиз археология музейи илмий кутубхонасидан фойдаланилди

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил Ибн Иброҳим Ибн Муғайра Ибн Вардасбек. Сахиҳул Бухорий 1-Жуз. Араб тилида, тошбости. Миср Қоҳира шаҳри.
2. Хофиз Шерозий, хаттот: ал Малик ал Ваҳҳоб. “Девони ғазал”. Форс тилида, қўлёзма. XIV-аср

SECTION: CULTURAL SCIENCE

Хосиятов Хуршид Отақулович
Қарши муҳандислик иқтисодийёт институти
«Ўзбекистон тарихи» кафедраси катта ўқитувчиси
(Қарши, Ўзбекистан)

ЎЗБЕКИСТОН МУЗЕЙЛАРИ АШЁЛАРИГА КРЕАТИВЛИК АСОСИДА ЁНДАШУВЛАР

Аннотация. Музейлар – тарихнинг сирли хилқатларини ўзига мужассам этган ҳолда халқлар маданиятини, қадриятларини тараннум этувчи маскан ва давлатларни бир-бирларига яқинлаштирувчи кўприк ҳисобланади. Шу билан бирга, халқнинг маънавий дунёсини бойитиш, ёш авлодни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялашда ҳам музейларнинг ўрни беқиёс. Музейлар ҳар бир халқ тарихи, маданияти, турмуш тарзи, миллий анъана ва қадриятларини ўрганиш, уларни тарғиб этиш ва келгуси авлодларга етказишда муҳим аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: ашёлар бетакрорлиги, миллий анъана, қадриятларимизни тиклаш, меросимизни чуқур ўрганиш, аждодларимизнинг улкан салоҳияти, очиқ осмон остидаги музейлар, тарихий маданият, маърифат, табиат ёдгорликлари, шон-шараф мактаби, ғурур-ифтихор манбаи.

Хосиятов Хуршид Отақулович
Каршинский инженерно-экономический институт
Старший преподаватель кафедры “Истории Узбекистана”
(Қарши, Ўзбекистан)

КРЕАТИВНЫЕ ПОДХОДЫ К МАТЕРИАЛАМ МУЗЕЕВ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. Музеи - это мост, который осветляет культуру и ценности наций, объединяя таинственную историю, ближе друг к другу. В то же время роль музеев неопределима при обогащении духовного мира людей, обучая молодому поколению в духе любви и лояльности. Музеи играют важную роль в изучении истории, культуры, образа жизни, национальных традиций и ценностей и доставки в будущие поколения.

Ключевые слова: уникальность продукта, углубленное изучение наших национальных традиций, наше наследие, огромный потенциал наших предков, огромный потенциал, просвещение, мемориал просвещения, мемориальный источник славы, гордость.

Khosiyatov Khurshid Otaqulovich
Karshi Engineering and Economics Institute
Senior Lecturer of the Department of History of Uzbekistan
(Karshi, Uzbekistan)

CREATIVE APPROACHES TO THE MATEREALS OF THE MUSEUMS OF UZBEKISTAN

Annotation. *Museums are a bridge that illuminates the culture and values of nations, uniting mysterious history, closer to each other. At the same time, the role of museums is invaluable in enriching the spiritual world of people, teaching the young generation in the spirit of love and loyalty. Museums play an important role in the study of history, culture, lifestyle, national traditions and values and delivery to future generations.*

Keywords: *the uniqueness of the product, in-depth study of our national traditions, our heritage, the huge potential of our ancestors, the huge potential, enlightenment, a memorial of enlightenment, a memorial source of glory, pride.*

Мамлакатимизнинг мустақилликка эришиши иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг барча жабҳасида бўлгани каби маданий соҳада ҳам туб бурилиш ясади. Жумладан, миллий анъана ҳамда қадриятларимизни тиклаш, бой меросимизни чуқур ўрганиш, унинг мазмун-моҳияти ва аҳамиятини халқимиз, айниқса, ёшлар ўртасида кенг тарғиб этишга катта эътибор қаратила бошланди.

Дарҳақиқат, истиқлол йилларида музейлар фаолиятини ривожлантиришга қаратилган эзгу саяё-ҳаракатлар кўлами беқиёс.

Миллий музей фондининг давлат каталогини юритиш, музей ашёлари ва музей коллекцияларини миллий музей фонди таркибига киритиш, ундан чиқариш, универсал ҳуқуқий ворислик тартибида ёхуд бошқа усулда бир шахсдан иккинчи шахсга ўтказиш ҳамда соҳада давлат назоратини амалга ошириш, музейлар фаолиятини мувофиқлаштириш, ривожлантириш, музей ходимларининг малакасини ошириш, қайта тайёрлаш, аттестациядан ўтказиш, музейларнинг тоифаларини белгилаш, миллий музей фондининг очиқлигини таъминлаш ва музей ашёлари ҳамда музей коллекцияларини ўрганиш, оммалаштириш, реставрация ва асрашга доир ишларни амалга оширишдан иборат деб таъкидлади – Президент Ш. Мирзиёев [1].

Юксак эътибор туфайли яна кўплаб музейлар бунёд этилди, мавжудларининг иши эса замон талаблари даражасида йўлга қўйилди, музей-қўриқхоналар ташкил қилинди. Темурийлар тарихи Давлат музейи, Ўзбекистон тарихи Давлат музейи, Қатағон қурбонлари хотираси музейи, Термиз археология музейи, Олимпия шон-шухрати музейи каби ўнлаб масканлар барпо этилгани ва Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳарларидаги очик осмон остидаги музейлар қайтадан таъмирлангани фикримиз тасдиғидир. Пойтахтимизга ташриф буюрган меҳмон саёҳати давомида, албатта, Темурийлар тарихи Давлат музейида ҳам бўлади. Ушбу муҳташам мажмуада Амир Темури ва темурийлар даври тарихи, маданияти, санъати билан яқиндан танишиш мумкин. Экспонатлар аждоқларимизнинг улкан салоҳиятидан сўзлайди. Ўзбекистон тарихи давлат музейидаги осориатикалар эса ўзбек давлатчилиги тарихининг нақадар қадимийлиги ва юксаклиги

тўғрисида сўзлайди, қолаверса, ҳар бир даврга оид ашёлар бетакрорлиги билан кишида ҳайрат туйғусини уйғотади. Қатағон қурбонлари хотираси музейи кўрғазмалари Ватанимиз мустақиллиги йўлида қурбон бўлган фидойи фарзандлар тўғрисида маълумот беради. Бу музей ёш авлод онгида истиқлол неъматининг нақадар бебаҳо ва юксак эканлиги, унинг қадрига етиш кераклиги ҳақида янада теран фикр уйғотади. Термиз археология музейида сақланаётган археологик топилмалар ҳам ноёблиги, илмий тадқиқотлар учун манба бўла олиши билан қадрлидир. Олимпия шон-шухрати музейи истиқлол йилларида мамлакатимиз спортчиларининг энг нуфузли халқаро мусобақаларда кўлга киритган улкан муваффақиятлари тўғрисида кенг маълумот етказди. Ўзбекистон халқ амалий санъати, Ўзбекистон давлат санъат музейларидаги экспонатлар халқимизнинг бой хунармандчилик хазинаси, ўзига хос тасвирий санъат асарлари, уларнинг жанрларини тараннум этади. Қадимий шаҳарларимиздаги очиқ осмон остидаги музейлар эса дунёнинг турли томонларидан келаётган сайёҳларни ҳайратда қолдирмоқда ва уларнинг оқими йилдан-йилга ортиб бораёпти.

Айтиш жоизки, музейшунослик кенг фан тармоғи бўлиб, ўзида тарих, археология, санъатшунослик, социология, педагогика, фалсафа, эстетика, компьютер технологиялари каби бир қатор соҳаларни қамраб олган. Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида музейшунослик йўналиши фаолият юритади, айнан ушбу таълим даргоҳи соҳа учун кадрлар тайёрлаб берадиган ягона илм маскани ҳисобланади [2].

Ҳар қандай давлат тараққиёт сари интилар экан, доимо тарихга назар ташлаб, мавжуд урф-одатлар, анъаналар ва қадимий ёдгорликларни ўрганишга ва сақлашга интилиши табиий. Айниқса бу борада музейларнинг ўрни беқиёсдир. Чунки музейлар ўтмишдан келган тарихий маданият, маърифат, табиат ёдгорликларининг яхлит тизимига солинган йиғиндиси бўлиб амалдаги қонун-қоидага мувофиқ равишда сақланади ва намойиш қилинади.

Бугунги кунда мамлакатимизда турли йўналишда 1200 дан ортиқ давлат ва нодавлат музей фаолият кўрсатмоқда. Ушбу маданият масканлари аجدодларимиздан бизга мерос бўлган бойликни келажак авлодга етказиб берадиган илмий, маънавий-маърифий хазина бўлиб, у йиллар давомида бойитилиб, тарихдан мерос бўлган ашёлар, инсоният ижоди маҳсули сифатида яратилган санъат асарлари сараланиб, музейлардан жой олиб, умуминсоний бойликка айлантирилмоқда. Президентимиз ташаббуси билан 10 йиллик давлат дастурини қабул қилинганлиги, яъни 2017-2027 йиллар давомида юртимиздаги барча музейларни реконструкция қилиш, қайта таъмирлаш ва уларнинг моддий техник базасини мустаҳкамлаш айнан маданият соҳасидаги бугунги кун долзарб масалаларидан бири эди. Юксак эътибор туфайли кўплаб музейлар бунёд этилди, мавжудларининг иши эса замон талаблари даражасида йўлга қўйилиб, музей-қўриқхоналар ташкил қилинди. Темурийлар тарихи Давлат музейи, Ўзбекистон тарихи Давлат музейи, Қатағон қурбонлари хотираси музейи, Термиз археология музейи, Олимпия шон-шухрати музейи каби ўнлаб масканлар барпо этилгани ва Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳарларидаги очиқ осмон остидаги музейлар қайтадан таъмирлангани фикримиз тасдиғидир. Пойтахтимизга ташриф буюрган меҳмон саёҳати давомида, албатта, Темурийлар тарихи Давлат музейида ҳам бўлади. Ушбу мухташам мажмуада

Амир Темура ва темурийлар даври тарихи, маданияти, санъати билан яқиндан танишиш мумкин. Экспонатлар аждодларимизнинг улкан салоҳиятидан сўзлайди. Ўзбекистон тарихи давлат музейидаги осори-атиқалар эса ўзбек давлатчилиги тарихининг нақадар қадимийлиги ва юксаклиги тўғрисида сўзлайди, қолаверса, ҳар бир даврга оид ашёлар бетакрорлиги билан кишида ҳайрат туйғусини уйғотади. Қатағон қурбонлари хотираси музейи кўргазмалари Ватанимиз мустақиллиги йўлида қурбон бўлган фидойи фарзандлар тўғрисида маълумот беради. Бу музей ёш авлод онгида истиқлол неъматининг нақадар бебаҳо ва юксак эканлиги, унинг қадрига етиш кераклиги ҳақида янада теран фикр уйғотади. Термиз археология музейида сақланаётган археологик топилмалар ҳам ноёблиги, илмий тадқиқотлар учун манба бўла олиши билан қадрлидир. Ўзбекистон халқ амалий санъати, Ўзбекистон давлат санъат музейларидаги экспонатлар халқимизнинг бой хунармандчилик хазинаси, ўзига хос тасвирий санъат асарлари, уларнинг жанрларини тараннум этади. Қадимий шаҳарларимиздаги очиқ осмон остидаги музейлар эса дунёнинг турли томонларидан келаётган сайёҳларни ҳайратда қолдирмоқда ва уларнинг оқими йилдан-йилга халқаро даражада музейларимизга бўлган қизиқиш ортиб борапти [3].

Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳузуридаги Маданият ва санъатни ривожлантириш жамғармаси бу йўналишда бир қатор ишларни тизимли амалга оширмоқда. Жумладан, жамғарма томонидан мамлакатимизнинг тўртта – Ўзбекистон давлат санъат музейи, Ўзбекистон амалий санъат ва хунармандчилик тарихи давлат музейи, Ойбек уй-музейи ва Игорь Савицкий номидаги Қорақалпоқ давлат санъат музейида синов тариқасида электрон каталог тизими жорий қилинди [4].

Ўзбекистон халқи Иккинчи жаҳон урушида ғалабани таъминлашга қўшган улкан ҳиссасини, жасоратини бор кўлами билан кўрсатиб берадиган яхлит мажмуага айланди. Элимизнинг бу жасорати, меҳр-мурувват ва инсонпарварлик фазилатлари ҳали ҳамон шон-шараф мактаби, ғурур-ифтихор манбаи бўлиб келмоқда. Вақт ўтгани сайин бу ўлмас қадриятларнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда.

Шон-шараф музейида эса ана шундай шонли тарих ўз ифодасини топган. Тарихий факт ва воқеалар замонавий технологиялар, интерактив усуллар ёрдамида акс эттирилган. «Бу ер халқ музейи бўлиши керак. Урушда қатнашган ёки етим болаларни боқиб олган инсонларнинг авлодлари билан боғланиб, боболарининг жасоратини юзага

чиқариш зарур. Ҳали ўрганилмаган жуда кўп манбалар бор. Юртимиздаги ҳар бир қишлоқ, маҳалла, мактаб, умуман, жамоатчилик уларни тўплаш ва тарғиб этишда фаоллик кўрсатиши керак. Бу уруш даҳшатини англаш, тарихдан сабоқ чиқариш учун муҳим. Музей бунда асос, тарих билан бугунги кун ўртасида кўприк бўлиши керак», – деди Шавкат Мирзиёев.

Музей олтита бўлимдан иборат бўлиб, 1-бўлимда республикамиз аҳолисининг фронтга сафарбар этилиши, жанг майдонларидаги жасорати акс эттирилган. Иккинчи бўлим “Ўзбекистон – фронт учун ишончли таянч қўрғони” деб номланган. Кейинги бўлимда уруш йилларида юртимиздаги илм-фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш соҳалари намоиш этилган. 4-бўлим “Уруш ва ғалаба ҳақида хотиралар, халқнинг қувонч ва шодлиги” деб аталган бўлса, навбатдаги шўбада уруш йилларидаги бадий адабиёт, санъат ва матбуот ҳақида ҳикоя қилинган. “Мардлар жасорати мангу яшайди” номи 6-бўлимдан 33 жилдлик “Хотира” китоби, шунингдек, байрам муносабати билан нашр этилган китоб-альбом ва бошқа экспонатлар ўрин олган.

Музейдан 20 мингга яқин экспонатлар жой олган. Уларнинг барчаси архив ҳужжатлар ва уруш қатнашчиларининг яқинларидан йиғилган. Музейдан урушга дахдор буюмлар, либослар, ўша вақтдаги ҳарбий қисмлар жанговар байроқлари, ҳайкаллар, автомобиллар, уруш қатнашчиларига оид қуроллар, медаль ва ҳужжатлар ўрин олган. Иккинчи қаватдаги экспонатлар эса республик ҳудудлари кесимида ажратиб чиқилган.

Шунингдек, Тошкент шаҳар Ички ишлар бош бошқармаси қошидаги “Шон-шараф” музейидан ўрин олган ашёлар тизим ўтмиши ҳақида ёрқин тасаввур ҳосил қилади. Ўша даврда Тошкент аҳолиси юз мингга яқин одам эди, энди 3 миллион белгидан яқинлашмоқда. Шунга кўра, жамият хавфсизлиги ва тартиби учун жавобгар бўлган бу даврларда атиги 40 киши иштирок этган. Энди ушбу соҳа ходимлари кўп марта кўпроқ. Музейнинг ҳар бир қисми мамлакат тарихида белги иштирок этади. Бу эрда уруш йиллари, бу оғир даврларнинг жимгина даври - таъсир қилиш объекти - прекваллар, дубллар, флаконлар, мукофотни ютган қаҳрамонлар.

1970 йилги полиция ходими томонидан 1970 йил ёки 16-асрнинг аввалги милиционернинг 1922 йилги ёки дунёда жойлашган 1922 йилгача бўлган милиционерларнинг ускуналари билан таққослаши мумкин.

Ўзгаришлар қурол ва транспортга таъсир кўрсатди. Трафик полицияси ходимларининг сариқ жигули" 80-90-йилларнинг аҳолиси эслашади. Кўرғазма айниқса ўспиринлар учун қизиқарли бўлади. Бундан ташқари, ёш ташриф буюрувчилар орасида, шунингдек, ҳаётларини бу оғир, балки қизиқарли касбни ҳам эгаллашни истаган ёшларга ҳам эга бўлишлари мумкин. Ички ишлар вазирлиги музейга эга, ўтган йили Шон-Шараф музейи ғалаба паркида очилган. Ушбу музей экспозициясида мутахассислар иш олиб борди, масалан, терговчилар ўз бўлимларини, жиноий шахслар тайёрладилар. Қизиги шундаки, бу эрда ҳамма нарса "жонли", яъни уларнинг ҳар бири ўз эгасининг зарраларини сақлайди. Музей экспозицияси кеча ва бугунги кунда ҳуқуқ-тартибот идоралари ва бугунги кунда, энг муҳими, ушбу хронологик маълумотларни янги авлодларга ўтказишга имкон беради [5].

Айтиш жоизки, музейшунослик кенг фан тармоғи бўлиб, ўзида тарих, археология, санъатшунослик, социология, педагогика, фалсафа, эстетика, компьютер технологиялари каби бир қатор соҳаларни қамраб олган. Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида музейшунослик йўналиши фаолият юритади, айнан ушбу таълим даргоҳи соҳа учун кадрлар тайёрлаб берадиган ягона илм маскани ҳисобланади. Бу ерда талаба – ёшларга бакалавр, магистратура ҳамда докторантура босқичларида таҳсил бериш билан бирга ташкил этилган ва этилаётган кўплаб янги музейлар ёш авлодни тарихимиз, моддий ва маданий меросимизни нақадар чуқур илдизга эгалигини сингдирган ҳолда, уларни Ватанга муҳаббат ва садоқат туйғулари билан тарбияланган мутахассис бўлиб етишмоқдалар.

Музейлар маънавий етук, комил инсонни тарбиялашда ўзига хос ўрин тутади. Сақланаётган тарихий ашёлар, нодир қўлёзмалар, ҳужжатлар авлодларга тарихдан, аجدодларимиз ҳаёти, юксак маънавиятидан ҳикоя қилади. Бу эса ёшлар қалбида ота-боболаримиз қолдирган меросга ҳурмат, эъзоз ва муҳаббат туйғусини уйғотиш билан бирга, уларда шу азиз Ватанга муносиб фарзанд бўлиш туйғусини ҳам шакллантира оладиган маскандир. Маънавият ва маърифат маркази бўлган музейлар ёш авлодга халқимизнинг қадимий ва бой тарихи, ўзига хос маданияти, истиқлол ғояларини янада теран англашга кўмаклашмоқда.

Музейлар маънавий ва маърифий илм ўчоғи сифатида доим тараққиётда, ривожланиш ва ўзгаришда. Уларнинг захираларини доимо бойитиб бориш, тўпланган музей ашё ва коллекцияларини келажак авлодларга бус-бутун ҳолатда етказиш, асраб-авайлаш ҳар биримиздан алоҳида масъулият талаб этади. Ушбу даргоҳда ўз касбининг фидоий инсонлари фаолият юритадилар. Улар томонидан яратиладиган ҳар бир экспозиция ўзининг мафтункорлиги, тарихий аҳамияти ва жудаям бой тарихий ёдгорликларни ўз ичига қамраб олганлиги билан аҳамиятли ҳисобланади.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 19 июнь, ПҚ-5150-сонли ҚАРОРИ.
2. Д. Қурбонова. Бебаҳо меросимиз кўзгуси. 2015 б. Май. Халқ сўзи.
3. Б. Сайфуллаев. Музейлар тарихининг сирли хилқатларини ўзида мужассам этган кўзгу. 18 Май 2020. Халқ сўзи. 18 Май 2020. <https://xs.uz/uzkr/post/muzejlar-tarikhning-sirli-khilqatlarini-ozida-muzhassam-etgan-kozgu>.
4. Н.Усмонова.Музейлар ишига замонавий ёндашув.ЎЗА.
<http://old.uza.uz/oz/society/muzeylar-ishiga-zamonaviy-yendashuv-21-01-20>.
5. Юлианна Мороз. Идем на экскурсию в музей славы ГУВД Ташкента - Uz24.uz. 13 Февраль, 2021
6. Khosiyatov, Kh.O.History of Kashkadarya museum culture. ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (80), 223-226. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-12-80-45> Doi:<https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.12.80.45> Scopus ASCC: 1202
7. Khosiyatov Khurshid Otaqulovich. UNIGUE MACOM MUSEUM IN SHAKHRISABZ.SJIF Impact Factor: 6.260| ISI I.F.Value:1.241| Journal DOI: 10.36713/epra2016 ISSN: 2455-7838(Online) EPRA International Journal of Research and Development (IJRD) Volume: 5 | Issue: 3 | March 2020.p-303-306.
8. Khosiyatov Khurshid Otaqulovich. In the years of independence in Termez Archaeological Museum. ACTIVE JAPANISTRATION ASSOCIATION. 2020, Si, 577-582. <http://dx.di.org/10.26739/2181-9599-2020-77>.
9. Khosiyatov, Kh.O. MUSEUM ARTIFAKTS FOUND IN THE TERRITURU OF THE ARCIENT YERKURGAN MONUMENT. Бъдещите изследвания - 2020,15-22 фев. 2020 г.: София.« Бял ГРАД-БГ » -116 с.
10. Khosiyatov Khurshid Otaqulovich. MUSEUM EXHIBITIONS AND EXHIBITIONS IN UZBEKISTAN ARE WORLDWIDE. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME 1 ISSUE 5 ISSN 2181-1784 SJIF 2021: 5.423. 342-346 p.
11. <http://old.uza.uz/oz/society/muzeylar-ishiga-zamonaviy-yendashuv-21-01-2020>
12. <https://www.gazeta.uz/uz/2021/05/10/museum/>
13. <https://president.uz/uz/lists/view/4334>
14. https://www.uza.uz/posts/vatan-ozodligi-yolida-mardlik-va-zhasorat-korsatgan-insonlar-xotirasi-hamisha-barhayot_265672

SECTION: ECONOMICS

Громоздова Л. В.
кандидат економічних наук, професор,
Хмурковський Г. В.
кандидат економічних наук, доцент,
Косяк М. В.
аспірант
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
(Київ, Україна)

**ЕКОНОМІЧНИЙ ІНТЕЛІДЖЕНС ЯК ЗАСІБ ОПТИМІЗАЦІЇ
МІЖНАРОДНИХ БІЗНЕС-ПРОЦЕСІВ**

Анотація. У статті досліджено та з'ясовано походження терміну «Economics Intelligence». Визначено відмінності терміну «Economics Intelligence» із подібними та близькими за значеннями термінами «Business Intelligence» та «Бізнес-аналітика». Досліджено сутність міжнародних бізнес-процесів та фактори їх оптимізації. Охарактеризовані основні принципи оптимізації міжнародних бізнес-процесів, зазначені методи аналізу та оптимізації, описані методики їх проведення.

Ключові слова: економічний інтелідженс, бізнес-інтелідженс, бізнес-аналітика, оптимізація, бізнес-процеси.

Аннотация. В статье исследовано и выяснено происхождение термина «Economics Intelligence». Определены различия термина «Economics Intelligence» с подобными и близкими по значениям терминами «Business Intelligence» и «Бизнес-аналитика». Исследована сущность международных бизнес-процессов и факторы их оптимизации. Охарактеризованы основные принципы оптимизации международных бизнес-процессов, указанные методы анализа и оптимизации, описаны методики их проведения.

Ключевые слова: экономический интеллидженс, бизнес-интеллидженс, бизнес-аналитика, оптимизация бизнес-процессы.

Abstract. The article investigates and clarifies the origin of the term "Economics Intelligence". The differences between the term "Economics Intelligence" and similar and similar in meaning terms "Business Intelligence" and "Business Analytics" are identified. The essence of international business processes and factors of their optimization are investigated. The basic principles of optimization of international business processes are characterized, the methods of analysis and optimization are specified, the methods of their carrying out are described.

Key words: *economic intelligence, business intelligence, business analytics, optimization, business processes.*

Вступ. EI («Economics Intelligence») – це термін, що не має дослівного перекладу й тлумачення і позначає ієрархічно-синергетичний комплекс концепцій, технологій і програмних засобів аналізу первинних даних і візуалізації його результатів для оптимізації бізнес процесів. Фактично напрям «економічний інтелідженс» є забезпечення візуалізації первинних даних з метою їх подальшої обробки, включно, до звичайних статистичних методів та аналогічних методик, а також новітніми засобами машинного навчання, штучного інтелекту тощо. Термін новий, проте швидко набирає популярності для застосування у ділових колах та активно використовується для аналітики.

Різноманітні аспекти оптимізації міжнародних процесів досліджували: Л. Довгань, О. Кушлик, А.В. А. Остервальдер, Н. Подольчак, А. Сміт, З. Яремко та та інші вчені. Втім, не зважаючи на вагомий внесок вчених, все ще залишаються не вивченими аспекти застосування «Economic intelligence» як засобу оптимізації міжнародних бізнес-процесів.

Мета статті полягає у дослідженні застосування «Economic intelligence» як засобу для оптимізації міжнародних бізнес-процесів.

Результати дослідження. EI (economics intelligence, інтелектуальний аналіз даних, бізнес-аналітика) - комп'ютерні методи і інструменти для організацій, що забезпечують переклад транзакційної ділової інформації в форму, придатну для економічного-аналізу, а також засоби для роботи з обробленою таким чином інформацією.

Більш вживаним у бізнес колах є термін «Business Intelligence», що вперше був використаний в 1958 році дослідником фірми IBM Гансом Пітером Луном. Він дав таке визначення цього терміну: «Здатність розуміти зв'язки між представленими фактами таким чином, щоб направляти дії для досягнення бажаної мети» [6].

В сучасній інтерпретації термін «Business Intelligence» (BI) вперше був введений компанією Gartner в 80-х роках ХХ ст. В 1996 р. Gartner дала наступне визначення терміну Business Intelligence: «Програмні засоби, що функціонують в рамках підприємства і які забезпечують функції доступу та аналізу інформації, яка міститься в сховищі даних, а також забезпечують прийняття правильних і обґрунтованих управлінських рішень» [6].

В першій декаді ХХІ ст. Gartner значно розширило поняття даного терміну: «BI – це узагальнювальний термін, що включає застосунки, інфраструктуру й інструменти, а також кращі практики, які забезпечують доступ до інформації та її аналіз з метою оптимізації рішень і управління ефективністю» [2].

Терміни EI і «бізнес-аналітика» найчастіше використовуються як синоніми, але між ними є різниця. Бізнес-аналітика (у вузькому розумінні), на відміну від EI, має справу з уже очищеними, підготовленими для аналізу даними, використовує статистичні та кількісні інструменти для оцінки поточної ситуації та прогнозування, тому її все частіше називають «поглиблена аналітика».

«Economic Intelligence», EI спочатку займається очищенням, консолідацією даних, перетворенням їх у зручний для аналізу формат, такі завдання - інтерпретувати велику кількість даних, загострюючи увагу лише на ключових факторах, що впливають на

ефективність, моделювати результат різних варіантів дій, відстежувати результати прийняття рішень. Основне призначення EI - це саме прийняття рішень для економічних процесів [1].

Таким чином, головним завданням EI є збір і дослідження неструктурованої інформації про очікування і потреби замовника з метою отримання докладних структурованих узгоджених вимог до проектного бізнес-рішення. Послідовність і функціональні особливості роботи з вимогами на різних етапах економічного-аналізу дають змогу виділити у даній сфері такі галузі знань:

- планування і контроль економічного-аналізу (Economics Analysis Planning and Monitoring);

- аналіз підприємства (Enterprise Analysis);

- виявлення вимог (Elicitation);

- аналіз вимог (Requirements Analysis);

- комунікації і керування вимогами (Requirements Management and Communication);

- оцінка і узгодження рішекономічного-аналізу визначають, які види діяльності необхідні для його виконання. Галузь охоплює визначення зацікавлених сторін (співробітників підприємства, акціонерів); вибір методів економічного-аналізу; процес керування вимогами; підходи до оцінювання ходу робіт для внесення в роботу необхідних змін. Планування і контроль економічного-аналізу включають організацію діяльності з економічного-аналізу та її координацію з потребами команди проекту [3].

Аналіз підприємства зосереджений на дослідженні поточного стану і перспектив підприємства з метою формування контексту вимог і функціонального проектування інновацій і охоплює виявлення та аналіз проблем підприємства; визначення дій для пошуку необхідного рішення; моделювання бізнес-кейсів; складання техніко-економічних обґрунтувань; визначення рішення.

Виявлення вимог спрямоване на дослідження, виявлення та документування потреб зацікавлених сторін. Включає збір інформації від зацікавлених сторін, з'ясування їхніх потреб і контроль правильності і повноти розуміння потреб.

Аналіз вимог описує роботу проектною командою для вироблення рішення, яке буде відповідати визначеним потребам підприємницької діяльності та зацікавлених сторін. Ця діяльність включає аналіз і контроль заявлених вимог стейкхолдерів, оцінку поточного стану бізнесу для визначення і рекомендування рішень, і, в кінцевому підсумку, перевірку та оцінку результатів.

Комунікації і керування вимогами забезпечують взаємодію і взаєморозуміння зацікавлених осіб і команди проекту під час виконання робіт у рамках проекту; описують управління конфліктами, проблемами та змінами; залежно від складності та методології проекту, можуть включати керування формальними погодженнями, відстеження різних версій документів, відповідність виконання рішень визначеним вимогам.

Оцінка і узгодження рішень передбачають оцінювання запропонованих рішень для визначення найбільш відповідних стратегічним цілям і потребам бізнесу; виявлення вад у рішеннях і визначення необхідних змін; контроль відповідності реалізованих рішень початковим вимогам; оцінку продуктивності та ефективно EI підтримує прийняття безліч

бізнес-рішень - від операційних до стратегічних. Основні операційні рішення включають в себе позиціонування продукції або цін на неї. Стратегічні бізнес-рішення включають в себе пріоритети, цілі і напрямки.

ЕІ-система найбільш ефективна, коли вона об'єднує дані, отримані з ринку, на якому працює підприємство (зовнішні дані), з даними з джерел на підприємстві, такими як фінансові та виробничі (внутрішні дані). У поєднанні зовнішні і внутрішні дані дають повнішу картину бізнесу, тобто аналітику, яку не можна отримати в результаті аналізу даних тільки від одного з цих джерел.

ЕІ-системи розвиваються за чотирма основними напрямками [4]:

– Збереження даних. Дані в сховищі ЕІ-системи (data warehouse, DW) структуруються спеціальним чином для більш ефективного аналізу і обробки запитів (на відміну від звичайних баз даних, де інформація організована таким чином, щоб оптимізувати час обробки поточних транзакцій).

– Інтеграція даних. Для формування і підтримки сховищ даних використовуються ETL-засоби - інструменти, що забезпечують отримання даних (extract), їх перетворення (transform), тобто приведення до необхідного формату, і завантаження (load) даних в сховище або в іншу базу.

– Аналіз даних. Для всебічного аналізу даних використовуються OLAP-інструменти (on-line analytical processing). Вони дозволяють розглядати різні зрізи даних, виявляти тренди і залежності (за регіонами, продуктами, клієнтами і т.п.).

– Представлення даних. Для представлення даних використовуються різні графічні засоби - звіти, графіки, діаграми. Загальноприйнятим засобом візуалізації даних є інформаційні панелі (dashboards), на яких результати відображаються у вигляді індикаторів і шкал, що дозволяють контролювати поточні значення вибраних показників, порівнювати їх з мінімально / максимально допустимими і таким чином виявляти потенційні загрози для бізнесу.

В сучасних умовах мінливого міжнародного бізнес-середовища головним завданням бізнесу стає швидке реагування на його зміни і таке ж швидке впровадження адекватних змін в організації і веденні бізнесу. Оптимізація бізнес-процесів є однією з основних, стратегічно важливих завдань підприємств, що визначають усю їх подальшу ефективну діяльність.

Підприємство являє собою загальну систему, усередині якої протікає безліч взаємозв'язаних процесів, які своїм функціонуванням визначають стан всієї організаційної системи в цілому. Але стани, в яких перебуває система, викликані певними діями в результаті процесу. У свою чергу стани викликають подальші дії, що знаходяться в логічно послідовному ланцюзі процесу. Задіяні в процесі ресурси перетворюються і знаходять іншу форму.

Процеси, що протікають усередині підприємства – це послідовні функціональні ланцюги, які взаємопов'язані між собою та від яких безпосередньо залежить загальний стан всієї корпоративної системи.

Аналіз бізнес-процесів (Business Process Analysis) - це систематичне отримання даних з метою ідентифікації, визначення, оцінки і представлення процесу як основи для його організації та покращення [5].

Приводом для проведення аналізу, як правило, є конкурентне становище компанії на міжнародному ринку. Порівняння цін, витрат і продуктів / послуг може прояснити необхідні вимоги і підштовхнути до поліпшення. Індикаторами фактичної ситуації можуть служити:

- тривалий час поставки продукції і проблеми, що виникають з термінами виконання замовлень;

- непрозорий хід процесу і недостатня його глибина;

- надмірно широкий спектр продуктів і деталей;

- часта зміна місць виникнення витрат при проходженні замовлення;

- значні транспортні і складські витрати, заморожування матеріалів і площ;

- високі витрати на переобладнання при зміні продукту або технології;

- низька частка часу обробки в загальному часу проходження замовлення;

- високі витрати і високе завантаження потужностей; поява «вузьких місць» і ін.

Названі індикатори відносяться, переважно, до ключових процесів. Однак це не означає, що всі дослідження повинні бути зосереджено виключно на них. Більший результат приносить аналіз всіх видів бізнес-процесів - ключових, управлінських, підтримки.

Оптимізація міжнародних бізнес-процесів – це безпосереднє розроблення та реалізація заходів щодо вдосконалення (реорганізації) бізнес-процесів підприємств у міжнародному просторі. Говорячи про оптимізацію бізнес-процесів науковці мають на увазі більш гнучкий термін «поліпшення» та досягнення позитивного ефекту в зміні якісних показників діяльності підприємств. В такому разі, оптимізація націлена на підвищення результативності, ефективності й адаптованості бізнес-процесів. Отже, термін оптимізація бізнес-процесів має розглядатися у контексті поліпшення, вдосконалення діяльності та співпраці підприємств [6].

Поліпшення бізнес-процесів (Business process improvement, BPI) – системний підхід, що дозволяє підприємствам оптимізувати свої бізнес-процеси для досягнення більш ефективних результатів діяльності. BPI забезпечує скорочення витрат та циклу бізнес-процесу на 90% при одночасному підвищенні його якості більш ніж на 60%.

Оптимізація бізнес-процесів є одним з аспектів організаційного розвитку, за якого ряд дій приймається власниками процесу для виявлення, аналізу та покращення існуючих бізнес-процесів на підприємствах у відповідності з поставленими цілями і завданнями, таких як міжнародне партнерство, міжнародна співпраця, збільшення прибутку і продуктивність, зниження витрат тощо. Також BPI є таким способом зміни існуючих бізнес-процесів, за якого досягається поліпшення якості продукту або послуги, з метою їх відповідності потребам клієнтів і споживачів.

Серед основних принципів оптимізації бізнес-процесів слід виділити такі:

- 1) відповідність поліпшення бізнес-процесів стратегічним цілям підприємств;
- 2) орієнтація на міжнародних споживачів;
- 3) наявність критеріїв оптимізації бізнес-процесів;
- 4) наявність власників бізнес-процесів, які відповідальні за їх оптимізацію.

Аналізуючи критерії оптимізації бізнес-процесів, зазначимо, що зазвичай оптимальність процесу оцінюється за такими параметрами:

- 1) якість кінцевого результату бізнес-процесу;
- 2) якість і зміст проміжних результатів (по кожній операції);
- 3) змістовність дій виконавців при виконанні операцій;
- 4) компактність і узгодженість схем бізнес-процесів;
- 5) ефективність управління бізнес-процесом;
- 6) час виконання процесу;
- 7) вартість процесу.

Зазначимо, що кожен з цих критеріїв оцінюється через систему показників, яка формується в межах аналізу міжнародних бізнес-процесів.

Хоча для оптимізації кожного бізнес-процесу використовується завжди індивідуальний підхід, проте існують базові принципи удосконалення, які в багатьох випадках використання привели до позитивних результатів:

- 1) горизонтальне стиснення процесу, коли кілька субпроцесів об'єднується в один;
- 2) вертикальне стискання процесу;
- 3) вибір іншого варіанту виконання процесу перенесення процесу територіально в більш відповідне місце зменшення кількості перевірок і керуючих впливів;
- 4) скорочення кількості погоджень – єдина точка контакту забезпечується одним менеджером або автоматизованою системою.

Методики вдосконалення бізнес-процесів можуть бути розділені на два класи по тривалості виконання і ступеня змін, що вносяться в бізнес-процес [4]. В зв'язку з цим можуть бути виділені короткострокові і довгострокові методики (рис. 1).

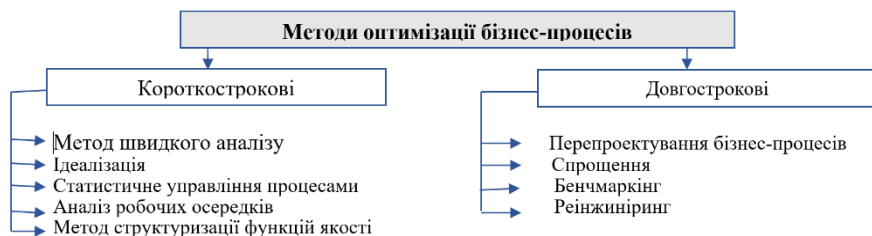

Рис. 1. Методи оптимізації бізнес-процесів залежно від тривалості виконання і ступеня змін

Джерело: сформовано авторами

Методика швидкого аналізу ґрунтується на виявленні із залученням групи експертів проблем, що виникають при реалізації окремих процесів бізнесу, пошуку і аналізі можливих варіантів рішень для виділених проблемних ділянок і оперативному впровадженні заходів щодо їх поліпшення.

У основі методики ідеалізації бізнес-процесів лежить широко використовуваний в рамках системного підходу метод ідеальної системи, який полягає в спробі виробити ідеальні бізнес-процеси. Після того, як вони розроблені, необхідно виділити тільки ті їх ділянки, які неможливо безпосередньо реалізувати на практиці.

Головною метою статистичного управління процесами бізнесу є виділення чинників, що впливають на його ефективність, і класифікація їх на дві групи: чинники, що

викликають хронічну варіацію процесу бізнесу; чинники, що викликають спорадичну варіацію.

Метод структуризації функції якості дозволяє визначати взаємозв'язки між вимогами і засобами їх задоволення і проводити аналіз виділених взаємозв'язків. Метод реалізується шляхом побудови спеціальної таблиці (так званого «будинку якості»), в якій накопичуються результати дослідження процесів бізнесу.

Аналіз робочих осередків полягає в чіткому визначенні технічних вимог для виробу або послуги, які необхідні для внутрішнього або зовнішнього споживача.

Під перепроєктуванням бізнес-процесів розуміється методика поліпшення, що заснована на детальному аналізі існуючих бізнес-процесів і припускає не створення принципово нового варіанту даного процесу бізнесу, а приведення існуючого процесу до вигляду, найбільш відповідного стратегічним цілям підприємства.

Бенчмаркінг є вдосконаленням, направленим на пошук, оцінку і навчання на основі кращих прикладів ведення бізнесу конкурентами. Бенчмаркінг вимагає менших витрат і менш ризикований, але його можна використовувати тільки тоді, коли підприємство має вільний доступ до інформації про діяльність сторонніх підприємств, що на практиці не завжди реалізується [5].

Реінжинірінг - це фундаментальне переосмислення і радикальне перепроєктування бізнес-процесів для досягнення істотних поліпшень в ключових показниках результативності. Використання цього підходу дозволяє подивитися на мету бізнес-процесу по-новому, повністю ігноруючи існуючий бізнес-процес і структуру підприємства.

Виходячи зі способу обґрунтування удосконалення методи оптимізації бізнес-процесів можна класифікувати таким чином (табл. 1):

- 1) аналітичні методи,
- 2) формально-універсальні методи,
- 3) комплексні методи постійного удосконалення,
- 4) бенчмаркінг,
- 5) аутсорсинг,
- 6) інструментальні методи.

Таблиця 1.

Методи аналізу та оптимізації бізнес-процесів

Група	Методи	Опис
Аналітичні методи	SWOT – аналіз	Виявлення факторів внутрішнього і зовнішнього середовища підприємства та поділ їх на чотири категорії: Strengths (сильні сторони), Weaknesses (слабкі сторони), Opportunities (можливості) і Threats (загрози)
	Причини-наслідки (діаграма Ісакаві)	Графічний спосіб дослідження та визначення найбільш суттєвих причинно-наслідкових взаємозв'язків між чинниками (факторами) та наслідками у досліджуваній ситуації чи проблемі
	«П'ять запитань»	Ефективний інструмент, який використовує питання для вивчення причинно-наслідкових зв'язків, що лежать в основі проблеми, визначення причинних факторів і виявлення першопричини

	ABC	Класифікація ресурсів за ступенем їх важливості
	Мозковий штурм	Висування творчих ідей у процесі розв'язування наукової чи технічної проблеми, що стимулює творче мислення
	Аналіз на основі показників KPI	Фінансова та нефінансова система оцінювання, яка допомагає організації визначити досягнення стратегічних цілей
	Аналіз бізнес-логіки процесу	Оцінювання сукупності правил, принципів, залежностей поведінки об'єктів предметної області (бізнес-процесу)
	Функціонально-вартісний аналіз	Вибір оптимального варіанта, що забезпечує повноцінне виконання досліджуваним об'єктом своїх основних функцій при мінімальних витратах
	Аналіз RACI	Забезпечує опис і узгодження структури відповідальності за виконання операцій в межах процесу
	Аналіз автоматизованості процесу	Оцінювання ступеню застосування саморегульованих технічних засобів, економіко-математичних методів і систем управління у виконанні бізнес-процесу
Формально-універсальні методи	Паралельне виконання робіт	Аналіз можливості паралельного виконання робіт у бізнес-процесі, що забезпечить зменшення його тривалості
	Усунення часових розривів	Аналіз бізнес-процесу на предмет наявності часових розривів у виконанні його операцій
	Зменшення кількості входів та виходів	Аналіз бізнес-процесу на предмет надлишковості його входів і виходів; таке зменшення можливе за рахунок відмови від деяких входів і виходів, та їх групування в пакети
	Узгодження результатів з вимогами	Аналіз відповідності бізнес-процесу його регламенту, де зафіксовано відповідальність, нормативні терміни та інші показники виконання операцій
	Мінімізація усної інформації	Використання принципів раціональної бюрократії, що дозволяє підвищити відповідальність усіх учасників процесу
	Організація процедур контролю	Встановлення точок контролю – робіт, метою яких є контроль відповідності результатів сформульованим вимогам; у разі виявлення невідповідності організовується зворотний зв'язок
Комплексні методи постійного удосконалення	Теорія обмежень Голдратта	Дослідження підприємства як системи, що створюється для досягнення певної мети (зокрема, отримання прибутку); перш ніж покращувати окремі складові системи, потрібно визначити глобальну мету і показники, за допомогою яких можна судити про вплив кожної підсистеми і кожного локального рішення на глобальну мету
	Lean production	Залучення в процес оптимізації бізнесу кожного співробітника і максимальну орієнтацію на споживача та дотримання принципу усунення всіх видів втрат; підхід до менеджменту і управління якістю, що забезпечує довгострокову конкурентоздатність без істотних капіталовкладень
	Six Sigma	Забезпечення вдосконалення бізнесу, в межах якого проводяться заходи по знаходженню і виключенню причин помилок або дефектів у бізнес-процесах, шляхом зосередження на тих вихідних параметрах, які є критично важливими для споживача
	Total quality management	Забезпеченні безперервного підвищення якості всіх організаційних процесів; постійне паралельне удосконалення

		трьох складових (якості продукції, якості організації процесів, рівня кваліфікації персоналу) дозволяє досягти більш швидкого і ефективного розвитку бізнесу
	Kaizen	Дотримання принципу безперервного вдосконалення процесів виробництва, розробки, допоміжних бізнес-процесів і управління, де задіяні всі працівники підприємства; покращуючи стандартизовані дії та процеси, має на меті усунути всі втрати
	Zero defects	Забезпечення скорочення дефектів за допомогою профілактики, яка спрямована на мотивацію персоналу шляхом усвідомлення бажання робити свою роботу правильно з першого разу
	Бенчмаркінг	Пошук стандартного чи еталонного економічно ефективнішого підприємства-конкурента з метою порівняння з власним та переймання його найкращих методів роботи
	Аутсорсинг	Передача непрофільних функцій, неефективних або малоефективних процесів зовнішнім спеціалізованим підприємствам з метою зниження операційних витрат підприємства та підвищення ефективності діяльності
Інструментальні методи	Використання Інформаційних технологій автоматизації бізнес-процесів	Опис та аналіз бізнес-процесів, їх поліпшення та регламентації з точки зору інформаційних систем і технологій, створених спеціально для інтеграції в інтенсивну бізнес-середовище для досягнення автоматизації управління бізнес-процесами та оптимізації

Джерело: складено авторами за даними [4-5].

Більшість із зазначених методів мають опосередковане відношення до проблем оптимізації бізнес-процесів та достатньо висвітлені в спеціальній літературі. Так, наприклад, група аналітичних методів слугує допоміжним інструментом для виявлення дефектів, проблем бізнес-процесів з метою їх удосконалення. В практичній діяльності особливий інтерес викликають методи бенчмаркінгу, аутсорсингу, Kaizen та Six Sigma (табл. 1.).

Використання всіх цих методів залежить від певних факторів, таких як рівень та частота змін, характер організації, специфіка діяльності. Проаналізовані методи можуть застосовуватися і комплексно залежно від розв'язуваної задачі, наприклад, бенчмаркінг на стадії ідентифікації бізнес-процесів з подальшим вдосконаленням за допомогою методу Six Sigma.

Вдосконалення бізнес-процесів підприємств може відбуватися різними шляхами: через постійне поліпшення процесів (еволюційний шлях) і періодичні радикальні зміни (революційний шлях). Перший спосіб використовується за умови, коли підприємству не потрібні різкі зміни. Другий шлях використовується, коли необхідні перетворення у зв'язку з істотними змінами в діяльності, наприклад, з проведенням комплексної автоматизації, виходом на ринок нової продукції тощо. Такий підхід дозволяє уникнути застосування нових технологій до старих процесів. Техніка революційної оптимізації бізнес-процесів дістала назву реінжинірингу.

Відмінність оптимізації від реінжинірингу в основному полягає в швидкості отримання результатів обсягах робіт і сутності змін. Засновники концепції реінжинірингу

бізнес-процесів М. Хаммер і Д. Чампі не припускали можливості успішного вдосконалення бізнес-процесів через оптимізацію. Проте практичний досвід показує ефективність застосування методів оптимізації в діяльності підприємств [6].

Оптимізація процесів має чимало переваг порівняно з реінжинірингом. Так, наприклад, підприємства добре адаптуються до мінливих умов зовнішнього середовища, в той час, як в проектах з реінжинірингу відсутня довгострокова стратегічна адаптованість.

Висновки. Особливо актуальна оптимізація для вдосконалення міжнародних бізнес-процесів, які мають безліч складних процесів, оскільки дозволяє врахувати вплив ресурсів і ринків. Але найкращий ефект відбувається у випадку комбінації реінжинірингу бізнес-процесів, як першого етапу побудови процесної організації, та оптимізації процесів на другому етапі побудови процесної організації.

Підсумовуючи вищевикладене, виділимо такі переваги оптимізації міжнародних бізнес-процесів:

- 1) скорочення витрат, тривалості та кількості помилок у кожному з проаналізованих процесів;
- 2) формування чіткого розуміння того як, коли, хто та що повинен зробити для досягнення поставлених цілей;
- 3) інтегрування зі стратегіями компаній та ключовими показниками їх ефективності;
- 4) можливість підготовки до успішного, продуманого та ефективного впровадження інформаційних технологій;
- 5) можливість підготовки до ефективного та обґрунтованого організаційного редизайну;
- 6) зростання керованості підприємств;
- 7) поліпшення взаємодії між працівниками та підрозділами підприємств;
- 8) наближення до сертифікації за стандартами ISO: 9000;
- 9) зростання інвестиційної привабливості підприємств.

У процесі оптимізації бізнес-процесів можуть бути виявлені і усунені такі фактори:

- дублювання функцій,
- вузькі місця,
- надмірна вартість операцій,
- низька якість виконання операцій,
- неузгодженість дій учасників тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Довгань Л.Є. Стратегічне управління: навч. посіб. / Л.Є. Довгань, Ю.В. Каракай, Л.П. Артеменко. - 2-ге вид. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 440 с.
2. Кушлик О.Ю. Стратегічне управління: навчальний посібник / О.Ю. Кушлик, Г.С. Степанюк. - Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2018. - 203 с.
3. Остервальдер А. Створюємо бізнес-модель / Александер Остервальдер, Ів Пінье. - К.: Наш формат, 2017. - 288 с.

4. Подольчак Н.Ю. Стратегічний менеджмент. Навч. посібник / Н.Ю. Подольчак. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 400 с.
5. Сміт А. Розробляємо ціннісні пропозиції / Алан Сміт, Александер Остервальдер, Грегори Бернарда, і Тріш Пападакос. – К.: Наш формат, 2018. – 324 с.
6. Яремко З. М. Модель бізнес-аналітики підприємства в контексті стратегічного управління / З. М. Яремко // Інноваційна економіка. - 2013. - № 3. - С. 328-333. - Режим доступу: <http://nbuv>.

Довгенко Я.О.,
кандидат економічних наук, доцент,
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка,
Халецька З.П.,
кандидат фізико-математичних наук, доцент
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка,
Яременко Л.І.
кандидат педагогічних наук, доцент,
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка
(Кропивницький, Україна)
Писаренко Н. В.,
кандидат економічних наук,
Capital Union School,
Дубровник-Рохова А. О., аспірант,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана,
Праворський Р.В., аспірант,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана
(Київ, Україна)

ОЦІНКА СТАНУ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЙОГО ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. У статті обґрунтовано методичний підхід до оцінки стану фінансової системи підприємства в умовах забезпечення його фінансово-економічної безпеки. Запропоновано проведення аналізу фінансової системи підприємства за трьома напрямками: експрес-аналіз фінансового стану, повний фінансовий аналіз результатів діяльності, оцінка стану фінансово-економічної системи підприємства. Запропоновано застосування показників-індикаторів оцінки стану фінансово-економічної системи підприємства, до складу яких віднесено показники-індикатори класичного фінансового аналізу та міжнародної практики й показники-індикатори корпоративної спроможності.

Ключові слова: фінансова система підприємства, оцінка стану фінансової системи, фінансовий аналіз, фінансовий стан, фінансово-економічна безпека.

Abstract. The article substantiates the methodical approach to assessing the state of the financial system of the enterprise in terms of ensuring its financial and economic security. The analysis of the financial system of the enterprise in three directions is offered: the express analysis of a financial condition, the full financial analysis of results of activity, an estimation of a condition of financial and economic system of the enterprise. The use of indicators for

assessing the state of the financial and economic system of the enterprise is proposed, which includes indicators for classical financial analysis and international practice and indicators of corporate capacity.

Key words: *financial system of the enterprise, assessment of the financial system, financial analysis, financial condition, financial and economic security.*

Аннотация. В статье обоснован методический подход к оценке состояния финансовой системы предприятия в условиях обеспечения его финансово-экономической безопасности. Предложено проведение анализа финансовой системы предприятия по трем направлениям: экспресс-анализ финансового состояния, полный финансовый анализ результатов деятельности, оценка состояния финансово-экономической системы предприятия. Предложено применение показателей-индикаторов оценки состояния финансово-экономической системы предприятия, в состав которых отнесено показатели-индикаторы классического финансового анализа и международной практики и показатели-индикаторы корпоративной способности.

Ключевые слова: финансовая система предприятия, оценка состояния финансовой системы, финансовый анализ, финансовое состояние, финансово-экономическая безопасность.

Вступ. Істотною проблемою розвитку сучасних підприємств є їх спроможність протистояти вкрай мінливому зовнішньому середовищу та дестабілізаційним факторам внутрішнього середовища. Досягнення підприємством окреслених стратегічних та оперативних цілей, забезпечення конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішніх ринках, реалізація та захист фінансових інтересів визначаються наявністю та якістю системи фінансово-економічної безпеки.

Моніторинг стану фінансово-економічної безпеки та періодична оцінка її рівня, обумовлені необхідністю захисту життєво важливих інтересів суб'єкта господарювання в процесі його сталого розвитку. Оцінка фінансово-економічної безпеки дозволяє своєчасно ідентифікувати, виявити та нейтралізувати (або звести до мінімуму) реальні та потенційні загрози фінансовим інтересам підприємства. Саме тому дослідження місця фінансово-економічної безпеки в системі управління сучасним підприємством й підходів до оцінювання рівня фінансово-економічної безпеки є досить актуальними.

Різні аспекти проблеми оцінки стану фінансової системи підприємства в умовах забезпечення його фінансово-економічної безпеки розглядали А. Лазарєв [4], І. Чумакова [4], В. Лагодієнко [8], А. Суханова [8], В. Кудряшов [1] та інші.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні методичного підходу до оцінки стану фінансової системи підприємства в умовах забезпечення його фінансово-економічної безпеки

Результати дослідження. Важливою складовою оцінки економічної безпеки, яка безпосередньо впливає на спроможність системи економічної безпеки підприємства до ефективного функціонування, є стан фінансової системи підприємства.

Фінансова система представляє собою «сукупність фінансових операцій, які здійснюються суб'єктами фінансової діяльності з використанням певного фінансового кредитного механізму» [1].

Фінанси підприємства у вузькому розумінні можна розглядати як економічні відносини щодо руху та перерозподілу грошових потоків в процесі перетворення [2].

Оцінка стану фінансової системи у звичайному режимі функціонування підприємства проводиться у процесі здійснення фінансового аналізу. Оскільки джерелом інформації для розрахунку аналітичних показників є облікові дані фінансової звітності, підприємство має можливість проводити таку оцінку щоквартально. На практиці така оцінка може проводитись щомісяця і, за наявності раціональної схеми документообігу та нагальної потреби, станом на будь-яку дату.

Поняття «фінансовий стан» розглядається науковцями, як результат взаємодії всіх елементів фінансової системи підприємства, який характеризується системою показників наявності, розміщення і використання фінансових ресурсів [2].

Мета оцінки фінансового стану підприємства в системі економічної безпеки підприємства – оцінити фінансові ризики і загрози, а також спроможність фінансового забезпечення ефективного функціонування системи економічної безпеки підприємства.

Фінансовий аналіз при класичному підході передбачає проведення аналітичних розрахунків та оцінки позитивних та негативних наслідків фінансово-господарської діяльності за такими напрямками:

- 1) загальна оцінка фінансового стану
- 2) аналіз фінансової стійкості;
- 3) аналіз ліквідності та платоспроможності;
- 4) аналіз фінансових результатів діяльності (прибутковості);
- 5) аналіз ймовірності банкрутства;
- 6) аналіз ділової активності та кредитоспроможності.

В свою чергу, загальна оцінка фінансового стану включає аналіз за наступними критеріями:

- забезпеченість підприємства власним капіталом;
- раціональність розміщення власного капіталу;
- величину і частку робочого капіталу;
- ефективність використання (власного капіталу; власного оборотного капіталу; сукупного капіталу; фондів віддачу активів підприємства).

У міжнародній практиці прийнято таку структуру фінансового аналізу:

- 1) аналіз активів (asset management ratios);
- 2) аналіз пасивів – зобов'язань, довгострокової платоспроможності, фінансового важеля (debts management ratios, long-term solvency, financial leverage);
- 3) аналіз ліквідності та платоспроможності (liquidity and short-term solvency);
- 4) аналіз прибутковості (profitability);
- 5) аналіз ринкової вартості (market value).

Методика аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств державного сектору економіки виділяє такі види фінансового аналізу:

- 1) вертикальний фінансовий аналіз - порівняння питомої ваги окремих структурних складових;
- 2) горизонтальний фінансовий аналіз – дослідження динаміки показників;
- 3) порівняльний фінансовий аналіз – зіставлення фіктивних показників із встановленими нормативами та плановими показниками;
- 4) аналіз фінансових коефіцієнтів – дозволяє оцінити фінансову стабільність, оборотність активів та платоспроможність;
- 5) факторний фінансовий аналіз – оцінка впливу факторів на результати діяльності та фінансовий стан [3].

Зазначена методика також рекомендує проводити оцінку ефективності діяльності підприємства, для чого обрано всього три показника: коефіцієнт оборотності активів; коефіцієнт рентабельності діяльності та коефіцієнт рентабельності власного капіталу. В табл. 1 наведено алгоритм оцінки такої ефективності відповідно до різних результатів зазначених відносних показників підприємств.

Таблиця 1.

Алгоритм оцінки ефективності діяльності підприємств

Коефіцієнт оборотності активів	Коефіцієнт рентабельності діяльності	Коефіцієнт рентабельності капіталу	Оцінка ефективності діяльності
Високе значення	Високе значення	Високе значення	Задовільно для всіх підприємств
Високе значення	Низьке значення	Середнє значення	Задовільно для підприємств харчової промисловості
Низьке значення	Низьке значення	Низьке значення	Незадовільно для всіх підприємств

Джерело: узагальнено за даними [3]

Трьохфакторну модель оцінки фінансового стану використовують у міжнародній практиці за схемою факторного аналізу фірми «Du Pont» [4]. Відповідно, базовий показник рентабельності власного капіталу (РВК) розкладається на складові показники: рентабельності продажу (РЧП), коефіцієнту оборотності активів (ресурсовіддачі) (КОА), коефіцієнт фінансової залежності (структури маи на) (КФЗ).

$$РВК = РЧП * КОА * КФЗ \quad (1)$$

або

$$РВК = (ЧП/ЧД) * (ЧД/А) * (А/ВК) \quad (2)$$

де ЧП – чистий прибуток;

ЧД – чистий дохід (виручка від реалізації);

А – вартість активів (валюта балансу);

ВК – власний капітал.

Методичними рекомендаціями з аналізу та оцінки фінансового стану підприємства, що затверджено Центральною спілкою споживчих товариств України,

рекомендовано проведення фінансового аналізу у двох формах: експрес-аналіз фінансового стану та поглиблений факторний аналіз фінансового стану [5].

Пропонуємо на підприємствах проводити фінансовий аналіз з метою оцінки фінансового стану за такими напрямками (рис. 1):

Рис. 1. Напрями фінансового аналізу на підприємствах

- експрес-аналіз фінансового стану – для потреб поточного управління;
- повний фінансовий аналіз результатів діяльності, який включає загальну оцінку фінансового стану, аналіз фінансової стійкості та платоспроможності, аналіз ділової активності та кредитоспроможності – для загальної оцінки ефективності діяльності, фінансового стану, виявлення загальних тенденцій розвитку фінансово-економічної системи підприємства;
- оцінку стану фінансово-економічної системи – для визначення фінансової спроможності підприємства у забезпеченні ефективного функціонування системи економічної безпеки.

Для оперативної оцінки фінансового стану в системі економічної безпеки можна скористатися комплексом із восьми показників-індикаторів, до складу яких віднесено коефіцієнт покриття, коефіцієнт автономії (фінансової незалежності), рівень фінансового левериджу (ризик), коефіцієнт забезпеченості відсотків до сплати, рентабельність активів, рентабельність власного капіталу, середньозважена вартість капіталу (WACC) та темпи зростання прибутку, реалізації продукції, активів [6, 7, 8]. Проте, зазначений набір показників недостатньо розкриває картину фінансового стану підприємства та його фінансову спроможність.

Доцільно при виборі індикаторів фінансового стану для загальної оцінки рівня фінансово-економічної безпеки враховувати такі фактори:

- 1) Результати оцінки повинні характеризувати фінансовий стан підприємства на дату оцінки; фінансову спроможність підприємства нівелювати деструктивні наслідки

бізнес-процесів та непередбачуваних ситуацій; характеризувати рівень фінансової нової та корпоративної безпеки.

2) Обрані індикатори мають бути максимально інформативними, несуперечливими, взаємно доповнювати один одного, висвітлювати проблемні аспекти фінансової системи підприємства.

3) Вхідна інформація для визначення обраних індикаторів має бути доступною, достовірною, вільною від фальсифікацій та носити публічний характер.

4) Алгоритм розрахунку обраних індикаторів має бути логічним, доступним для розуміння та усвідомлення, використовувати загальнонауковий інструментарій.

5) Розрахунки необхідно проводити без помилок, ретельно перевіряти та тестувати для забезпечення якості результату.

6) Отримані результати мають бути достовірно визначеними, зрозумілими, логічними, не суперечити один одному та створювати цілісну картину стану фінансово-економічної системи підприємства.

7) Методологія оцінки економічної безпеки має бути затверджена у складі компонентів корпоративної політики економічної безпеки підприємства.

Спираючись на результати фінансових розрахунків, які здійснювались у дослідженні економічного трансформаційного середовища підприємств, також необхідно розширити даний перелік за рахунок показників, які характеризують фінансовий стан з огляду на корпоративні інтереси та спроможність нівелювати наслідки збиткової діяльності.

З метою оцінки стану фінансово-економічної системи підприємства пропонуємо оптимальний перелік із 13 показників-індикаторів, представлений у табл. 2.

Таблиця 2.

**Оптимальний перелік показників-індикаторів оцінки стану
фінансово-економічної системи підприємств**

№ п/п	Індикатор фінансового стану ЕБП	Алгоритм розрахунку	Зміст інформації
Показники-індикатори класичного фінансового аналізу та міжнародної практики			
1.	Коефіцієнт поточної ліквідності	Оборотні активи / поточні зобов'язання	Вказує на спроможність підприємства розрахуватись за поточними зобов'язаннями
2.	Коефіцієнт швидкої ліквідності	Грошові кошти, поточна дебіторська заборгованість, поточні фінансові інвестиції / поточні зобов'язання	Вказує на спроможність підприємства швидко розрахуватись за поточними зобов'язаннями
3.	Коефіцієнт автономії (фінансової незалежності)	Власний капітал / валюта балансу	Вказує на залежність підприємства від зовнішніх джерел фінансування
4.	Рівень фінансового левериджу (ризик)	Довгострокові зобов'язання / власний капітал	Вказує на рівень ризикованості власним капіталом щодо покриття довгострокових боргів

5.	Рентабельність операційної діяльності	Прибуток від операційної діяльності / витрати операційної діяльності	Вказує на рівень прибутковості операційної діяльності (базову прибутковість)
6.	6. Рентабельність власного капіталу	Чистий прибуток / власний капітал	Вказує на рівень прибутковості власного капіталу
7.	Індекси зміни прибутку, реалізації продукції, активів	Індекс зростання чистого прибутку > Індекс зростання чистого доходу > Індекс зростання активів	Вказує на дотримання принципів «золотого» правила економіки та вказує на стійкість економічного розвитку підприємства
8.	Середньозважена вартість капіталу (WACC)	$WACC = (E / K) * y + (D / K) * b$ (1 - Xc), де K = E + D*	Визначає очікувану вартість капіталу компанії (підприємства, бізнесу)
*K – обсяг інвестованого капіталу; D – обсяг позикових коштів; E – обсяг власного капіталу; y – необхідна або очікувана прибутковість від власного капіталу; b – необхідна або очікувана прибутковість від позикових коштів; Xc – ставка податку на прибуток			
9.	Оцінка ймовірності банкрутства		Надає характеристику ймовірності банкрутства
	1) п'ятифакторна модель Е. Альтмана		$Z = 1,2A + 1,4B + 3,3C + 0,6D + 1,0E$
	2) модель Спрінгеї та		$Z = 1,03A + 3,07B + 0,66C + 0,4D$
	3) дискримінантна модель О.О. Терещенка		$Z = 1,5X1 + 0,08X2 + 10X3 + 5X4 + 0,3X5 + 0,1X6$
Показники-індикатори корпоративної спроможності			
10.	Чистий залишок вартості чистих активів	Активи – Зобов'язання - Статутний капітал	Вказує на ймовірність загроз ліквідації підприємства
11.	Рівень власних необоротних активів	Позитивний результат від вирахування власного капіталу з вартості необоротних активів / необоротні активи	Вказує на частку необоротних активів, забезпечену власними джерелами фінансування (власні необоротні активи)
12.	Рівень власних оборотних активів	Різниця між вартістю власного капіталу та необоротних активів / Оборотні активи	Характеризує наявність власних джерел фінансування оборотних коштів (поточної діяльності)
13.	Індекси зміни статутного капіталу, вартості чистих активів та чистого прибутку	Індекс зростання статутного капіталу (Iск) < Індекс зростання чистих активів (Iча) < Індекс зростання чистого прибутку (Iчп)	Характеризує корпоративну спроможність підприємства

Для оцінки стану фінансово-економічної безпеки запропоновано використовувати показник «фінансовий результат від операційної діяльності», що дозволяє оцінити результат безпосередньо пов'язаний із основною діяльністю

підприємства. Відповідно з'являється можливість оцінити прибутковість виробництва та виявити загрози, пов'язані із завищенням непродуктивних витрат.

Висновки. Таким чином, пропонуємо проведення аналізу фінансової системи підприємств за трьома напрямками:

- експрес-аналіз фінансового стану,
- повний фінансовий аналіз результатів діяльності,
- оцінка стану фінансово-економічної системи підприємства.

Для реалізації останнього напрямку запропоновано застосовувати показники-індикатори оцінки стану фінансово-економічної системи підприємства, до складу яких входять показники-індикатори класичного фінансового аналізу та міжнародної практики і показники-індикатори корпоративної спроможності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кудряшов В.П. Курс фінансів: Навч. посіб. К.: Знання, 2008. 431 с.
2. Фінанси підприємств: Підручник / За ред. А.М. Поддєрьогіна. К.: КНЕУ, 2004. 546 с.
3. Методика аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств державного сектору економіки. Міністерство фінансів України. Наказ № 170 від 14 лютого 2006 року. Законодавство України: веб-сайт. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
4. Лазарев А., Чумакова І. Про досвід проведення аудиту фінансової звітності ОБСЄ, або впевнені кроки рахункової палати України на шляху до Європейського аудиту. Бухгалтерський облік і аудит. 2010. № 8. С. 39-49.
5. Методичні рекомендації з аналізу та оцінки фінансового стану підприємства. Центральна спілка споживчих товариств України, рішення № 485 28 липня 2006 року. Законодавство України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0006626-06#Text>.
6. Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів: навч. посіб. / За заг. ред. С. М. Фролова. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2015. 332 с.
7. Мудрак Р.П., Лагодієнко В.В., Лагодієнко Н.В. Вплив сукупних витрат на обсяги національного виробництва. Економічний часопис – XXI. Scopus Indexed. 2018, №172 (7-8), С. 44-50.
8. Лагодієнко В.В., Суханова А.В. Характеристика економічної безпеки підприємств та оцінка основних індикаторів безпеки. Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка, Серія «Економічні науки». 2019. Вип. 206. С. 305–318.

Косяк І.В.
кандидат педагогічних наук, доцент
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
Тітов В.В.
підприємець
ТОВ "ТЕХНОЕКСПОРТ",
Смірнова О.Ю.
аспірант
Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана,
Праворський В.В.
член громадської організації
«Фундація інноваційного регіонального розвитку»,
Галицька О.Б.
менеджер зв'язків з громадкістю
ТОВ «Істерн Консалтинг Груп»,
Дмітрієва О.В.
спеціаліст департаменту фінансів
ПрАТ Укррембудторг-К
(Київ, Україна)

ДІАГНОСТИКА ТА УПРАВЛІННЯ БІЗНЕС-ПРОЦЕСАМИ ПІДПРИЄМСТВА

Аннотация. Стаття посвящена аналізу теоретико-методических підходів к процесному управленню підприємством. Рассмотрены точки зрения на определение понятия, структуры и основных видов бизнес-процессов предприятия. Определены основные положения концепции выделения бизнес-процесса на предприятии и его характеристики. Представлено структурно-иерархическую модель бизнес-процессов предприятия. Проанализированы этапы диагностического анализа и оценки эффективности управления бизнес-процессами предприятия.

Ключевые слова: бизнес-процесс, диагностика, управление, концепция, предприятие.

Abstract. The article is devoted to the analysis of theoretical and methodological approaches to process management of the enterprise. The points of view on the definition of the concept, structure and main types of business processes of the enterprise are considered. The main provisions of the concept of business process allocation at the enterprise and its characteristics are determined. The structural-hierarchical model of business processes of the enterprise is presented. The stages of diagnostic analysis and evaluation of the effectiveness of business process management of the enterprise are analyzed.

Key words: business process, diagnostics, management, concept, enterprise.

Анотація. Стаття присвячена аналізу теоретико-методичних підходів до процесного управління підприємством. Розглянуті точки зору на визначення поняття,

структури та основних видів бізнес-процесів підприємства. Визначені основні положення концепції виділення бізнес-процесу на підприємстві та його характеристики. Представлено структурно-ієрархічну модель бізнес-процесів підприємства. Проаналізовані етапи діагностичного аналізу та оцінки ефективності управління бізнес-процесами підприємства.

Ключові слова: бізнес-процес, діагностика, управління, концепція, підприємство.

Вступ. Управління бізнес-процесами зародилось в рамках концепції всезагального управління якістю та безперервного покращення процесів. Воно передбачає «наскрізне управління бізнес-процесом як єдиним цілим, яке здійснюється взаємопов'язаними підрозділами підприємства». В управлінні на основі процесів поняття «бізнес-процесу» є базовим. Від правильності виділення бізнес-процесу залежить успішність реалізації певних методів управлінського обліку, аналізу та контролю.

В даній системі грамотне виділення бізнес-процесів є важливим і актуальним питанням, адже вони розглядаються як об'єкт калькулювання, розраховується собівартість операцій та проводиться аналіз рентабельності процесів та бізнес-процесів.

Проблеми побудови системи бізнес-процесів підприємства розглядають у своїх працях чимало науковців та практиків. Зокрема серед зарубіжних учених виділяються праці: М. Баджека, В.Г. Єліферов, П. Друкера, М. Кріспера, В.В. Репін, А. Сміта, Г. Сміта, Ф.В. Тейлора, П.Фінгера, Дж. Харрінгтон, ін. [8-12].

Вагомим внеском у розвиток даної проблематики стали праці вітчизняних науковців, серед яких К.С. Безгін, О.А. Біловодська, О.В. Виноградова, Л.О. Денисенко, О.І. Дума, Л.І. Чорнобай, Л.Г. Шемаєва та ін. [1-5].

Мета статті полягає в аналізі теоретико-методичних засад діагностики бізнес-процесів, у науковому обґрунтуванні і розробці теоретичних рекомендацій щодо управління підприємствами, що сприятиме підвищенню ефективності їх діяльності.

Результати дослідження. В економічній літературі зустрічається значна кількість визначень «бізнес-процесу». Класичним вважається трактування подане Девенпортом у 1993 році, який пише, що «бізнес-процес» - це «структурований набір видів діяльності, що піддаються вимірюванню, призначенням яких є створення специфічного виходу для певного споживача чи ринку. При цьому велике значення надається тому, як виконується робота в організації». Таким чином, процес представляється як специфічно організовані роботи / види діяльності у часі та просторі, що мають початок та кінець із чітко визначеними входами та виходами: структурою дій» [2].

Для детального розгляду економічної сутності даного поняття варто проаналізувати визначення кожної його складової зокрема. Термін «бізнес» загальновизнано трактується як будь-яка економічна діяльність в умовах ринкової системи господарювання, спрямована на отримання прибутку. Поняття процесу зводиться до усвідомлення його як послідовної зміни станів об'єкту в часі. Дане визначення свідчить про те, що на підприємстві може відбуватися безліч процесів, де «входи» перетворюються у «виходи» [3]. Саме тому варто виокремити та наголосити на особливостях бізнес-процесів, що характеризуються бізнес-спрямованістю, тобто одержання певного результату від господарської діяльності. Виходячи з цього, бізнес-

процес підприємства пропонується трактувати як ланцюг логічно пов'язаних, послідовних і керованих дій, у результаті яких вхідні параметри, що витікають з виробничої мети: ресурси, інформація, перетворюються у вихідні: продукція, роботи, послуги, управлінське рішення, для отримання очікуваного результату господарської діяльності, що забезпечить задоволення внутрішніх і зовнішніх потреб у відповідності до стандартів та норм природокористування.

Іншими словами, бізнес-процес – це будь-яка діяльність, що має вхідний продукт, додає вартість до нього та забезпечує вихідний продукт для споживача; це будь-який потік робіт, що переходить від однієї людини до іншої в межах одного підрозділу (процес підрозділу), або від одного підрозділу до іншого (наскрізний процес).

Основними положеннями концепції виділення бізнес-процесу на підприємстві є:

- у застосуванні до кожного бізнес-процесу встановлюють межі, визначають споживачів та постачальників, а також, інтерфейси між ними;
- бізнес-процеси переважно виходять за межі функціонального відділу, в деяких випадках за межі підприємства;
- вихід бізнес-процесу повинен становити цінність для споживача;
- бізнес-процес належить до структури бізнес-процесів підприємства, що має ієрархічну будову [4]. Тобто процес може бути простим або складатися з сукупності підпроцесів.

Опис бізнес-процесів дозволяє точно представити цілі кожного з видів діяльності, з яких складається бізнес-процес, їх основні характеристики та кінцеві результати.

Загальноприйнятою є думка, що виділення бізнес-процесів – це індивідуальний процес для кожного підприємства. Описуючи діяльність підприємства через виділення бізнес-процесів, підприємство отримує можливість краще зрозуміти процеси, що відбуваються всередині та виявити приховані. Це сприяє підвищенню рівня контрольованості та керованості діяльності.

Для кожного бізнес-процесу можна застосувати одні й ті самі характеристики, а саме (рис. 1):

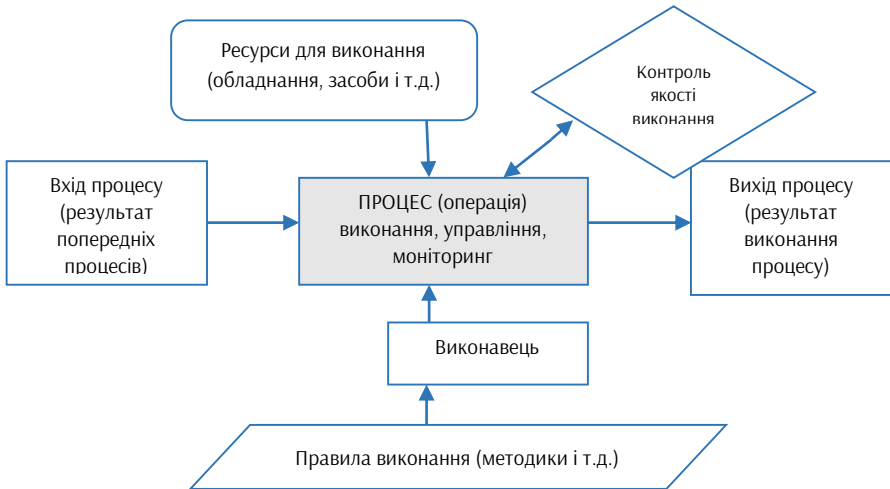

Рис. 1 – Характеристики бізнес-процесу
Джерело: сформовано авторами на підставі [2;3].

Межі процесу – межі (початок і кінець), у рамках яких виконуються операції процесу;

Власник процесу – особа, яка має у своєму розпорядженні ресурси, планує, управляє ходом процесу, несе відповідальність за його результат і ефективність, забезпечує взаємодію всіх учасників процесу;

Вхід процесу – запит, матеріали, інформація, яка ініціює початок виконання процесу.

Вихід процесу – матеріальні та інформаційні об'єкти, що створені процесом (є результатом виконання процесу) й споживані зовнішніми (стосовно процесу) клієнтами;

Виконавці процесу – персонал, зайнятий виконанням операцій процесу;

Ресурси процесу – матеріальні чи інформаційні об'єкти, постійно використовувані при виконанні процесу, але не створені процесом (інформація, обладнання, програмне забезпечення, транспорт);

Критерії оцінки процесу – індикатори, які використовуються для прийняття рішень щодо процесу його власником або вищим керівництвом.

Найпоширенішими є дві розробки універсальних схем класифікації бізнес-процесів. Це спільна методика фірми «Артур Андерсон» (Arthur Andersen) разом із Міжнародним довідково-аналітичним центром Американського центру з вивчення продуктивності та якості (APQC) та методика Девенпортам [10].

Суть першої зводиться до виділення процесів двох категорій:

- операційних, до яких запропоновано відносити такі процеси як вивчення ринків та споживачів, розробка бачення та стратегія, розробка продуктів та послуг, маркетинг та збут, виробництво та доставка (виробництво), виробництво та доставка (послуги), виставлення рахунків-фактур та обслуговування клієнтів;

- управлінські та допоміжні, зокрема, створення та управління відділом кадрів, управління інформацією, управління фінансовими та матеріальними ресурсами, управління екологією та технікою безпеки, управління взаємовідносинами з зовнішнім світом, управління вдосконаленням та змінами.

Методика Девенпорта базується на думці, що прийнятною кількістю бізнес-процесів, які варто виділяти є діапазон від 10 до 20 [9].

В економічній літературі підкреслюється важливість розмежування процесів на основні та допоміжні (обслуговуючі) «для визначення частки обслуговуючих процесів в витратах на виробництво продукції або послуг та визначення їх істинної собівартості».

Основні бізнес-процеси – це процеси, орієнтовані на виробництво продукції або надання послуг, що становлять цінність для клієнта, і забезпечують одержання доходу для організації [6].

Допоміжні (обслуговуючі) бізнес-процеси – це процеси, які призначені для забезпечення виконання основних бізнес-процесів та функціонування інфраструктури через забезпечення ресурсами всіх бізнес-процесів організації; ці процеси додають продукту вартості [8].

Ключовими бізнес-процесами називають ті процеси, що слугують досягненню місії та цілей. Крім того, розрізняють бізнес-процеси розвитку та бізнес-процеси управління. Під процесами управління пропонується розуміти – «бізнес-процеси, які охоплюють весь комплекс функцій управління на рівні кожного бізнес-процесу та бізнес-системи вцілому, тобто взаємопов'язаної множини всіх бізнес-процесів підприємства». Виділення процесів управління ґрунтується на концепції контролінгу, відповідно до якої формується повний цикл управління підприємством, від стратегічного планування до аналізу причин відхилень та реалізації коригуючих заходів. До процесів розвитку відносять процеси вдосконалення продукту або послуги, що виробляється, технології, обладнання, а також інноваційні процеси [12].

Ступінь деталізації бізнес-процесу залежить від рівня суб'єкта управління (для якого рівня управління готується інформація про процес) та від мети, якої необхідно досягти (виконати завдання), виділяючи процес. Серед завдань, можуть бути:

– проведення зворотного інжинірингу бізнес-процесів, тобто дослідження існуючих бізнес-процесів;

– здійснення прямого інжинірингу, під яким розуміють побудову нових бізнес-процесів.

Водночас виокремлення множини класифікацій бізнес-процесів підприємства є лише науковим підґрунтям для забезпечення практичної цінності. Формування цілісного уявлення про управління бізнес-процесами в системі провесно-структурованого менеджменту передбачає формування цілісної структури бізнес-процесів підприємств, яка може виступати практичним інструментом для керівництва. Така структура може бути відображена у вигляді «дерева процесів», які в комплексі і формують саме підприємство. Дерево процесів є ієрархією, яка містить у собі групи універсальних процесів. Розроблення ієрархічної структури бізнес-процесів дасть змогу поділити підприємство на сфери контролю керівників в організаційній структурі та підвищити ефективність управління загалом за рахунок підвищення узгодженості бізнес-процесів у

межах одного підприємства (рис. 2). Всі процеси підлягають плануванню, втіленню планів, контролюванню та регулюванню. Врахування в процесі управління всіх аспектів та вміле їх поєднання гарантує управлінській команді прийняття оптимальних за конкретних умов управлінських рішень. Варто також зазначити, що ієрархія бізнес-процесів не обмежується двома рівнями і може бути розширена аж до рівня окремої операції.

Рис. 2 - Структурно-ієрархічна модель бізнес-процесів підприємства
Джерело: складено авторами на підставі [12].

Основне завдання діагностики виявити проблеми і відхилення, які існують у бізнес-процесах підприємства і тільки після цього їх змінювати й вдосконалювати. Не варто приступати до впровадження системи бюджетування, постановки управлінського обліку, зміни мотивації співробітників тощо, якщо не досліджена основа операційної діяльності організації – її бізнес-процеси.

Діагностика бізнес-процесів необхідна у разі, якщо періодично виникають наступні проблеми у діяльності підприємств:

- конфлікти інтересів між відділами і співробітниками;
- зриви термінів поставки товару або надання послуги;
- надмірна завантаженість співробітників;
- обсяги реалізації зростають набагато повільніше, ніж розміри заробітної плати;
- обсяги продажів падають, при зростанні ринку збуту;
- собівартість продукції (послуг) значно перевищує заплановану;
- продукція (послуга) не відповідає потрібним вимогам якості тощо [9].

Мета діагностики – отримати уявлення про систему бізнес-процесів – тобто про ті ланцюжки дій, які прийняті в організації на момент дослідження. Ця картина наявних бізнес-процесів дозволяє визначити вимоги до результату роботи кожної ланки в ланцюжку бізнес-процесів і відповідно показники ефективності кожної операції.

Необхідність проведення попередньої діагностики зумовлена великою кількістю процесів на підприємстві, описувати кожен з них не завжди доцільно, оскільки вартість і ресурсоемність досить велика, проте аналіз не завжди може дати той ефект, який покрив би ці витрати. Тому існує необхідність ранжирування за пріоритетністю проведення опису та оптимізації процесів [11].

На початку діагностики формалізуються стратегічні цілі та проблеми в діяльності організації, а також розставляються пріоритети: які із стратегічних цілей мають більшу вагу; які проблеми мають першорядне значення для досягнення стратегічних цілей, які – другорядне; наскільки важливі інші вимоги до роботи компанії тощо.

Наступний етап – опис поточного ланцюжка бізнес-процесів. Отримана інформація візуалізується у вигляді набору діаграм. Створюється загальна схема процесу діяльності організації в цілому, в якій кожен елемент – це теж самостійний бізнес-процес; він розкривається більш детально на окремій схемі. Елементи отриманих схем також деталізуються до найпростіших операцій. На одержаних діаграмах бізнес-процесів визначають «вхід» і «вихід» для кожної операції, ресурси, які використовуються даним процесом, і результати [7]. Таким чином виявляється взаємозв'язок усіх бізнес-процесів в компанії. Потім консультанти визначають вимоги до продукту кожного процесу і розробляють систему показників ефективності, проводять вимірювання та аналізують причини, які ведуть до низького рівня таких показників і є потенційним джерелом виникнення кризових ситуацій.

Ефективне управління процесами в організації передбачає їх постійне поліпшення і оптимізацію, тому дуже важливе формування системи удосконалення бізнес-процесів.

Висновки. Бізнес-процес підприємства – це ланцюг логічно пов'язаних, послідовних і керованих дій, у результаті яких вхідні параметри (ресурси, інформація) перетворюються у вихідні (продукція, послуги, управлінське рішення) з метою отримання

очікуваного результату господарської діяльності, що забезпечить задоволення внутрішніх і зовнішніх потреб. Систематизацію бізнес-процесів підприємства доцільно відобразити такими їх видами: операційні (основні); підтримуючі (забезпечуючі та допоміжні), управлінські (загальнокорпоративні та бізнес-процеси розвитку).

З метою стабільного функціонування підприємств в сучасних умовах важливо вибрати єдину систему і механізм управління бізнес-процесами на всіх етапах життєвого циклу підприємства. Тому бізнес-процес повинен відповідати сучасним вимогам ринкової економіки, внаслідок чого підприємству гарантований стабільний дохід і подальший розвиток підприємства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Виноградова О.В. Реінжиніринг бізнес-процесів у сучасному менеджменті: монографія / О.В. Виноградова; Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк: вид. ДонДУЕТ, 2005. – 196 с.
2. Денисенко Л.О. Концептуальні засади класифікації бізнес-процесів, як основи формування бізнес-системи організації [Електронний ресурс] / Л.О. Денисенко, С.Є. Шацька // Ефективна економіка. – 2012. – №11. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1558>.
3. Економічне обґрунтування реінжинірингу бізнес-процесів виробничих підприємств: монографія / авт. тексту Біловодська О.А. та ін.; заг. ред. Л.М. Таранюка. – Суми: Мрія-1, 2010. – 440 с.
4. Чорнобай Л.І. Бізнес-процеси підприємства: загальна характеристика та економічна суть / Л.І. Чорнобай, О.І. Дума // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2013. – № 769: Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – С. 125–131.
5. Шемаєва Л.Г. Управління якістю бізнес-процесів на підприємстві: монографія / Л.Г. Шемаєва, К.С. Безгін та ін.; Харківський національний економічний ун-т. – Харків: вид. ХНЕУ, 2009. – 240 с.
6. Елиферов В.Г. Бизнес-процессы: регламентация и управление / В.Г. Елиферов, В.В. Репин; Институт экономики и финансов «Синергия». – М.: Инфра-М, 2006. – 318 с.
7. Родионова Л.Н. Устойчивое развитие промышленных предприятий: термины и определения [Электронный ресурс] / Л.Н. Родионова, Л.Р. Абдуллина // Нефтегазовое дело, 2007. – №1. – Режим доступа: http://ogbus.ru/authors/Rodionova/Rodionova_5.pdf.
8. Репин В.В. Процессный подход к управлению. Моделирование бизнес-процессов / В.В. Репин, В.Г. Елиферов. – М.: РИА «Стандарты и качество», 2004. – 408 с.
9. Харрингтон Дж. Оптимизация бизнес-процессов: документирование, анализ, управление, оптимизация / Дж. Харрингтон, К. С. Эсселинг. – СПб.: Азбука, БМикро, 2003. – 317 с.
10. Howard Smith and Peter Fingar (2003). Business Process Management. The Third Wave, MK Press.

11. Bajec, M. and Krisper, M. (2005), "A methodology and tool support for managing business rules in organisations", *Information Systems*, Vol. 30 No. 6, pp. 423-43.
12. Koubarakis, M. and Plexousakis, D. (1999), "Business process modelling and design – a formal model and methodology", *BT Technology Journal*, Vol. 17 No. 4, pp. 23-35.

УДК 004.051

Матякубова Парахат Майлиевна
профессор
Ташкентский Государственный технический университет,
Жумамуратов Бехзод Акрамжонович
профессор,
Джуманиязова Нигина Аминбаевна
учительница,
Эмбергенова Нилуфар Полатбаевна
студент
Каракалпакский государственный университет
(Нукус, Узбекистан)

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МЕТРОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. Актуальность выбранной темы обусловлена усовершенствованием производственных задач, а, следовательно, необходимость развития метрологического обеспечения производства. В статье рассмотрены вопросы современного развития метрологического обеспечения, в целях достоверности оценки качества производимой продукции. Выделены основные вопросы, решение которых, в том числе благодаря участию ответственных структур, повлияют на развитие метрологического обеспечения, тем самым обеспечат выпуск высококачественной продукции.

Ключевые слова: метрологическое обеспечение, производство, обеспечение единства измерений, точность измерений, продукция.

Метрология как наука и область практической деятельности человека зародилась в глубокой древности. На всем пути развития человеческого общества измерения были основой взаимоотношений людей между собой, с окружающими предметами, с природой. При этом вырабатывались определенные представления о размерах, формах, свойствах предметов и явлений, а также правила и способы их сопоставления.

С течением времени и развитием производства ужесточились требования к качеству метрологической информации, что привело в итоге к созданию системы метрологического обеспечения деятельности человека.

В данной работе мы рассмотрим одно из направлений метрологического обеспечения – метрологическое обеспечение при разработке, производстве и эксплуатации технических устройств.

Метрологическое обеспечение технических устройств (МО) представляет собой комплекс научно-технических и организационно-технических мероприятий, а также соответствующую деятельность учреждений и специалистов, направленные на обеспечение единства и точности измерений для достижения требуемых (паспортных) характеристик функционирования технических устройств. Основной тенденцией в развитии МО является переход от существовавшей ранее сравнительно узкой задачи обеспечения единства к принципиально новой задаче обеспечения качества измерений. Качество измерений характеризует совокупность свойств, обеспечивающих получение в

установленный срок результатов измерений с требуемой точностью (размером допускаемых погрешностей), достоверностью, сходимостью и воспроизводимостью.

Научно-технической основой метрологического обеспечения являются системы государственных эталонов единых физических величин; передачи размеров единиц физических величин от эталонов к рабочим средствам измерений; государственные испытания средств измерений, их поверки и калибровки; обязательные государственные поверки или метрологические аттестации средств измерений, эксплуатации и ремонта; стандартных образцов состава и свойств веществ и материалов, обеспечивающих воспроизведение единиц величин, характеризующих состав и свойства веществ и др.

В настоящее время метрологическое обеспечение принято понимать в широком и в узком смысле. В широком смысле оно включает:

- теорию и методы измерений, контроля, обеспечения точности и единства измерений;

- организационно-технические вопросы обеспечения единства измерений, включая нормативно-технические документы (Государственные стандарты, методические указания, технические требования и условия), регламентирующие порядок и правила выполнения работ.

В узком смысле под метрологическим обеспечением понимают:

- надзор за применением законодательно установленной системы единиц физических величин;

- обеспечение единства и точности измерений путем передачи размеров единиц физических величин от эталонов к образцовым средствам измерений и от образцовых к рабочим;

- разработку и надзор за функционированием государственных и ведомственных поверочных схем;

- разработку методов измерений наивысшей точности;

- создание на этой основе эталонов (образцовых средств измерений);

- надзор за состоянием средств измерений в министерствах и ведомствах.

На разных этапах жизненного цикла технического устройства его метрологическое обеспечение имеет ряд задач:

- исследование параметров и характеристик технических устройств для определения требований к объему, качеству и номенклатуре измерений и контроля;

- выбор средств измерений и контроля из числа серийно выпускаемых. В случае необходимости конструктор или технолог могут выдать техническое задание на разработку новых средств контроля, измерений или испытаний параметров продукции или ее элементов;

- калибровки средств измерений;

- поверка применяемых средств измерений;

- анализ технологических процессов с точки зрения определений номенклатуры и последовательности измерительно-контрольных операций, установления метрологических характеристик соответствующих средств измерений;

- обеспечение производства серийно выпускаемыми средствами измерений и контроля, своевременное обновление парка этих средств на предприятии;

- совершенствование методик измерений и контроля;
- проведение метрологической экспертизы конструкторской и технологической документации, целью которой является анализ и оценка технических решений по выбору параметров, подлежащих измерению, установлению норм точности и обеспечению методами и средствами измерений процессов разработки, изготовления, эксплуатации и ремонту изделий.

Ответственность за правильность, своевременность и полноту метрологического обеспечения технических устройств возлагается на их потребителей (заказчиков). Для этого в различных организациях функционируют метрологические службы. В состав государственной метрологической службы, осуществляющей свою деятельность под руководством национального органа по метрологии – Узбекское агентство стандартизации, метрологии и сертификации (агентство «Узстандарт»).

Метрологическая служба Республики Узбекистан состоит из государственной метрологической службы и метрологических служб юридических лиц.

В государственную метрологическую службу, возглавляемую агентством «Узстандарт», входят органы государственной метрологической службы в Республике Каракалпакстан, областях и г. Ташкенте. Органы государственной метрологической службы осуществляют государственный метрологический контроль и надзор, а также другие виды деятельности в соответствии с действующим законодательством.

Метрологические службы юридических лиц образуются в необходимых случаях для выполнения работ по обеспечению единства измерений и осуществления метрологического контроля. Права и обязанности метрологических служб юридических лиц определяются положениями, согласованными с органами государственной метрологической службы.

Научно-исследовательской организацией, проводящей научно-исследовательские и организационно-методические работы по воспроизведению и хранению единиц величин и достоверной передачи их размеров образцовыми рабочими средствами измерений, в соответствии с Постановлением Президента Республики Узбекистан №ПП-2935 от 28.04.2017 является Государственное предприятие «Узбекский национальный институт метрологии» агентства «Узстандарт».

В состав государственной метрологической службы, осуществляющей свою деятельность под руководством агентства «Узстандарт», входят:

- Узбекский национальный институт метрологии, осуществляющие создание, совершенствование и хранение государственных эталонов, а также проводящие исследовательские работы по научным основам метрологии;

- Государственная служба стандартных образцов состава и свойств веществ и материалов (ГССА), отвечающая за создание и внедрение стандартных образцов состава и свойств веществ и материалов с целью обеспечения единства измерений;

- Государственная служба стандартных справочных данных о специфических константах и свойствах веществ и материалов (ГСССД), осуществляющая информационное обеспечение организаций;

- Государственная служба времени и частоты и определения параметров вращения Земли (ГСВЧ), сеть организаций, несущих ответственность за воспроизведение

и хранение единиц времени и частоты и передачу их размеров, а также за обеспечение потребности народного хозяйства соответствующей информацией.

Юридическую основу метрологического обеспечения составляет закон Республики Узбекистан «О метрологии», а также нормативные документы Агентства «Узстандарт» по техническому регулированию и метрологии, как организации, на которые правительством возложено проведение единой государственной технической политики в области метрологии.

Для учета средств измерений (СИ) утвержденных типов и создание централизованных фондов информационные данные о СИ, допущенных к производству, выпуску в обращение и применению в Республики Узбекистан, а также, ведения учета выданных свидетельств об утверждении типа СИ и аттестатов, аккредитованных лабораторией, учета типовых программ испытаний СИ в целях утверждения типа и организация информационного обслуживания заинтересованных юридических и физических лиц, в том числе национальных метрологических служб стран, принимающих участие в сотрудничестве по взаимному признанию результатов испытаний и утверждения типа СИ ведется Государственный реестр средств измерений.

Государственный реестр средств измерений:

- Государственный реестр средств измерений утверждённого типа, изготавливаемых в Республике Узбекистан;
- государственный реестр импортируемых в Республику Узбекистан средств измерений и прошедших государственные испытания с целью утверждения типа;
- государственный реестр, импортируемых в Республику Узбекистан средств измерений серийного производства и прошедших испытания с целью утверждения типа или признанных утвержденного типа;
- государственный реестр стандартных образцов состава и свойств веществ и материалов утвержденных типов;
- государственный реестр стандартных образцов состава и свойств веществ и материалов, импортируемых в Республику Узбекистан единичными экземплярами;
- государственный реестр импортируемых в единичном экземпляре средств измерений, с признанием результатов метрологического контроля, проведённого за пределами Республики Узбекистан;
- государственный реестр методик выполнения измерений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Сергеев А. Г., Латышев М. В., Терегеря В.В. Метрология, стандартизация, сертификация: Учебное пособие. – М.: Логос, 2001. – 536 с.
2. Швандра В. А. Стандартизация и управление качеством продукции: Учебник для ВУЗов. – М.: Юнити-Дана, 2000. – 487 с.
3. Грановская, Н. В. Метрологическое обеспечение производства / Н. В. Грановская, В. И. Горн. – Текст: непосредственный // Исследования молодых ученых: материалы XI Междунар. науч. конф. (г. Казань, июнь 2020 г.). – Казань: Молодой ученый, 2020. – С. 14-16. – URL: 4. <https://moluch.ru/conf/stud/archive/374/15905/> (дата обращения: 10.03.2021).

Громоздова Л.В.
кандидат економічних наук, професор
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
Дербеньова Я.В.
кандидат економічних наук, асистент кафедри,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
Зарубіна А.В.
кандидат географічних наук, доцент,
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка
(Кропивницький, Україна),
Волотівський П.Б.
Кандидат військових наук, старший науковий співробітник,
Центр воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського,
Дубровик-Рохова А.О.
аспірант
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
Праворський Р.В.
аспірант
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
(Київ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМУВАННЯ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ АЗІЇ В КОНТЕКСТІ СТІМКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Аннотация. В статье рассмотрены основные исторические факторы, предшествующие и способствовали стремительному экономическому развитию стран Восточной Азии. Исследован опыт и особенности проведения экономических реформ. Был осуществлен анализ основных экономических показателей этих стран в течение последних лет, который показал, что восточноазиатские страны отмечаются высокими показателями экономического развития, которые имеют тенденцию к росту. Проведенные исследования позволили определить факторы успеха этих стран и отметить положительные результаты и влияние проводимых реформ.

Ключевые слова: экономические реформы, НИК (новые индустриальные страны), экономическое развитие, импорт, экспорт, Восточная Азия.

Abstract. The article considers the main historical factors that preceded and contributed to the rapid economic development of East Asia. The experience and peculiarities of economic reforms are studied. An analysis of the main economic indicators of these countries in recent years has been carried out, which showed that East Asian countries have high rates of economic development, which tend to grow. The conducted research allowed to

determine the success factors of these countries and to note the positive results and impact of the implemented reforms.

Key words: *economic reforms, NIC (newly industrialized countries), economic development, import, export, East Asia.*

Анотація. У статті розглянуто головні історичні фактори, що передували та сприяли стрімкому економічному розвитку країн Східної Азії. Досліджено досвід та особливості проведення економічних реформ. Був здійснений аналіз основних економічних показників цих країн протягом останніх років, який показав що східноазіатські країни відзначаються високими показниками економічного розвитку, які мають тенденцію до зростання. Проведені дослідження дали змогу визначити фактори успіху цих країн та відзначити позитивні результати і вплив проведених реформ.

Ключові слова: *економічні реформи, НІК (нові індустріальні країни), економічний розвиток, імпорт, експорт, Східна Азія*

Вступ. Східна Азія – один із стратегічних регіонів світу. Це великий та динамічний простір, де взаємодіють країни із різними економічними, політичними та соціокультурними особливостями. Лідер постіндустріального розвитку – Японія, новий промисловий лідер Азії – Китай і ряд нових індустріальних країн (НІК). В регіоні зосереджені велика кількість природних багатств, представлені різні цивілізації та релігії сучасного світу. Про місце регіону у глобальній економіці свідчить той факт, що на нього припадає близько 35% світового ВВП, 49% обсягу світової торгівлі та 38% прямих іноземних інвестицій, проживає 1/4 населення планети.

Економіка КНР зараз займає другу позицію в світовому рейтингу за номінальним ВВП. Очікується, що в 2027 р. економіка Китаю випередить США і стане найпотужнішою у світі. Китай вже у 2014 р. обійшов США за показником ВВП. Таким чином, лідерство у світовій господарській системі поступово переходить до групи великих країн з економікою, що розвивається, на чолі з КНР.

Саме тому історія економічного розвитку регіону викликає таке зацікавлення в науковому світі. Дослідження унікального досвіду економічних реформ країн Східної Азії допоможе іншим країнам, в тому числі і Україні, здійснювати більш ефективний економічний розвиток.

Дослідженню особливостей проведення економічних реформ в країнах Східної Азії, визначенню основних негативних та позитивних моментів присвяченні роботи багатьох як українських фахівців В. Величко [4], А. Гончарук [6], Н. Грущинська [7]; а також іноземних Я. Бергер [2], З. Бжезинський [3], Р. Вернон [5], М. Кастельс [8], Юничи Гото [12], Чун Ен Ан [11] та ін. Разом з тим, додаткового дослідження та оцінки потребує динаміка цих перетворень в умовах посилення міжнародної конкуренції країн.

Мета статті полягає у дослідженні основних економічних перетворень здійснених країнами Східної Азії на шляху до здобуття світового лідерства для запозичення позитивного досвіду.

Результати дослідження. У 1970 – 1980-ті роки відбувся стрімкий ривок економічного розвитку більшості країн Східної Азії. На початку XXI ст. цей регіон став

епіцентром світового економічного зростання, у світовій торгівлі також відбулися тенденції до підвищення питомої ваги країн Східної Азії. Провідна роль в експорті азіатських держав належить невеликій групі НІК, які за останні 30 років перетворилися на великих експортерів промислових товарів. Група НІК Східної Азії неоднорідна за своїм складом. Її ядро утворюють нові індустріальні країни першого покоління – Південна Корея, Сянган (колишній Гонконг), Тайвань і Сінгапур, які стали на шлях експортно-орієнтованого зростання у 1960-ті рр.

Бурхливий розвиток експорту цієї групи держав спирався на стійкі та високі темпи внутрішнього економічного зростання (7% на рік у середньому за останнє десятиріччя). Структурні зрушення у внутрішній економіці в процесі індустріалізації обумовлювали прогресивні зміни в товарній структурі експорту. Так, якщо у 1955 р. 80% експорту Південної Кореї становили сировинні товари, то в 1994 р. основними статтями її експорту були: продукція електромашинобудування (20,8%), текстиль, одяг та взуття (22,7%), автомобілі (6,6%), продукція хімічної та фармацевтичної промисловості (7,1%), комп'ютери та оргтехніка (4%), засоби зв'язку (6,7%), судна (5,%). Загалом, до початку 90-х рр. у структурі доходів від експорту НІК Азії першого покоління більше половини припадало на високотехнологічну продукцію, вироблену з використанням кваліфікованої робочої сили [7, с. 125].

У 1970–1980-х рр. почала формуватися група нових індустріальних країн другого покоління, що охоплює Індонезію, Малайзію, Філіппіни і Таїланд. Ці країни в 1990-х рр. ХХ ст. досягли щорічного 6-відсоткового середнього темпу зростання економіки, на тлі якого змінилася структура їх експорту: якщо в середині 60-х років у ньому переважала сировина, то у 1990-ті роки на неї припадала лише 1/3 сукупних експортних доходів. Особливість 1990-х років – більш швидке зростання торгівлі між країнами, що розвиваються, ніж між промислово розвинутими [7, с. 70].

В останні десятиліття Східна Азія демонструє високі темпи економічного зростання. Однак роль країн в економічному розвитку субрегіону неоднозначна (табл. 1).

Таблиця 1

Структура ВВП країн Східної Азії у 2020 році, % за питомою вагою

№ п/п	Країни	Промисловість	Сільське господарство	Сфера послуг
1.	НКР	39,8	8,6	51,6
2.	Північна Корея	41,1	25,3	33,6
3.	Монголія	35,3	13,3	51,4
4.	Південна Корея	38,6	2,2	59,2
5.	Японія	27,7	1,2	71,1

Джерело: сформовано авторами за даними [7; 10].

Дані таблиці дають змогу визначити, що у більшості країн Східної Азії у структурі господарства переважає сфера послуг, (лідер Японія – 71,1% ВВП). У Північній та Південній Кореї, НКР активно розвивається промисловість та реалізуються товари промислового виробництва, найбільша питома вага ВВП виробництва сільськогосподарської продукції у цьому регіоні є у Північній Кореї. Як бачимо економічний розвиток східноазійських країн

дуже неоднорідний і присутні відмінності в економічних показниках, а структура економік дуже різниться. Тому доцільно дослідити особливості проведення економічних реформ та темпи економічного зростання у країнах даного регіону.

Особливе місце у дослідженні питання економічного розвитку країн Азії займає саме Китай та його «велика стратегія». Під «великою стратегією» у широкому сенсі розуміють стратегію, яка передбачає використання усіх ресурсів нації і держави для досягнення головних національних цілей.

У XXI ст. США стали найбільшим стратегічним суперником Китаю, проте одночасно залишаються найбільшим його експортним ринком. «Велика стратегія» Китаю спрямована, на думку провідних американських економістів М. Свейн і Е. Телліс, на вирішення трьох взаємопов'язаних завдань:

- збереження порядку і благополуччя всередині країни перед лицем різного роду соціальних негараздів;
- захист національного суверенітету і територіальної цілісності від перманентної зовнішньої загрози;
- набуття та утримання геополітичного впливу Китаю як однієї із провідних, а, можливо, в майбутньому і головної держави у світі [1, с. 29].

Сучасну політику китайського керівництва можна охарактеризувати як «розважливу». Основу її складають такі компоненти:

- а) деідеологізована орієнтація на ринкове економічне зростання і підтримання дружніх відносин з усіма країнами, особливо з провідними;
- б) утримання від застосування сили у поєднанні із зусиллями щодо модернізації збройних сил;
- в) приєднання до регіональних і глобальних міждержавних зв'язків та багатосторонніх міжнародних форумів з метою отримати «асиметричні вигоди».

Наприкінці 1970-х років склалися сприятливі внутрішні та зовнішні умови для залучення іноземного капіталу в КНР. Курс на прискорення модернізації народного господарства, який потребував значних фінансових і матеріально-технічних ресурсів, повністю себе виправдав. Наприкінці 1970-х років у КНР почали проводити курс відкритості зовнішньому світу, а економічне будівництво вступило на новий етап переходу до ринкової економіки. На середину XX ст. для розвитку КНР не була характерна ринкова економіка у тому вигляді, в якому вона вже існувала, а саме – як синтез двох систем:

- командно-планової;
- ринкової.

Відповідно, система зовнішньоекономічного співробітництва, визначена в КНР у 1978 р., складалася з таких основних компонентів:

- план,
- бюджетне фінансування,
- адміністративно-управлінський механізм,
- специфіка ціноутворення,
- система розподілу,
- валютне регулювання,

– валютний контроль.

Така система зовнішньоекономічного співробітництва, заснована на адміністративному управлінні державних органів, призвела до розриву між внутрішніми та зовнішніми ринками, що були відділені один від одного. Як і в СРСР, існувала велика різниця між цінами на ідентичну продукцію на внутрішньому та зовнішньому ринках. Тому ця ситуація призвела до того, що наприкінці 70-х років виготовляти продукцію на експорт було невигідно, а структура зовнішньої торгівлі стала нерациональною [5, с. 29]. Все вищезгадане і змусило керівництво КНР приступити до розроблення та впровадження реформ, які б допомогли перетворити економіку країни на ту, що відповідала б принципу «відкритості зовнішньому світові».

Дослідники визначають чотири етапи в китайських економічних реформах, що розпочалися наприкінці 1970-х років [4, с. 186].

Протягом першого етапу (1978–1983) було проведено сільськогосподарську реформу, підвищено закупівельні ціни, розпочато створення вільних економічних зон, лібералізовано систему матеріального постачання та дозволено операції держпідприємств на вільному ринку. Однак основні ресурси залишилися під державним контролем.

Другий етап (1984–1988) характеризувався посиленою лібералізацією цін, запровадженням подвійних цін, поширенням приватизації управління (оренди). Відкритість економіки була обмежена з метою захисту національних підприємств. Цей етап завершився збільшенням інфляції, через що було вжито заходи монетарної стабілізації.

Тому на третьому етапі (1989–1990) здійснено тимчасове повернення до прямих засобів економічного регулювання. Впроваджено активні заходи щодо стимулювання експорту та обмеження внутрішнього попиту. Розпочалося зближення регульованих та ринкових цін. Із 1991 р. розпочався наступний етап посилення ринкової спрямованості економіки та послідовної економічної лібералізації. Основна характеристика третього етапу полягала у зближенні китайського та міжнародного законодавства у сфері зовнішньоекономічної діяльності. У результаті китайські підприємства стали головними суб'єктами в системі управління зовнішньоекономічними зв'язками та ринкової конкуренції.

Останній етап реформування зовнішньоекономічного співробітництва можна охарактеризувати крізь призму вступу Китаю до СОТ. Адже для цього відбувалася перебудова діяльності суб'єктів ЗЕД відповідно до вимог СОТ. Саме у цей період Китай отримав значні поступки від організації з огляду на статус країни, що розвивається, та труднощі, пов'язані з переходом від командно-планової до ринкової економіки. Та вже у листопаді 2001 року Китай став членом СОТ [2, с. 100].

Отже, за 2001–2009 рр. відбулося стрімке нарощування виробництва всередині країни, що привело до нарощування експорту китайських товарів та вивело країну на передові позиції у світі за цим показником. КНР завдяки низькій собівартості товарів, кліматичним факторам та нижчій вартості робочої сили поступово перетворився на «світовий виробничий цех» [1].

У середині 1980-х років значно посилилася роль держави в регулюванні іноземних інвестицій, було здійснено кроки щодо вибіркового обмеження і заохочення стосовно галузевої, територіальної та технологічної структур, відбувся процес адаптації національного законодавства до світових норм. У результаті починаючи з другої половини 1980-х років у КНР намітився перехід від кількісного нарощування зовнішніх ресурсів унаслідок лібералізації інвестиційного клімату до багатосторонньої системи заохочення іноземних капіталовкладень з урахуванням їх якісних характеристик.

Початок 1990-х років став для Китаю «золотим періодом» у залученні зарубіжного підприємницького капіталу. Ще у 1993 р. КНР вийшла на перше місце у світі серед країн, що розвиваються, і на друге після США за обсягами іноземного капіталу. Таке різке збільшення обсягів інвестицій у країну пояснюється пануванням у ній стабільності, наявністю великого внутрішнього ринку, поступальним економічним зростанням та реформами [4, с. 120].

На початку XXI ст. Китай став космічною і ядерною державою. Економіка країни зберігає свою багатокладність. За високої частки іноземних інвестицій майже 80% всіх іноземних інвесторів в економіку КНР – це етнічні китайці (хуацяо), які проживають за кордоном [9].

Щоб сприяти структурним змінам, Китай розвиває власну систему освіти, сприяє навчанню студентів за кордоном (особливо в США і Японії), заохочує імпорт технологій, що дають змогу розвивати такі прогресивні сектори економіки, як виробництво програмного забезпечення, нових матеріалів, телекомунікаційна індустрія, біотехнології, охорона здоров'я.

У КНР понад 384 млн користувачів Інтернету, країна також лідирує у світі за кількістю користувачів мобільного телефонного зв'язку. Інтенсифікація виробництва приносить і побічні результати: рівень прихованого безробіття в сільській місцевості приблизно вдвічі перевищує офіційні показники (4,6%). Китай негласно заохочує еміграцію.

Китай лідирує у світі за видобутком вугілля, залізних, марганцевих, свинцево-цинкових, сурм'яних і вольфрамових руд, а також деревини; є найбільшим у світі виробником коксу, чавуну, сталі та сталевих труб, алюмінію, цинку, олова, нікелю, телевізорів, радіоприймачів і мобільних телефонів, пральних і швейних машин, велосипедів і мотоциклів, годинників і фотоапаратів, добрив, бавовняних і шовкових тканин, цементу, взуття, м'яса, пшениці, рису, сорго, картоплі, бавовни, яблук, тютюну, овочів, шовковичних коконів; має найбільші у світі поголів'я птиці, свиней, овець, кіз, коней і яків, а також лідирує за виловом риби.

Характерна особливість сучасної китайської економіки – її залежність від зовнішнього ринку. За обсягом експорту КНР посідає 1-ше місце у світі. Експорт дає 80% валютних доходів держави. В експортних галузях зайнято приблизно 20 млн осіб. На зовнішній ринок вивозиться 20% валової продукції промисловості і сільського господарства. Номенклатура експорту налічує 50 тис. позицій. КНР підтримує торговельно-економічні відносини із 182 країнами і районами світу. Основними торговельними партнерами Китаю є розвинуті капіталістичні країни, перш за все – Японія, США, західноєвропейські держави, на які припадає 55% зовнішньоторговельного обороту

[10]. Найбільш конкурентоспроможною продукцією поки залишаються взуття, одяг та іграшки, але все активніше розвивається експорт електроніки, вело-, мото- та автотехніки, транспортного та будівельного машинобудування. З 2004 р. Китай упевнено лідирує у світі за обсягами експорту офісного та телекомунікаційного обладнання, з 2005 р. – загалом за обсягами високотехнологічного експорту. Текстильна індустрія КНР – перша у світі, тому експортна продукція Китаю представлена в більшості країн, проте вона має низьку якість і ціну, нижчу за ціну аналогічних оригінальних продуктів.

Досвід китайських економічних реформ становить особливий інтерес із погляду дослідження економічної стратегії держави щодо стабілізації економічної системи. За підрахунками МБРР, у 1980–1992 рр. економіка Китаю зростала середніми темпами (9,1% на рік), що втричі вище за середньосвітовий показник. Цей процес мав під собою реальне підґрунтя, оскільки в країні норма нагромадження у цей період становила приблизно 40% [5].

Нині Китай розглядають як нову індустріальну країну нової, четвертої хвилі. При цьому керівництво країни проголошує вірність принципам соціалізму, зберігаючи соціальну орієнтацію економіки, що значною мірою сприяє підтримці національної злагоди та легітимності державної політики на тлі напівтоталітарного політичного режиму. Засобами жорсткої антиінфляційної політики, кредитних рестрикцій інфляцію вдалося швидко зменшити, практично без втрат в економічному зростанні. Завдяки вжитим заходам китайському уряду вдалося поєднати тривалу помірну інфляцію зі швидкими темпами зростання.

Підтримувати швидке економічне зростання і невисокі темпи інфляції дає змогу також потужна експортна орієнтація виробництв. Нині частка КНР у світовому експорті наблизилась до 20%. Вихід цієї країни на позиції лідера в регіоні та світі означає подальше і значне розширення сфери дії цінової конкуренції на світовому ринку. Вона тепер поширюється не лише на трудомісткі товари традиційних галузей промисловості, а і на побутову та промислову електроніку, споживчі товари довгострокового використання та виробниче обладнання.

До 2050 р. Китай за сукупною національною могутністю та міжнародним впливом увійде до числа країн-лідерів із наступними прогнозованими показниками. Основні показники оцінки рівня модернізації Китаю в першій половині XXI ст. представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Оцінка рівня модернізації Китаю в першій половині XXI ст.

Найменування показників	2000	2020	2030	2040	2050
Частка витрат на НДДКР в ВВП, %	1,0	2,0	2,4	3,0	3,6
Кількість науковців на 10 000 жителів	5,5	12	18	26	39
Кількість патентів на 1 млн. жителів	20	112	201	359	643
Охоплення середньою освітою, %	63	85	89	94	99
Охоплення вищою освітою, %	7,2	24	34	48	68
Охоплення ТВ, телевізорів на 1000 чоловік	293	583	644	711	786
Доступ до Інтернету, користувачів на 10 000 жителів	178	2000	3000	5000	8000

Урбанізація, %	36	53	61	71	81
Середня тривалість життя, років	70	74	77	79	81
Середньодушкове енергоспоживання, кг нафтового еквівалента на людину	868	1902	2556	3435	4616
ВВП на душу населення (2000), \$	840	2451	3992	6503	10 593
ВВП на душу населення (ПКС, 2000), \$	3920	11 435	15 368	20 653	27 756
Частка галузей матеріального виробництва у ВВП, %	67	45	37	30	24
Частка зайнятих у матеріальному виробництві, %	73	49	40	33	27

Джерело: складено авторами за даними [10]

Стратегія і прогнози побудовані на логіці і розрахунках економічних показників. Їх розробники прагнули врахувати всі чинники розвитку рушійних сил, визначення етапів, постановки проміжних завдань, що ведуть до визначеної мети.

Одним із провідних чинників азійського успіху була регіональна економічна інтеграція. Вона відбувалася під неформальним лідерством Японії, яка у 1950 – 1960-ті рр. відновила свою економіку на невоєнній високотехнологічній основі, а в 1970-ті рр. стала другою країною світу за рівнем економічного розвитку. З 70-х років розпочалося надходження японських інвестицій до інших східноазійських країн, значно збільшене з середини 80-х років. Спочатку їх основними реципієнтами були Республіка Корея, Тайвань, Гонконг і Сінгапур, які стали «новими індустріальними країнами (НІК) першої хвилі». Мірою визрівання цих економік відбулося перенесення виробництва до Індонезії, Малайзії, Філіппін, Таїланду, а також до Китаю (із 80-х років) та країн Індокитаю.

Вивчаючи вдалий досвід проведення східноазійських реформ потрібно враховувати традиційні культурні цінності східноазійських народів, основані переважно на конфуціанстві, визнати високу цінність їхньої адаптивності, готовності навчатися в успішних націй, переймати їхній кращий досвід. Прикладом була Японія, що прийняла й адаптувала найкращі досягнення різних держав і народів, завдяки чому стала країною з провідною економікою світу й першою показала, що незахідний шлях розвитку може бути успішним.

Японія стала взірцем для наслідування східноазійських держав. Незважаючи на збереження недовіри до Японії як країни-агресора в роки Другої світової війни, вони визнавали її видатні досягнення і пишалися ними. Разом із капіталами вони переймали японські технології й методи управління, вчилися веденню бізнесу й трудовій етиці. На основі адаптації японської моделі були розроблені їхні власні національні моделі розвитку.

Щодо Японії то Друга світова війна справила сильний руйнівний вплив на її економіку. Після її завершення у 1945 році виробничий індекс країни склав лише одну п'яту довоєнних показників, а внутрішня торгівля була надзвичайно обмежена. Населення відчувало гострий дефіцит продовольства, енергії та інших необхідних благ. Ситуація в якій опинилася Японія була гірша ніж та з якою сьогодні стикаються більшість країн, що розвиваються. Однак економіка країни швидко відновилася, чому посприяв значний ріст експорту.

Основи післявоєнної політики у відношенні Японії були визначенні Потсдамською конференцією від 26 липня 1945 року. В ній визначалася необхідність назавжди ліквідувати мілітаризм в Японії, зняти перепони до відновлення і закріплення демократичних тенденцій в суспільстві, встановити свободу слова та основи прав людини [12].

Особливу увагу слід звернути на ефективну торгову політику, що заохочувала японських виробників до експорту, котрі ніколи не були в скрутному положенні в порівнянні з внутрішнім ринком. Це було можливо завдяки ефективній економічній та торговельній політиці. Одним з найважливіших компонентів японського успіху стала наявність надзвичайно ефективної системи державної служби, яка розробила економічну і торгову політику що дозволило Японії швидко перейти в категорію наддержав.

Головним пріоритетом держави стало збільшення виробничих потужностей для того щоб прокормити багаточисленне населення, включаючи 8 мільйонів демобілізованих військовослужбовців [9].

В період 1949-1951 років стимулом для росту економіки країни стала війна на Корейському півострові. Завдяки спеціальній програмі закупок для забезпечення воєнних дій об'єми японського експорту за два роки вирости втриє, а випуск за той же період збільшився на 75 %. В 1951 році завершився термін мандата окупаційних сил союзників, і Японія стала незалежною державою. В грудні 1960 року урядом був об'явлений знаменитий «план подвоєння доходу».

Згідно цього плану уряд прийняло низку мір направлених на те щоб протягом десяти років подвоїти дохід на кожного жителя. Ці міри включали в себе:

- 1) модернізацію сільського господарства;
- 2) модернізацію малих і середніх підприємств;
- 3) розширення експорту.

За даними Світового банку дохід на душу населення в Японії у 1950 році складав 7 % рівня США. Однак темпи якими Японія наздоганяла інші країни були насправді дивовижні, починаючи з 1990 року дохід на душу населення переважав цей показник для США [12].

Надзвичайні результати до яких привів ріст експорту в Японії приховують цілий ряд загадок. Адже згідно з економічною теорією коли внутрішній ринок закритий від зовнішньої конкуренції, що було в Японії в перші роки після Другої світової війни, внутрішня ціна на товар є вище за світову і тому виробники не бажають працювати на експорт. Однак насправді японські виробники промислових товарів, таких як телевізорів, легкових автомобілів, тканини робили все щоб як в найбільшій мірі експортувати свою продукцію, незважаючи на те що завдяки обмеженні, а подекуди і заборонні імпорту, внутрішня ціна була значно вища за світову.

Секрет такої дії виробників полягає в продуманій політиці уряду, а саме в розробці та введенні в дію програм заохочення експорту, а саме різноманітних тарифних та нетарифних методів.

Наступною країною регіону Східна Азія яка показала вражаючі темпи економічного розвитку є Республіка Корея, або ще як її називають Південна Корея. За останні пів століття країна перетворилася з одної з самих бідних аграрних країн в світі в

розвинуту країну. В період з 1962 по 1994 рік ВВП Південної Кореї збільшувався в середньому на 8% в рік в реальних цифрах. Дохід на душу населення який в поточних цінах складав лише 87 дол. США у 1962 році збільшився до 10,000 дол. США у 1995 році [11, ст. 63].

Згідно річних темпів економічного росту Південна Корея входила в число країн з економікою що найшвидше розвивалася. Доля промисловості в ВВП яка складала всього лише 20,1 % у 1960 році виросла на 45 % в 1991 році. З урахуванням любых міжнародних стандартів Південна Корея є прикладом безпрецедентної індустріалізації здійсненої за трохи більше ніж тридцять років.

Південна Корея досягла такого неймовірного промислового росту незважаючи на значні складності.

З приходом до влади нового уряду в 1961 році економічна політика змінилася в сторону заснованої на експорті стратегії індустріалізації. Уряд розумів що збільшення валютних надходжень від експорту промислових товарів було необхідне для покриття витрат на імпорт енергоносіїв та інших товарів першої необхідності, а також що внутрішній ринок Південної Кореї був недостатнім для забезпечення стійкого росту при відсутності капіталу, необхідного для розширення виробничих можливостей. Зміни в стратегії економічного розвитку були офіційно закладені в першому із цілої серії п'ятилітніх планів економічного розвитку.

До середини 90-х років Південна Корея головну увагу приділяла розвитку власних експортних можливостей шляхом нагромадження практичного досвіду і застосування процесів відтворення. При реалізації орієнтованої на експорт стратегії розвитку здійснювався жорсткий контроль за споживчими товарами та іншими витратами, яким могли привести до відтоку іноземної валюти. Очевидно що ці вибіркові обмеження імпорту сприяли захисту національної промисловості від іноземної конкуренції на ранніх етапах розвитку.

Після того як Південна Корея стала членом СОТ у 1995 році, відкрита і чесна конкуренція стала новим напрямом в формуванні промислової політики країни, котра була направлена на прискорення процесу перебудови промисловості. Важливий елемент державної політики передбачав залучення прямих іноземних інвестицій, особливо в галузі високих технологій, через спрощення порядку отримання дозволів державних органів та інших правил. Також слід зауважити що провідні південно-корейські чоболі почали мати справи в глобальному масштабі що дозволило їм залучати до роботи самих кращих і талановитих співробітників. В таких умовах пряме втручання держави вже не було ефективним. Як наслідок, взаємодія між державою та бізнесом стала більш прозорою та відкритою. Промислова політика була сконцентрована на нарощуванні інфраструктури в цілях сприяння впровадження інноваційних технологій на основі приватної ініціативи [11, ст. 69].

На даний момент Південна Корея знаходиться перед проблемою конкурентної боротьби в умовах глобалізації світової економіки. З цієї точки зору країні необхідно активніше позбуватися існуючих строгих вимог і правил щодо доступу і виходу з ринку.

З плином часу відбувалася явна еволюція промислової політики Південної Кореї в сторону ринкових функцій. Більше не застосовується цільова промислова політика і

механізми прямої підтримки. Замість цього політика направлена на забезпечення функціональної підтримки підйому науки та технології, для отримання високотехнологічної продукції світового класу.

Дослідження особливостей запровадження східноазійських реформ змогу виділити основні фактори успіху країн Східної Азії:

1. Вплив зовнішнього фактору, а саме промислово розвинених країн, зокрема, США та Японії.

2. Вдале географічне положення, країни розташовані недалеко від світових економічних центрів та на перетині головних торговельних шляхів.

3. Авторитарна форма керівництва в державному управлінні. Жорсткий контроль допоміг знизити рівень негативних явищ, наприклад, таких, як корупція.

4. Дешева робоча сила.

5. Зростання частки сфери послуг в галузевому розподілі економіки. Через природні особливості цих країн частка сільського господарства знизилася.

6. Експортно-орієнтована економіка.

7. Формування сприятливих умов для залучення іноземних бізнес-партнерів. Оскільки власних промислових потужностей у країн не вистачало, вони цілеспрямовано створювали умови саме для залучення іноземних інвесторів, на певний період зробили створення інвестиційного клімату головним пріоритетом. Німеччина, Великобританія, Франція, Сполучені Штати Америки та інші країни почали як активно створювати нову ініціативи на території країн Східної Азії, так і переносити вже існуючі осередки виробництва чи відкривати їх філіали.

8. Реформування системи освіти. Школи отримали єдині освітні стандарти, ВУЗи було переведено на англійську мову викладання. Уряди витрачали великі кошти для навчання своїх студентів у найкращих університетах світу.

9. Стрімкий розвиток науки та наукомістких галузей, створення власної науково-дослідної бази.

Висновки. Економічний розвиток країн Східної Азії створив значний інтерес світового наукового товариства навколо себе з двох причин, а саме через безпрецедентно високі темпи зростання та нетрадиційний шлях розвитку. У ході дослідження визначено, що швидкий економічний розвиток країн Східної Азії перш за все пов'язаний із вдало обраним курсом проведення реформ, гнучкістю державної політики щодо структурної перебудови економіки, розвитком зовнішньої торгівлі, заснованому на експортно-орієнтованій економіці, а також створенні сприятливого клімату для іноземних інвестицій. З'ясовано, що на початку XXI століття країни Східної Азії продовжують розвивати економічні реформи. В результаті послідовного виконання всіх поставлених завдань, до 2050 року в регіоні мають бути досягнуті стратегічні цілі економічного розвитку і як результат остаточне закріплення країн в якості світових економічних лідерів. Зі здобуттям Китаєм статусу світового економічного лідера відновився і значно зріс інтерес до пошуків фактів щоб могли в повній мірі пояснити унікальність східноазійського економічного експерименту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Актуальні засади формування стратегічного партнерства України і КНР. Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень – 2010 р. – С. 26.
2. Бергер Я. «Проблемы Дальнего Востока», 2006, № 1 // Большая стратегия Китая в оценках американских и китайских исследователей «Проблемы Дальнего Востока». – 2006. – № 1. – С. 185.
3. Бжезинский Зб. Новый Мировой Порядок в опасности из-за «сопротивления широких масс населения // [Режим доступа] <http://dialogs.org.ua>.
4. Величко В. 3 часів Великого шовкового шляху. До 10-ї річниці встановлення дипломатичних відносин між Україною і КНР // ПЧ. – 2002. – № 2.
5. Вернон Р. Гипотеза продуктового цикла в новом международном окружении (Vernon Raymond International investment and international trade in the product cycle) // www.seinstitute.ru/Files/Veh6-32_Vernon.pdf
6. Гончарук А. Україна-Китай: нереалізовані можливості та невтрачені перспективи // Політика і час. – 1999. – № 2.
7. Грущинська Н.М. Міжнародна спеціалізація економіки України в умовах технологічних трансформацій: монографія / Н.М. Грущинська. – К.: Стилос, 2011. – 346 с.
8. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
9. Конкурентна політика держави в умовах трансформації національної економіки: монографія / [А. Г. Герасименко, А. С. Головка, Л. Г. Дідківська та ін.]. – К.: КНТЕУ, 2008. – 308 с.
10. Новый світовий порядок у XXI столітті: глобальні тенденції та їх значення // Електронний ресурс – Сайт Цетру Розумкова <http://razumkov.org.u>
11. Чун Ен Ан Открытая торговая политика и промышленное развитие Южной Кореи / Чун Ен Ан // Торговая политика і значення вступлення в ВТО для розвитку Росії і стран СНГ: руководство, за ред. Девида Г. Тарра – М.: Издательство «Весь Мир», - 2006 – ст. 63-79.
12. Юничи Гото Торговая політика и экономическое развитие Японии. Секреты экономического чуда / Гото Юничи // Торговая политика і значення вступлення в ВТО для розвитку Росії і стран СНГ: руководство, за ред. Девида Г. Тарра – М.: Издательство «Весь Мир», - 2006 – ст. 79-86.

SECTION: MANAGEMENT AND MARKETING

Мамажонов Абдувохид Абдурахмонович
кимё фанлари номзоди, доцент,
Кулдашев Жаҳонгир Улуғбекович
доктарант
Андижон машинасозлик институт
(Андижон, Узбекистан)

МЕНЕЖМЕНТИ ТИЗИМЛАРИДА ЕТАКЧИНИ ЎРНИ

Аннотация. Мазкур мақолада менежмент ва лабораторияни аккредитатциялаш тизимларини жорий этишда ташкилот етакчисининг ўрни ва етакчиликка халқаро стандартларни қўйган талаблари ва бажариш муҳимлиги баён этилган.

Муҳим сўзлар: ISO 9000, ISO 9001, ISO 17025, принцип, талаблар, етакчилик ва бошқалар.

Mamajonov Abduvoxid Abdurahmonovich
Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor,
Kuldashev Jahongir Ulugbekovich
doctoral student
Andijan Institute of Mechanical Engineering
(Andijan, Uzbekistan)

THE ROLE OF LEADERSHIP IN MANAGEMENT SYSTEMS

Abstract. This article describes the role of the leader of the organization in the implementation of management and laboratory accreditation systems and the requirements and compliance with international standards for leadership.

Keywords: ISO 9000, ISO 9001, ISO 17025, principle, requirements, leadership, etc.

Ягона мақсадни таъминлаш ва ривожлантиришга йўналтириш, ҳамда ходимларни жалб этишда, ташкилот етакчисининг стратегияси, сиёсати, қўллаб-қувватлайдиган жамоаси ва жараёнларига мувофиқ ресурсларга эга бўлиши лозим (ISO 9000:2015, 2.3.2 банди). Етакчилик - бу маъмурий фаолияти бўлмай, балки етакчи ягона мақсад ва унга эришишда ходимларни етаклаши ва ўзни бахшида этиши лозим. Энг муҳим ва долзарб вазифалардан бири, -етакчини тарбиялаш, лекин етакчи ҳар ким ва бирданига бўлаолмайди, унга бундан ташқари команда ва муҳит лозим, қайсики у ўз етакчилик салоҳиятини тўлаллиги билан намойиш этаолсин.

Етакчиликнинг асосий устунлиги:

- ташкилотнинг сифат борасидаги мақсадларга эришишида натижавийлик ва самарадорликни қайтарилиши;
- ташкилот жараёнларни энг яхши мувофиқлаштириши;
- ташкилот даража ва вазифалари ўртасида хабардорликни такомиллаштириши;
- ташкилотнинг ривожлантириш ва такомиллаштириш хусусияти, ҳамда уни ходим-ларни зарур натижаларга эришиш даражасини оширилиши.

Етакчиликнинг имконият чоралари:

- барча ходимларга ташкилотнинг миссияси, узоқни кўра олиши, стратегияси, сиёсати, яқин мақсадлари ва жараёнларини етказиши;
- ташкилотнинг барча даражасида умумий қадриятлар, ростгўйлик ва маданият (этика) принципларни яратилиши ва сақланиши;
- ишонч ва яқдиллик муҳитини яратилиши;
- сифат натижаларига эришганликда барча ходимларини қўшган хиссага мувофиқ рағбатлантирилиши;
- барча даражадаги етакчиларни ташкилот ходимлари учун ижобий намуна бўлишини таъминланиши;
- ўз жавобгарликларини амалга оширишлари учун ходимларга зарур ресурслар, тайёргарлик ва ҳуқуқлар бериши;
- ходимларни қўшган хиссасини ўз вақтида эътироф этилиши ва рағбатлантирилиши.

Юқоридаги сифат менежментининг Етакчилик принципи таъминлаш учун ташкилотнинг юқори раҳбарияти қуйидаги ҳалқаро стандартлар талабларини бажаришлари шарт:

ISO 9001:2015, 5 банди, 5.1 Етакчилик ва тарафдорлик.

5.1.1 Умумий қоидалар

Юқори раҳбарият қуйидагиларда ўзини етакчилиги ва сифат менежменти тизимига нисбатан тарафдорлиги намойиш этиши лозим:

- a) сифат менежменти тизимининг натижавийлигига жавобгарликни ўзига олиш;
- b) сифат менежменти тизимида сиёсат ва мақсадлар ташкилот муҳити ва унинг стратегик йўналиши билан келишилган ва ўрнатилган бўлишини таъминлаш;
- c) сифат менежменти тизими талаблари ташкилотнинг бизнес-жараёнлари билан мужассамланган бўлишини таъминлаш;
- d) жараёнли ёндашув ва тафаккурни хавфга йўналтиришни қўлланишни қўллаб қувватлаш;
- e) сифат менежменти тизими учун зарур бўлган ресурслар мавжудлигини таъминлаш;
- f) ташкилотда сифат менежменти тизими талабларига мувофиқлик ва сифат менежменти натижавийлиги тушунчаларини муҳимлиги ёйиш;
- g) сифат менежменти тизими ўзи ҳоҳлаган натижаларга эришишини таъминлаш;
- h) сифат менежменти тизими натижавийлигини таъминлашга хисса қўшган шахсларни қўллаб-қувватлаш, йўналтириш ва жалб этиш;
- i) такомиллашишларни қўллаб-қувватлаш;

ж) мувофиқ лавозимдаги шахсларни ўз жавобгарлик даражасида етакчилигини намоиш этишида қўллаб-қувватлаш.

ISO/IEC 17025:2017, 5-банд. Менежмент тизимига талаблар

5.1 Лаборатория юридик шахс ёки барча ўз фаолиятга юридик жавобгар бўлган юридик шахсининг белгиланган қисми бўлиши лозим.

Изоҳ Мазкур ҳужжат мақсади учун давлат лабораторияси ўз мамлакати даражасига мувофиқ бўлган юридик шахс ҳисобланади.

5.2 Лаборатория тўла жавобгарлигини олувчи раҳбариятини аниқланиши лозим.

5.3 Лаборатория ўз фаолият турларини аниқлаши ва ҳужжатлаштириши лозим, қайсики улар мазкур ҳужжатга нисбатан мувофиқ бўлган. Лаборатория мазкур ҳужжатга мувофиқ бўлган фаолият тури учун намоиш этиши, қайсики доимий асосда фақат қўлланилган доираси ичида ишлашни олиши лозим.

5.4 Лаборатория ўз фаолиятини шундай бажариши, мазкур ҳужжат, ўз буюртмачиси, текширувчи ва мувофиқлаштирувчи ташкилот талабларни бажариши ва тан олишни таъминлаши лозим. Бу лаборатория фаолияти ўз ичига доимий манзилидаги, бўлим/филиаллари, вақтинчалик ёки харакатланувчи қисмлари, буюртмачи манзилидаги бажаришларни олиши лозим.

5.5 Лаборатория лозим:

а) лаборатория ташкилий ва бошқарув тузилмасини, уни қайсидир бош ташкилотга бўйсиниши, шунингдек бошқарув, техник ва ёрдамчи хизмат кўрсатиш орасидаги боғлиқлигини аниқлаши лозим;

б) лаборатория фаолиятини бошқариш, бажариш, назорат қилиш ва натижаларига таъсир этувчи барча алоқадор ходимларга масъулият, жавобгарлик ва ҳуқуқларни ўрнатиши лозим;

в) бажарилган ишларни кафолатни таъминлаш учун зарур ҳажмда фаолиятларни стандартлаштириш (ҳужжатлаштириш) лозим.

5.6 Лаборатория ходимга эга бўлиши лозим, қайсики ўз вазифасини бажариш учун бошқа жавобгарликдан холис бўлган, ҳуқуқ ва ресурсга эга, шунингдек куйидагиларни ичига олган:

а) менежмент тизимларини жорий этиш, сақлаш ва такомиллаштириш;

б) менежмент тизимлари талаблари ёки лаборатория стандартларни бажаришдаги номувофиқликни аниқлаш;

в) ушбу номувофиқликларни бартараф этиш ёки камайтиш чораларни ишлаб чиқиш;

г) лаборатория менежменти тизимлари фаолияти бўйича ҳисоботи ва ҳар қандай такомиллаштириш эҳтиёжини қаноатлантиришни ташкил этиш;

д) лаборатория фаолиятини натижавийлигини таъминлаш.

5.7 Лаборатория раҳбарияти кафолат бериши лозим, қуйдагиларда:

а) маълумотлар алмашувини ташкил этиш, қайсики менежмент тизимлари натижавийлиги билан алоқадор ва буюртмачини талабларни бажариш аҳамияти ва уларни талаблари;

б) менежмент тизимларини режалаштириш ва унга ўзгартиришлар кириш, ҳамда уларни бутунлигини таъминлаш.

Ҳар қандай ташкилотни ривожланиши уни етакчисини эътибори ва қизиқишига боғлиқ. Маҳсулотингизни рақобатбардошлик даражасини Сиз етакчилик принципи, халқаро стандартлар талабларни тушунишингиз, қўллаб-қувватлашингиз, қизиқшингиз, ҳоҳишингиз ва етакчи бўлишингиз билан оширишингиз мумкин. Автомобилсозлик сифат менежменти ва лабораторияларининг аккредитациялаштириш тизимларини ўрганишимиз натижасида шундай хулосага келдикки, корхоналарни хажми, маҳсулот тури, технологияси ва мутахассисларнинг салоҳияти даражасидан қатъи назар, менежмент тизимлари фаолиятининг самарадорлиги юқори раҳбариятнинг қай даражада етакчилигига бевосита боғлиқ экан. Раҳбариятнинг қўллаб-қувватлаши бўлмаса, бирор-бир ўзгаришни амалга оширишнинг имконияти бўлмайд.

Автомобилсозлик корхоналарида менежмент тизимлари ва лабораторияларнинг аккредитациялаштирилганлик ҳолатини қуйидагиларда кўришимиз мумкин:

- сиёсат аниқланган, лекин аудитор текширадиган шiori сифатида қабул қилган;
- мақсадлар ўрнатилган бажариш учун ажратилган ресурсларни ишлатишга руйхат лозим;
- менежмент тизимлари мавжуд, лекин ташкилотда барча уни назоратчилар гуруҳи сифатида қабул қилган;
- истеъмолчининг махсус талабларини ҳужжатлаштириш деб тушунилади;
- менежмент тизимлари фаолиятини, яъни стандартлар талабларига риоя этиш заруратини ҳар қадамда асослаб бериш керак;
- менежменти тизимлари фаолиятини истеъмолчи ва ташқи аудитлар учун зарурат деб ҳисоблайди, унга бевосита боғлиқ бўлмаган ҳар қандай ҳаракатларда у қўллаб-қувватлантирилмайди;
- менежменти тизимлари ва аккредитация фаолиятига ташкилотда ягона муҳандис (менежер ёки сифат директори, лаборант) жавоб беради, фаолияти натижаси истеъмолчи ва ташқи аудитларда аниқланган номувофиқликлар сонида кўринади;
- менежмент тизимлари ва аккредитация ҳужжатлари иш фаолияти билан уйғунлаштирилиб ишлаб чиқарилмаганлиги -бу аудиторлар учун тўлдириш варақлари деб ҳисобланиб, раҳбарлар булар билан бошқа ходимларни ишдан чалғитмасликни сўрайди.
- лабораторияни аккредитациялаштиришга катта ҳаражат қилинган, лекин уни фаолияти кўп ҳолатларда, аккредитация доирасига бошқа маҳсулотларнинг синов методлари киритилмаганлигида, фақат ўз маҳсулотлари учун хизмати кўрсатилади;
- ягона мутахассиснинг ўқитилганлиги уни бошқа ишга ўтиши, фаолиятини маълум вақтга тўхтаб қолишига олиб келади;
- ўлчаш ноаниқлигини баҳолаш бўйича ходимлар етарли тушунчага эга эмас, уларни ўқитишни ортиқча ҳаражат деб тушинилади;
- ўлчаш ноаниқлигини баҳолашларни таққослаш бўйича лабораториялар етишмайди.

Ташкилот етакчининг менежменти ва аккредитация тизимларини жорий этилиши қандай устунликлар беришининг туб моҳияти тушунмаслиги, бунга сабаблар:

- айрим ҳолларда бошқарув тизимни сертификатлаштириш ва аккредитациялаштириш қарори шунчаки расмиятчилик учун қабул қилинган, тендерда қатнашиш шarti ёки истеъмолчининг талаби деб тушунилган;

- тизим масъулларга масъулят, жавобгарлик, холислик ва ҳуқуқлари тўла берилмаган, айрим ҳолларда улар манфаатдор бўлимларга бўйсиндирилган;

- ҳужжатларни ишлаб чиқишни четга буюртма берилиши, мазкур ҳужжатларни айнан фаолиятларга мувофиқлиги таъминланмаган;

- халқаро стандартлар билан мустақил танишишга юқори раҳбарият ноодатий бўлган атамалар дуч келган: “ташкilot... лозим”, “ташкilot... қилади”, “ташкilot... қилиши шарт” ва ҳ.к. бироқ менежменти тизимлари талабларни бажариш орқали эришиш мумкинлигини тушунмаган.

Хулоса қилиб айтганда, юқори раҳбариятнинг менежмент ва аккредитациялаштириш тизимлари талабларини бажаришда унга етакчилик қилмаслиги, қўллаб-қувватламаслиги ва қизиқмаслигини кўришимиз мумкин. Натижада ташкilotнинг менежмент ва аккредитациялаштириш фаолиятлари ўз ҳолича ишлайди, ҳужжатлар амалдаги фаолиятни акс эттирмайди, баҳолашда камчиликлар мавжуд, билим етишмайди, холислик тўла таъминланмаган, рағбатлантириш асосида ходимларни ишга жалб этиш тушунчаси етишмайди, ҳақиқий ҳолатдан ва ишларни қандай бажариши ҳеч ким қизиқдирмайди.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. ISO 9000:2015 Системы менеджмента качества. Требования.
2. ISO 9001:2015 Системы менеджмента качества. Требования.
3. ISO/IEC 17025:2017 General requirements for the competence of testing and calibration laboratories.
4. А.А. Мамажонов, Д.В. Хакимов, Ш.Ж. Назиров /Сифат менежменти тизимларини муҳимлиги/ POLISH SCIENCE JOURNAL (ISSUE 4(37), 2021) - Warsaw: Sp. z o. o. "iScience", 2021. Part 2 – 113-116 p.
5. А.А. Мамажонов, Ж.У. Қўлдашев, Д. А. Алимов / Ўлчаш ноаниқлигини баҳолашнинг муҳимлиги / POLISH SCIENCE JOURNAL (ISSUE 5(38), 2021) - Warsaw: Sp. z o. o. "iScience", 2021. 30.05.2021. № 5(38), Part 3, 122-125.

SECTION: PEDAGOGY**Islomova Parvina****Jizzax davlat pedagogika instituti pedagogika va psixologiya
yo'nalishi 1-bosqich talabasi
(Jizzax, Uzbekistan)****UMUMTA'LIM MAKTABLARI TIZIMIDA NUQSONLI O'QUVCHILARNING INKLYUZIV
TA'LIMINI TASHKIL QILISH**

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumta'lim maktablari tizimida nuqsonli o'quvchilarning inklyuziv ta'limini tashkil qilishda o'qituvchidan talab qilinadigan vazifalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'z: umumta'lim maktablari, nuqsonli o'quvchilar, inklyuziv ta'lim, ta'lim olish, ota-onalar, ko'rishda nuqsonlar, eshitishda nuqsonlar, nutqiy nuqsonlar, aqliy qobiliyatda nuqsonlar, ottolorengolog, logoped, jamoa bo'lish, ota-onalar bilan hamkorlik, xarakter, Farg'ona, Andijon, Xorazm, Toshkent viloyatlari.

Biz umumta'lim maktablari tizimida nuqsonli o'quvchilarning inklyuziv ta'limini tashkil qilishda inklyuziv ta'lim qanday ta'lim tizimi ekanligini bilib olishimiz darkor. Inklyuziv ta'lim bu – ta'limni boshlash imkoniyatiga ega bo'lgan barcha bolalarni, alohida yordamga ega bo'lgan bolalarni umumta'lim jarayoniga qamrab olishdir. Inklyuziv ta'lim alohida yordamga muhtoj bolalarni ta'lim jarayoniga qamrab olishi bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu ta'lim jarayonida har bir bola o'zi uchun kerakli darajada ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lishi, o'z qiziqish va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ta'lim olishga, barcha yoshdagi bolalar o'z tengdoshlari bilan bir xil sharoitda o'qishlariga ega bo'lishlari lozimdir. Inklyuziv ta'lim umumta'lim maktabi rahbariyati, o'quvchilar, ota-onalar va maxsus pedagoglarni birgalikda hamkorlikda ishlashlarini ta'lab qiladi. Ayrim hollarda yordamga muhtoj bolalarning ota – onalari o'z farzandlarining imkoniyatlarini to'liq anglab yetmaganliklari sababli ta'lim tizimiga uncha e'tibor qaratmaydi. Inklyuziv ta'limni tashkil etishda avvalo ota-onalarni inklyuziv ta'limning mazmuni nimalardan iborat ekanligi va qanday imkoniyatlar berishi haqida ma'lumotlar bilan batafsil tanishtirib o'tish kerak. Umumta'lim tizimida o'quv dasturlarini o'zlashtirishda qiyinchiliklarga uchrayotgan bolalar uchrab turadi. Bunday holatlar kelib chiqishi hoh embrional rivojlanish jarayonida, hoh tug'ilgandan so'ng bolaga zaruriy sharoitlar yetishmasligi sababli aqliy, ruhiy, jismoniy nuqsonlar yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Bunday bolalarda ko'rish, eshitish, nutqiy yoki aqliy qobiliyatida nuqsonlar hosil bo'ladi.

Qisqacha qilib aytganda nuqsonli bolalarni o'z sog'lom tengqurlari bilan birgalikda ta'lim tizimini yaratish bu – inklyuziv ta'lim tizimidir. Inklyuziv ta'limni tashkil etishda o'qituvchilar ayrim narsalarga alohida e'tibor qaratishlari lozim.

Eshitishda nuqsonli bo'lgan o'quvchilarga ta'lim berish jarayonida:

- Eshitish organida nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqida va ruhiyatida hosil bo'layotgan o'zgarishlarni o'z vaqtida payqash;

- Bolaning eshitish qobiliyati qay darajada ekanligini bilish uchun mutaxassis ottolorengolog oldiga yuborish;

- Eshitishida nuqsoni bor o'quvchi borligini yoddan chiqarmagan holda uni doimo oldinga qatorga o'tqazib qo'yish;

- Eshitishida nuqsoni bor bolani baholayotganda nuqsoni bor ekanligini hisobga olgan holda baholash;

- O'qituvchi ota-ona bilan farzandining uy vazifalarini bajarishida berishi mumkin bo'lgan yordam bilan tanishtirishi lerak.

Nutqida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga ta'lim berish jarayonida:

- Noto'g'ri talaffuz qiladigan o'quvchilarga alohida e'tibor qaratib logoped bilan maslahatlashishi;

- O'quvchining o'qish va yozishidagi xatolari uchun past baho qo'ymaslik va qiyinchiliklarni yengish mumkin ekanligiga ruhan ishontirish.

- Duduqlanuvchi o'quvchilar bilan alohida suhbatlar uyushtirish.

- Sinfdagi boshqa o'quvchilar duduqlanuvchi o'quvchi ustidan kulmasligini, kamchiligini yuziga solmasligini, ularga yordam berib bir jamoa bo'lishlarini ta'minlash;

- Duduq o'quvchilar savollarga javob berishi jarayonida uni qo'llab quvvatlash, bilimlariga yozma javoblariga qarab ham baholash;

- Bunday o'quvchilarga baqirib gapirmaslik, masxara qilish va laqab qo'ymaslik.

Ko'rish qobiliyatida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga ta'lim berish jarayonida:

- Ko'zida nuqsoni bor o'quvchini payqagan zahoti o'quvchining ota-onasiga xabar berish va mutaxassis ko'rigiga jo'natish;

- Oddiy o'quvchilar uchun odatiy mashqlar bo'lgan yugurish, mashq qilish kabi jismoniy mashqlar ham uning ko'rish qobiliyatini yanada pasayishiga olib keladi. Bunga yo'l qo'ymaslik.

- Darsda ko'zoynak taqishini ta'minlash;

- Bunday bolalarni oldingi qatorlardagi partaga o'tirishini ta'minlash.

Aqli zaif bo'lgan o'quvchilarga ta'lim berish jarayonida:

- Dars jarayonida sog'lom bolaga qo'yilgan talabni aqli zaif boladan talab qilmaslik;

- Dars jarayonida aqli zaif bolaga mos vazifalar berish;

- Bolani o'zlashtira olmagan uchun tengdoshlari oldida izza qilmaslik;

- Bunday o'quvchilar bilan ishlash biroz qiyinchilikni keltirib chiqaradi. Bu jarayonda ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish, bolaning xarakter xususiyatlarini yaxshilab o'rganib chiqish qulaylikni yuzaga keltiradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki umumta'lim maktablarida nuqsoni bor o'quvchilarni sog'lom tengqurlari bilan birgalikda to'g'ri tashkillashtirish biroz mushkuldir. Buni uddalay olgan pedagog nuqsonli bolalarni hayotda o'z o'rinlarini topishlari, kelajakda o'z mehnati evaziga hayot kechirish ko'nikmalarining shakllanishiga yordam bergan bo'ladi.

Imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'limga jalb qilish bo'yicha Farg'ona, Andijon, Xorazm, Toshkent viloyatlarida tajriba ishlari boshlangan. Bu ishlarni amalga oshirishda bir qancha nodavlat jamoalar, xorijiy tashkilotlar tashabbus ko'rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ivanov I., Zufarova M. “Umumiy psixologiya”. O‘z.FMJ., 2008.
2. Davletshin M.G., Mavlonov M.M, To‘ychieva S.M. “Yosh va pedagogik psixologiya” T. TDPU, 2009.
3. Safayev N.S., Mirashirova N.A., Odilova N.G. “Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti”: – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013.
4. Xaydarov F.I., Xalilova N. “Umumiy psixologiya”. T.: “Fan va texnologiyalar” markazining bosmaxonasi: 2009.
5. Maxsus pedagogika: Oligofrenopedagogika. P.M. Po‘latova - T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa uyi 2005.

Pardaev Elyor
ESL Teacher at “IELTS SCHOOL” education center
(Kitab, Uzbekistan)

EFFECTIVE USAGE OF CLASSROOM MANAGEMENT STRATEGIES

Annotation. *As we all know, growing the quality of managing the classroom is becoming one of the key factors of our modern education system. Therefore, to create new and updated strategy on this field is our one of the main goals. Considering teachers as an engine of the car can be real reflection of how their job is responsible and challenging in every society. To make positive and dynamic relationship in classroom, teachers have to own their exact syllabus and applicable methods.*

Key words: *classroom management, teacher, pupils, responsibility, instruction, strategy, scientist.*

Being interaction between teachers and students during the lesson, classroom management steps that teacher should put towards creating more comfortable learning environment, make students attentive and encourage them to learn more. Many scientists give definition to Classroom management: Evertson and Weinstein (2006) refer in their definition of the notion to the actions teachers take to create supportive environment for students' academic and social-emotional learning. Doyle (1986) claims that classroom management has two different aims. Initially, creating quiet and good atmosphere in the classroom that learners participate in purposeful learning in a subject. Moreover, classroom management supports to the learners' social and ethical development that it aims to teach students academically and socially. It seems to me that classroom management strategies are crucial to learn and use in everyday lessons for teachers. When teachers as a guide know how to cope classroom problems with management techniques, students really appreciate their instructors and always follow them. Not only do they follow but also they are highly motivated in an organized lesson and take pleasure in meaningful teaching time.

In the classroom teacher is a powerful tool that creates a connection between learners and the atmosphere they learn and act in. Many researches indicate that teachers play a key role in constructing productive education (Hattie, 2009). The discrepancy in successfulness between learners who are taught by a highly effective teacher as opposed to a highly ineffective teacher are astonishing. Postholm said, "Teachers and pupils are continuously in a dynamic relationship with each other, which demands that teachers as carriers of responsibility are present in their practice so that they can adapt to the situation at all times." Many researchers find out that a key to good classroom management is that teachers have good self-understanding and social and emotional competence. According to Goleman (1997), pupil aggression, impulsivity and the lack of school motivation are caused by the teachers' inability to recognize and address emotions. In relation to emotions, the teacher may, according to Goleman, focus attention on four areas: the pupil understands of self; the pupil's mastering of emotions; the pupil's motivation; and social skills. Evertsen and Weinstein (2006, p. 11) use the construct 'warm demanders' when they speak of teachers who are warm, attentive, caring and

supportive and who also set demands on their pupils. Such teachers balance between supporting, challenging and demanding effort from their pupils. Several studies also point out that learners in classes where the teacher has good control of the class and also shows care for the pupils have higher perception achievements and more greater expectations to the subjects than learners who do not have such teachers (Brekelmans et al, 2000; Brok et al, 2004).

On the other hand, some scientists have the idea that conducting excellent, organized and effective lesson not always depend on only teachers. They said that there are other factors that should be taken into account for contributing good classroom management. For instance, Marzano et al shows four components in order to organize good qualified lesson: a) rules and procedures, b) disciplinary interventions c) teacher-student relationships d) mental set. Marzano et al claim that, in a successfully managed classroom, there should be clear rules and procedures that define the expected behavior. Disciplinary interventions refer to dealing with disruptive behavior. They might be punishment for negative behavior or rewarding of positive ones. Teacher-student relationships define strategies of teachers to demonstrate suitable level of dominance and cooperation in the classroom to build good teacher-student relationship. Mental set constitutes of two aspects: withitness and emotional objectivity. It includes a temper of the teacher briskly and accurately identify potential problem and to act on it instantly (with it) in an emotionally objective way (that is not being angry). Based on these rules, Marzano et al. (2003) highlighted that classroom management is one of the "critical ingredients of effective teaching" (p. 6). Postholm acclaimed that nine main circumstances and factors effect classroom management. They are: a) teachers' self-understanding and mindfulness, b) the multicultural classroom c) behavior management d) lack of knowledge on classroom management e) knowledge and physical and social context f) rules, relations and commitment g) person-centered versus teachercentered classroom management h) an ecological perspective on classroom management i) motivation.

It can be seen that except the teacher there are other factors that serve as a key for conducting a poor managed lesson. According to Lewis and Burman (2008), the size of the classroom and quantity of students in the class, lack of reinforcement from authority are obstacles for developing classroom management practices. The American researchers Freiberg and Lamb (2009) claim that students themselves should develop self-discipline and feel themselves belong to the educational organization that they are being taught. They argue of self-discipline as having knowledge about oneself and the ability to find appropriate actions for being mature and development as a human. They call it a person-centered classroom. In addition, some subjects are very interesting to learn, some are not. They also are reasons for creating good classroom environment that can motivate students to learn more actively. For example, some of the students in higher education do not want to learn theoretical subjects and even if teachers try to create warm atmosphere for them, they may reluctant to learn them.

Altogether, these findings show how important awareness of classroom management strategies in creating positive atmosphere for learners that motivate and encourage them to involve lesson. One last word must be said that, understanding the different components and small features of classroom management lead to understanding the core of teaching, helping to quickly organize the lesson and feel like one's as an experienced teacher. Although, there has been a lot of research on this issue, it is still under the discussion. Learning classroom

management strategies and using them in everyday lessons effectively is valuable in the academic world therefore, it can be further studied and made new concepts.

REFERENCES:

1. Brok, P. den, Brekelmans, M. & Wubbels, T. (2004) Interpersonal Teacher Behaviour and Student Outcomes, School Effectiveness and School Improvement, 15(3-4), 407-442.
2. Doyle, W. (1986) Classroom Organization and Management, in M. Wittrock (Ed.) Handbook on Research on Teaching. 3rd edn, pp. 392-431.
3. Evertson, C.M. & Weinstein, C.S. (2006) Classroom Management as a Field of Inquiry, in C.M. Evertson & C.S. Weinstein (Eds) Handbook of Classroom Management: research, practice, and competence issues, pp. 3-15. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
4. Freiberg, H.J. & Lamb, S.M. (2009) Dimensions of Person-centered Classroom Management, Theory into Practice, 48(2), 99-105.
5. Goleman, D. (1997) Emotional Intelligence: why it can matter more than IQ. New York: Bantum. Hattie, J. (2009)

Мамбетниязова Замира Турдыбаевна
старший преподаватель
Нукусский филиал Ташкентского государственного аграрного университета
(Нукус, Узбекистан)

КОНФЛИКТ В ВЗАИМООТНОШЕНИИ СУБЪЕКТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

Аннотация. Автором поднята проблема взаимоотношений субъектов педагогического процесса. Выделены и проанализированы четыре главных блока рассмотрения темы: конфликт «учитель-ученик», «учитель-родитель», «учитель-администрация», «учитель-учитель».

Ключевые слова: Проблема, взаимоотношения, субъект, педагогический процесс, «учитель-ученик», «учитель-родитель», «учитель-администрация», «учитель-учитель».

Annotasiya. Muallif pedagogik jarayoni sub'ektlarining o'zaro munosabatlari muammosini ko'tardi. Mavzuning to'rtta asosiy bloklari ta'kidlanadi va tahlil qilinadi: "O'qituvchilar-talaba", "Ota o'qituvchisi", "O'qituvchi-o'qituvchilar", "O'qituvchilar o'qituvchisi", "O'qituvchi-o'qituvchilar", "O'qituvchilar o'qituvchisi".

Kalit so'zlar: Muammo, munosabatlar, fan, pedagogik jarayoni, "Talaba o'qituvchisi", "Ota o'qituvchisi", "O'qituvchilar-boshqaruv", "O'qituvchilar o'qituvchisi", "O'qituvchilar o'qituvchisi", "O'qituvchi o'qituvchi".

Школа, как и любое другое образовательное учреждение-это не только учебный процесс, но и групповое взаимодействие совершенно разных людей, которые общаются между собой, взаимодействуют друг с другом. В ходе такого взаимодействия возникает большое количество конфликтных ситуаций, участники и образовательное учреждение в целом стремятся разными путями разрешать эти конфликтные ситуации. В зависимости от объектов, вступивших в конфликт, можно выделить четыре главных блока рассмотрения темы: конфликт «учитель-ученик», «учитель-родитель», «учитель-администрация», «учитель-учитель».

Для того, чтобы умело использовать конфликт в педагогическом процессе, необходимо, естественно, иметь теоретическую базу: хорошо знать динамику и все составляющие. Ведь без теоретических знаний, невозможно разобраться в самой сути конфликтной ситуации и найти верные пути её разрешения.

Конфликт – форма социального взаимодействия между двумя или более субъектами, возникающий по причине несовпадения желаний, интересов, ценностей или восприятия [1, с. 3]. Говоря иначе, конфликт – ситуация, когда два или более субъекта взаимодействует таким образом, что шаг вперед в удовлетворении интересов, восприятия, ценностей или желаний одного из них означает шаг назад для другого или других. Мы рассматриваем педагогический конфликт, то есть конфликт, субъектами которого являются участники педагогического процесса. Конфликт несет разрушительную силу. Если он произошел между учителем и учеником, то приведет к

снижению успеваемости и значительно ухудшит результаты воспитательного процесса. Противоречие «учитель-родитель» способно навредить третьему лицу – учащемуся. Острая ситуация в структуре «Учитель-учитель-администрация» не редко приводит к профессиональному выгоранию педагога [5, с. 15].

По мнению Исаевой А. Г выделяются особенности педагогического конфликта:

- Разные социальные статусы сторон. Соответственно, процесс поиска продуктивной формы выхода из конфликта значительно затрудняется.

- Разный взгляд на ситуацию. Зачастую учителю не всегда удается понять оппонента, а тому, в свою очередь, не удается справиться с эмоциями.

- Наличие сторонних наблюдателей. Школа – это общественное место. И любая ситуация становится наглядным примером для учеников. Учитель всегда должен об этом помнить, вступая в конфликт. Педагог при любых условиях должен вести воспитательный процесс.

Школа - это модель общества! Учитель в этой модели главный показатель норм поведения в обществе.

Невозможность допускать ошибки. Любая оплошность педагога в решении конфликта неизбежно может вызвать новые проблемы и столкновения [3, 35].

В работе «Педагогический конфликт» [3, с. 36], раскрываются факторы конфликтной ситуации. Для возникновения любого конфликта необходимо наличие двух факторов: конфликтной ситуации и инцидента.

Конфликтная ситуация - это совокупность объективных и субъективных условий, при которых проявляется резкое противодействие двух и более сторон. Конфликтная ситуация характеризуется состоянием напряженности взаимодействия конкретных субъектов, причем степень напряженности определяет вероятность и остроту протекания конфликта. Переход конфликтной ситуации в явный конфликт происходит под воздействием определенного толчка - инцидента.

Инцидент - это действие одной из сторон, вызывающее ответную реакцию другой стороны и тем самым провоцирующее конфликт.

Как отмечает Темина С.Ю., конфликт может, проявляться в различных действиях.

1. Конфликтотенные. Выражение гнева, возмущения, применение наказания, негативная оценка личности студента, его оскорбление, насмешка и т.п.

2. Конфликтотерпимые. Уход и затягивание решения проблемы, компромиссные действия.

3. Конструктивные. Действия по изменению неблагоприятного хода развития ситуации. Переключение внимания, легкая ирония, "шаг навстречу", неординарные действия и др. [4, с. 144]. Действия первого рода способствуют нарастанию напряжения и обострению конфликта, не отвечают основной функции преподавателя - созданию наиболее благоприятных условий для развития личности студентов. Действия второго рода не решают педагогической проблемы, т.к. ведут к затягиванию конфликтной ситуации, усложняя с течением времени возможность ее эффективного разрешения. Действия третьего рода в случае адекватного и грамотного их использования позволяют преподавателю ослабить возникшее психосоциальное напряжение в учебной группе,

осуществлять свои функции и в течение определенного времени разрешить существующий конфликт.

Алгоритм разрешения педагогического конфликта:

- Определить суть конфликта: его причины, участников, последствия.
- Создать команду по разбору ситуации и разрешению конфликта: в нее могут входить только одни непосредственные оппоненты, либо еще и свидетели, коллеги, классный коллектив. Главное, чтобы соотношение сил было равное.
- Определить роль ведущего в разборе конфликта.
- Определить время и место. Важно, не приступать к разрешению ситуации в самый разгар противостояния. Необходимо, чтобы все успокоились и настроились на конструктивную беседу.
- Установить правила: не перебивать, не оскорблять, не врать.
- Выслушать позицию обеих сторон. В ходе разговора ответить на вопросы. Что произошло? Почему это произошло? Какие чувства вызвал конфликт у оппонентов? Как быть дальше? Собрать предложения по урегулированию ситуации. Провести, например, «мозговой штурм». Выбрать из общего списка, предложение, удовлетворяющее обе стороны.

Это общий алгоритм урегулирования конфликтной ситуации. Но, в зависимости от многих критериев конфликта, этот алгоритм можно провести в форме ролевой игры, деловой встречи, неформальной беседы. А в рамках психологии, возможно, включить в методику сказкотерапии или драмотерапии. Фантазия педагога не знает границ. Поэтому даже скучный алгоритм можно превратить в интересный процесс. Главное, чтобы участники ситуации приобрели бесценный опыт и применяли его в жизни. Важно осознавать, что хорошие взаимоотношения с окружающими представляют собой большую общественную ценность.

Таким образом, Конфликты – это неотъемлемая часть современной жизни. Чаще всего конфликты ассоциируются с агрессией, спорами, враждебностью. Однако многие конфликты способствуют принятию обоснованных решений, развитию взаимоотношений, помогают выявить скрытые проблемы.

Управление конфликтами означает их прогнозирование, предупреждение, направление в созидательное русло, их разрешение. Существует множество причин, как субъективных, так и объективных, которые провоцируют конфликты, часто они неизбежны. Но в случаях разрешении педагогических конфликтов, очень важно, осознавать долгосрочную перспективу применяемых стратегий поведения. Так как конфликт свидетельствует о каких-либо противоречиях, необходимо постараться осознать их, и лишь за тем снять эти противоречия, наиболее конструктивным способом. И тогда своевременно разрешенные конфликты не будут обостряться и накапливаться. А это в свою очередь, будет положительно отражаться, как на межличностных взаимоотношениях, так и на продуктивности педагогической деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Ерушова, Н.А. Педагогический конфликт. Технология разрешения конфликтов. [интернет ресурс]-Режим доступа: <http://any-book.org>

2. Семенцова, Е. И., Школьные конфликты: виды, пути решения, приемы и примеры.01.12.2013. [интернет ресурс] -Режим доступа: <http://pedsovet.su>
3. Исаева, А.Г. Педагогический конфликт. Технология разрешения педагогического конфликта. [Интернет ресурс] Режим доступа: <http://www.rastut-goda.ru>
4. Темина С.Ю. Конфликты школы или школа конфликтов. - М.: МПСИ, - 2002, - 144 с
5. Холмунинова Б. А. Причины и некоторые особенности педагогических конфликтов // Молодой ученый. - 2016. - №10.

Печеряга Світлана Володимирівна
к.мед.н., асистент кафедри акушерства, гінекології та перинатології
Буковинський державний медичний університет
(Чернівці, Україна)

ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ У МЕДИЧНОМУ ВУЗІ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

Анотація. У статті розглянуті питання особливостей дистанційного навчання в медичній освіті. Обґрунтовані недоліки і переваги застосування даного методу навчання в умовах пандемії Covid-19. Зроблено висновок про те, що студенти-медики, крім теоретичних знань потребують формування клінічного мислення та достатнього рівня володіння практичними навичками та вміннями. Дистанційне навчання – це перспективна форма організації навчання, яка потребує подальшого дослідження й аналізу.

Ключові слова: дистанційне навчання, пандемія, студенти, середовище Moodle.

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ В МЕДИЦИНСКОМ ВУЗЕ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы особенностей дистанционного обучения в медицинском образовании. Обоснованы недостатки и преимущества применения данного метода обучения в условиях пандемии Covid-19. Сделан вывод о том, что студенты-медики, кроме теоретических знаний требуют формирования клинического мышления и достаточного уровня владения навыками и умениями. Дистанционное обучение – это перспективная форма организации обучения, которая требует дальнейшего исследования и анализа.

Ключевые слова: дистанционное обучение, пандемия, студенты, среда Moodle.

DISTANCE LEARNING IN MEDICAL HIGHER EDUCATION IN A PANDEMIC CONDITION

Summary: The article considers the issues of distance learning in medical education. Substantiated disadvantages and advantages of using this method of training in a pandemic Covid-19. It is concluded that medical students, in addition to theoretical knowledge, need the formation of clinical thinking and a sufficient level of mastery of practical skills and abilities. Distance learning is a promising form of learning organization that requires further research and analysis.

Keywords: distance learning, pandemic, students, Moodle environment.

У міжнародній практиці система дистанційного навчання має широкий діапазон використання в організаціях освіти різних країн [5]. Сьогодні внаслідок різноманітності видів комунікацій відбувається поступова заміна традиційних форм навчання на телекомунікаційні засоби, які здійснюють доставку основного досліджуваного матеріалу і забезпечують інтерактивне спілкування між викладачами та учнями [6]. Медична освіта відрізняється від інших видів освіти тим, що не представляється можливим в повній мірі

освоїти практичні та клінічні навички в дистанційній формі. Дистанційне навчання в медичній освіті не є новою тенденцією і його впровадження було мінімальним, але його актуальність стала значущою в умовах пандемії з початку 2020 року.

У умовах оголошеної самоізоляції, в березні 2020 року, ми виявилися в складній ситуації, коли в найкоротші терміни було необхідно освоїти і впровадити дистанційні технології в навчальний процес, забезпечивши при цьому досить високий рівень освоєння навчального матеріалу і об'єктивну, комплексну оцінку компетенцій учнів з використанням дистанційних технологій шляхом створення комунікацій для впровадження дистанційних освітніх технологій, забезпечення ресурсами інформаційних систем і вибором методик проведення лекцій і практичних занять. Також було важливо визначити адекватні форми проведення, методики оцінювання компетенцій і контролю їх якості. Саме контроль і оцінка якості, на нашу думку, є найбільш важливою завданням при використанні будь-якої освітньої технології [2, 4].

Швидко освоїтися змогли викладачі, які мали навик роботи з комп'ютером, досвід дистанційної роботи зі студентами та спеціалізовану бібліотеку навчального матеріалу. Але навіть для підготовлених викладачів переклад всього навчального процесу в стислі терміни в дистанційний формат виявився досить складним [2].

Всі співробітники вищих навчальних закладів перейшли на віддалену роботу, однак це не відбилося на якості подання навчального матеріалу для студентів. З допомогою інтернет платформ ZOOM, MSTeams, Webex і інших способів web-зв'язків викладачі взаємодіють зі студентами в умовах дистанційного навчання. Викладачі Буковинського державного медичного університету проводять онлайн заняття за допомогою платформи Google Meet.

Дана програма зручна і легка в використанні для дистанційного освіти, конференцій. За допомогою цієї системи можна проводити як індивідуальні, так і групові практичні заняття, лекції, відеоконференції. Студент може приєднатися до онлайн конференції через комп'ютер, ноутбук, планшет, навіть з телефону, що є досить зручним [4].

Викладач має можливість спілкуватися зі студентами за допомогою веб-камери, проводити дискусію, демонструвати свій екран в реальному часі, використовувати показ відео, слайдів презентацій PowerPoint, текстових документів, малюнків, схем, діаграм, таблиць, проводити показ віртуальних додатків.

Також в навчальному процесі широко застосовується віртуальне навчальне середовище Moodle. Moodle - це абревіатура від англійського слова Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment (модульна об'єктно-орієнтоване динамічне навчальне середовище) [1]. Протягом останніх десятиліть система дистанційного навчання Moodle займає все більш міцні позиції в усіх сферах освітньої діяльності. У навчальному процесі самостійна дистанційна освіта проникла у викладацьку діяльність і активно використовується для підготовки конкурентоспроможних фахівців та створенні умов для формування професійних якостей і розвитку особистості, яка здатна адаптуватися до сучасних соціальних і економічних перетворень [3, 4].

У нашому навчальному закладі на даний час студенти навчаються з використанням системи дистанційного навчання Moodle з різних дисциплін. Безумовно, для дистанційного навчання необхідно активне використання ресурсів інтернету [1].

Середовище Moodle включає в себе силабуси, тематичні плани практичних занять, лекцій, презентації лекційного матеріалу, конспекти практичних занять, якісні презентації з використанням слайдів, ілюстрацій, а також відеоматеріали до кожної теми практичних занять. Використання Moodle на кожному занятті повинно бути доцільним і методично обгрунтованим.

У процесі вивчення дисципліни найбільш поширеним сьогодні є використання комп'ютерного тестування для контролю знань студентів. У Moodle викладачами розроблені необхідні умови тестування, що дозволяє об'єктивно оцінити знання студента, виключаючи суб'єктивні чинники.

Використання студентами порталу дистанційного навчання Moodle позитивно впливає на підвищення рівня знань і на формування професійних знань, умінь і навичок майбутніх фахівців.

Вищим медичним школам необхідно приділяти особливу увагу ресурсам для постійного контролю, управління і підвищення якості медичної освіти.

Впровадження інформаційних і комунікаційних технологій в підготовку майбутнього медичного персоналу створює нову основу з комплексом опцій для контролю і управління якості навчальних процесів і автоматизації цих процесів. Ці технології безумовно і без альтернативи забезпечують гнучке та сучасне навчання. Разом з пошуком нових підходів у викладанні та навчанні вони можуть привести до створення нової моделі медичної освіти, яка б адекватно реагувала на сучасну динамічну реальність.

Специфіка дистанційного навчання накладає свій відбиток на технології, що використовуються. Перш за все, це пов'язано з роллю викладача в навчальному процесі. Якщо раніше в традиційній системі освіти викладач займав центральне місце як інтерпретатор знань, тепер ж, в умовах інформатизації, це місце все більш і більш належить студенту, який самостійно набуває знання з різних джерел.

У даних умовах викладач виступає як координатор, допомагаючи студенту здобувати знання і застосовувати їх на практиці. предметом турботи викладача є вибір методів і технологій для реалізації своєї діяльності. І головну роль тут відіграють методи активного і розвиваючого навчання.

Ефективність будь-якого виду навчання на відстані залежить від взаємодії викладача і студента, від зворотного зв'язку між викладачем і студентом, від педагогічних технологій, які при цьому використовуються і розроблених методичних матеріалів. Успішність дистанційного навчання у великій мірі залежить від організації та методичної якості використовуваних матеріалів, а також від керівництва, майстерності педагогів, що беруть участь у цьому процесі [5, 7].

На початку дистанційної форми навчання у студентів, і у викладачів не було достатніх навичок для організації ефективного спілкування, комунікації за допомогою інформаційних технологій.

В умовах пандемії студенти медичного університету відчували психологічний дискомфорт від того, що вони не мали можливості надовго залишати гуртожитки,

квартири, моральний дискомфорт від відсутності особистого контакту зі студентами своєї групи, і викладачами.

Викладачі, також відчували дискомфорт від ненормованого робочого дня, від перебудови свого особистого графіка, від необхідності швидкого освоєння сучасних комп'ютерних технологій, від відсутності стабільного інтернету, який часто перериває практичні заняття та лекції, від швидкого завантаження завданнями і необхідністю наповнення дисципліни додатковими дидактичними матеріалами для студентів.

Але потім психологічний дискомфорт пройшов, і викладачі і студенти стали все краще і впевненіше працювати і навчатися в даних умовах.

Досвід дистанційного навчання дозволяє відзначити переваги і недоліки онлайн навчання.

Недоліки онлайн навчання [3]:

1. Низька швидкість Інтернету. Швидкість відео під час відеотрансляцій може залежати від різних чинників: від місця проживання студента, кількості осіб, які підключені до платформи, від оператора, який надає відповідну послугу. Таким чином, студент може пропустити частину відео-трансляції або ж не може підключитися до неї зовсім.

2. Відсутність прямого контакту між викладачем і студентом. Під час звичайних занять викладач може робити записи на дошці, щоб детально пояснити тему, показати плакати, використати манекени. Під час онлайн навчання викладач, в кращому випадку, може показати написане через камеру, але в підсумку можна втратити час через швидкість Інтернету або інші «бар'єри».

3. Прихильність до фізичної локації може впливати на ефективність навчання. Студентам доводиться годинами сидіти перед екраном ноутбука, комп'ютера, або телефона, в результаті чого, може з'явитися швидка втомлюваність. Віддалене навчання також робить студента залежним від технічних засобів.

Переваги онлайн навчання [3]:

1. Доступність. Викладач зв'язується зі студентами, коли виникне в цьому необхідність, за заздалегідь узгодженим розкладом зустрічей, навіть якщо студент перебуває за межами країни, що ефективно у дистанційному навчанні іноземних студентів. Онлайн-заняття в прямому ефірі не сильно відрізняються від звичних зустрічей з викладачем в аудиторії, і одночасно можна бачити презентацію, задавати запитання, спілкуватися з іншими студентами. Навчання можна проводити з будь-якого місця, але при цьому завжди потрібно виглядати професійно.

2. Гнучкість. У процесі дистанційного навчання більшу частину матеріалу студенти освоюють самостійно, відповідно студент вільний вибирати сам свій чау для навчання. Така форма навчання добре поєднується з роботою і легко підлаштовується під будь-який робочий графік.

3. Економія грошей і часу. Дистанційна освіта дешевша очного навчання. Не потрібні додаткові витрати на поїздки і харчування. Крім транспортних і матеріальних витрат, дистанційне освіта дозволяє зберегти багато вільного часу.

4. Додаткові знання. В умовах дистанційного навчання студентам доводиться опрацьовувати велику частину матеріалу самостійно, внаслідок чого він може вибрати різні джерела для вивчення інформації.

5. Розвиток самодисципліни. Дистанційне навчання вимагає від студентів сильної мотивації, жорсткої самодисципліни.

6. Відтворюваність занять. Переваги онлайн навчання для викладачів полягають в тому, що презентації, тести, відео, чати, ефір можна переглядати багаторазово.

Висновок. Слід зазначити, що в здобуваючи професію лікаря, дистанційні форми навчання не можуть замінити очні практичні заняття, де у студентів проходить клінічне навчання, так як не всі можливості навчання можна замінити комп'ютерним моделюванням. У зв'язку з цим постає проблема раціонального поєднання традиційного і дистанційного навчання, що є досить актуальним в умовах пандемії. Студенти-медики, крім теоретичних знань потребують формування клінічного мислення та достатнього рівня володіння практичними навичками та вміннями. Робимо висновок, що дистанційне навчання – це перспективна форма організації навчання, яка потребує подальшого дослідження й аналізу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Авдєєв О.В. Використання дистанційної системи MOODLE для оптимізації навчального процесу у вищій школі / О.В. Авдєєв // Медична освіта. – 2015. – №1. – С. 6–8.
2. Бачурін Г.В. Дистанційне навчання – як виклик часу під час пандемії COVID-19 / Г.В. Бачурін, С.С. Ломака, Ю.С. Коломоєць // Урологія. – 2020. – Т. 24, № 3. – С. 257–258.
3. Вовдюк Л.В. Дистанційне навчання: [переваги та недоліки навчання в Інтернеті] / Л.В. Вовдюк // Безпека життєдіяльності. – 2018. – №3. – С. 16-17.
4. Дистанційне навчання як альтернатива безперервної освіти в умовах пандемії COVID-19 / Л. Д. Тодоріко, І.О. Семянів, О.В. Підвербецька [та ін.] // Туберкульоз, легеневі хвороби, ВІЛ-інфекція. – 2020. – №4. – С. 98–104.
5. Мельничук І. М. Реальність та перспективи впровадження на сучасному етапі дистанційного навчання у сферу охорони здоров'я / І.М. Мельничук, С.О. Ястремська // Медична освіта. – 2016. – №3. – С. 17–20.
6. Романова Ю.Г. Дистанційне навчання у вищій медичній освіті / Ю.Г. Романова, В. В. Бабієнко // Медична освіта. – 2015. – №1. – С. 96–98.
7. Alsoud A.R. The Impact of COVID-19 Pandemic on Student's E-Learning Experience in Jordan / A.R. Alsoud, A.A. Harasis // J. Theor. Appl. Electron. Commer. Res. – 2021. - №16.- P. 1404–1414.

Трубникова Людмила
Назарбаев интеллектуальная школа физико-математического направления
(Актобе, Казахстан)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОБЛЕМНЫХ ЗАДАЧ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ.

Аннотация. в статье представлены результаты проведённого исследования в рамках Action Research. Основной целью которого было изучить, как проблемные задания влияют на понимание учащимися учебного материала. В статье приведены результаты исследования, которые показали, что использование проблемных задач на уроках биологии готовят учащихся к самостоятельному приобретению и оценки новой информации.

Ключевые слова: исследование, проблемные задачи, понимание, интерпретация, концепт.

Abstract. the article presents the results of the research conducted within the framework of Action Research. The main purpose of the study was to study how problem tasks affect students ' understanding of educational material. The article presents the results of the study, which showed that the use of problem tasks in the classroom prepares students for independent acquisition and evaluation of new information.

Keywords: research, problem tasks, understanding, interpretation, concept.

В настоящее время в преподавании естественнонаучных дисциплин наблюдаются изменения, которые направлены от запоминания знаний к более глубокому пониманию основных концепций в рамках предмета.

Однако такой переход к обучению, направленный на глубокое концептуальное понимание, часто кажется простым, хотя на самом деле представляет собой множество серьёзных проблем как теоретических, так и практических. И, первая причина заключается в том, что учащиеся обладают низким уровнем предварительных знаний по предмету.

В ходе профессиональной практики было подмечено, что учащиеся не умеют применять полученные знания при проведении исследования, решении проблемных задач.

Целью исследования стало выявление эффективности использования проблемных задач для понимания учебного материала.

В книге «Понимание посредством дизайна» Грант Уиггинс и Джей МакТиг связывают термин «знание» с фактами, запоминанием и поверхностным знанием, тогда как термин «понимание» означает, что учащиеся должны не только обладать элементарными знаниями, но также должны уметь объяснять, интерпретировать и применять эти знания, а также иметь видение информации, обладать самопознанием своего собственного понимания [1, с. 38].

Обучение концептуальным изменениям требует, чтобы учащиеся рассматривали новую информацию в контексте их предшествующих знаний и своего собственного

мировоззрения. Основная идея концептуального обучения состоит не в том, чтобы научить учащихся запоминать «все факты», а, скорее, в том, чтобы помочь им сформировать глубокое понимание основных знаний, чтобы впоследствии они могли самостоятельно приобретать и оценивать новую информацию [2, с. 3]. Розалинд Драйвер пришла к выводу, что, если учителя хотят добиться успеха в изменении образа мыслей учащихся в вопросах, как устроены и функционируют живые организмы, учителю необходимо знать, какими знаниями владеет учащийся и выявить недопонимания, которые возникают в ходе изучения и применения теоретического материала [3, с. 123].

В исследовании были использованы следующие методы:

1. теоретические (анализ методической литературы и статистических данных);
2. эмпирические (опрос, наблюдение, сравнение, интерпретация данных).

В качестве экспериментальных групп выступили ученики 8 классов, которые обладают различным уровнем мотивации к учёбе. Для определения уровня навыка понимания теоретического материала был сделан анализ суммативных работ учащихся за разделы.

Анализ работ показал следующие результаты:

1. 35% учащихся не дают правильные ответы на вопросы, то есть не могут применять полученные знания или имеют недостаточную базу знаний.

2. 53% допускают ошибки при ответах и не до конца отвечают на поставленные вопросы.

3. 12% учащихся выполняют задания правильно, применяя знания не только по предмету, но и используя знания таких дисциплин, как химия, физика.

В ходе опроса учащиеся указали несколько причин неуспеха решения проблемных задач (табл. 1).

Таблица 1

Причины неуспеха решения проблемных задач

Не знаю с чего начинать решение задачи/%	Не понимаю, как устанавливать причинно-следственные связи/%	Недостаточно времени для решения задач/%	Проблемные задания лучше решать в группе, так как в ходе обсуждения появляются интересные идеи/%
20	34	25	21

Чтобы помочь учащимся в решении данных проблем было решено использовать на уроках групповую форму работы с предоставлением учащимся пошаговой инструкции для решения задач (дескрипторы).

Примером таких задач являются задачи-головоломки, которые можно использовать на различных этапах урока (табл. 2).

Раздел «Регуляция», 8 класс Тема урока: Механизмы адаптации живых организмов.	
Задание: Кенгуровые крысы - живут в пустыне Аризона и грызут семена и сухие травы. И никогда не пьют воду. Как они обходятся без воды?	
Критерии оценивания	Дескриптор
Объясняет механизмы адаптации живых организмов.	Указывает причину (ы), почему кенгуровые крысы не пьют воду.
	Определяет, каким путём кенгуровые крысы добывают воду для жизни.
	Описывает, какие приспособления (не менее 2-х) появляются у кенгуров для жизни в пустыне.

Эффективность применения проблемных задач, измерение их результативности определялось по результатам суммативных работ за разделы (COP) (табл. 3).

Таблица 3

Результаты суммативных работ за разделы

Навыки	COP_1		COP_2		COP_3		COP_4	
	экспер.	контр.	экспер	контр.	Экспер.	контр.	экспе р.	конт р.
Понимает задачу (опрос с учащимися)	76%	72%	77%	73%	86%	72%	92%	72%
Определяет проблему	54%	43%	49%	43%	52%	44%	61%	45%
Описывает следствия	43%	41%	43%	41%	42%	41%	46%	41%
Использует при аргументации табличные/графические данные	43%	39%	53%	41%	48%	42%	48%	42%
Формулирует результат	23%	18%	21%	18%	23%	18%	28%	18%

Выводы:

1. У учащихся экспериментального класса наблюдается динамика в понимании задач, в контрольном классе остаётся без изменений, на уровне 72%,

2. В развитии навыков «описывать следствия», «аргументировать», «формулировать выводы» в экспериментальном классе заметен незначительный прогресс: 3%, 5% и 5% соответственно, в контрольном классе соответственно: 0%, 3%, 0%.

3. В экспериментальном классе при определении «проблемы» наблюдается наибольшая динамика – 7%, в контрольном классе – 0%.

Таким образом, использование проблемных задач для понимания биологических процессов является эффективным. Использование на уроке заданий такого типа способствуют активному обучению и делают его более вдумчивым и значимым. Вопросы помогают учащимся понять сущность биологического процесса, учат размышлять и анализировать.

Постановка вопросов и последующий поиск доказательств для ответа – это основной способ, который приводит к научным знаниям. Осмысленное обучение происходит, когда учащиеся проводят исследование и используют при этом могут использовать свои теоретические знания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Уиггинс Г., Мак Тиг Д. Понимание посредством дизайна. - 1998. - С. 38–39.
2. Ассоциация по надзору и разработке учебных программ. Национальный исследовательский совет. - 2000.
3. Драйвер Р. Молодёжные образы науки. – 1996. С. 123-123.

Трухан Ганна Валеріївна
аспірант кафедри освітології та інноваційної педагогіки
Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди
(Харків, Україна)

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
ДО НАДАННЯ ФАСИЛІТАТИВНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ СІМЕЙ
У НОРВЕГІЇ Й УКРАЇНІ**

Анотація. В статті констатується, що в Норвегії проблема підготовки молодих педагогів к оказанию фасилитативной педагогической поддержки семей решається на державному рівні, внаслідок чого система освіти є однією з самих прогресивних в світі. Її відмінною ознакою є гуманістична спрямованість і суб'єктно-діяльний підхід. Встановлено, що окремі аспекти проблеми підготовки майбутніх учителів к фасилитативній педагогической підтримці сімей розкриті в роботах вітчизняних і норвезьких учених, таких, як: Л. Кондратова, Т. Коваль, А. Марчук, Н. Гузь, Н. Синельникова, А. Шульга, S. Bendixsen, H. Danielsen, M. Drugli, T. Nordahl, K. Hammerness. Обґрунтовано актуальність проведення порівняльного аналізу досвіду підготовки майбутніх учителів к оказанию фасилитативной педагогической поддержки семей в Норвегії і Україні.

В статті вказано, що в законах об освіті обох країн відзначається важливість конструктивного взаємодія школи і сім'ї, яка ґрунтується на принципах взаємоповаги і взаємодопомоги. Встановлено, що в вищій школі Норвегії, в межах розширеної програми з педагогіки, викладаються навчальні курси, спрямовані на розвиток у студентів емпатії, толерантності, навичок фасилітації батьківських груп. Відзначено, що українськими ученими визначені і реалізовані на практиці конкретні форми фасилітативної підтримки батьків. В подальшому дослідженні заплановано виявити перспективні напрями використання розробок норвезьких педагогів по проблемі підготовки майбутніх учителів к фасилітативній педагогической підтримці сімей в умовах сучасних освітніх реалій України.

Ключові слова: педагог-фасилітатор, взаємодія школи і сім'ї, педагогіка партнерства, фасилітативна педагогическая підтримка сімей, підготовка учителів, Норвегія, Україна.

Anna Valerievna Trukhan
postgraduate student of the Department of Education and Innovative Pedagogy
Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda
(Kharkiv, Ukraine)

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF TRAINING FUTURE TEACHERS TO
PROVIDE FACILITATED PEDAGOGICAL SUPPORT TO FAMILIES IN NORWAY AND UKRAINE

Abstract. *The article states that in Norway the problem of preparing young teachers for facilitative support of families is solved at the state level, as a result of which the education system in specified country has become one of the most progressive a sign of which is the humanistic orientation and subject-activity approach. Given the current realities of the domestic education industry, namely the introduction of a personality-oriented approach to teaching and education and pedagogy of partnership, this is based on the subject-subject relationship, the study of the experience of educators in the Kingdom of Norway that is why this issue is relevant. As it was established, certain aspects of the problem of preparing future teachers for facilitative pedagogical support of families are revealed in the works of domestic and Norwegian scientists, such as: L. Kondratova, T. Koval, A. Marchuk, N. Guz, N. Sinelnikova, A. Shulga, S. Bendixsen, H. Danielsen, M. Drugli, T. Nordahl, K. Hammerness,. However, a comparative analysis of the experience of training future teachers to provide facilitated pedagogical support to families in Norway and Ukraine was not conducted by the researchers.*

Purpose and objectives of the article: based on the analysis of Norwegian and Ukrainian scientific pedagogical literature on the problem of preparing future teachers to provide facilitated pedagogical support to families, to give a comparative description of the experience of Norway and Ukraine on the specified problem. During this work, theoretical methods (analysis, comparison, generalization, systematization) were used to study the scientific literature on the researched problem. It is indicated in the article that the education laws of both countries emphasize the importance of constructive interaction between school and family, which is based on the pledges of mutual respect and mutual assistance. The publication also found out that Norwegian higher education as a part of an extended pedagogy program teaches various courses aimed at developing students' empathy, tolerance, better understanding of people, and facilitation of parent groups. It is also noted that Ukrainian scholars have identified and implemented in practice specific forms of facilitative support for parents. In the further research it is planned to identify and reveal of promising areas of use of achievements of the Norwegian teachers on the problem of preparation of future teachers for facilitative pedagogical support of families in the conditions of modern educational realities of Ukraine.

Keywords: *teacher-facilitator, school-family interaction, partnership pedagogy, facilitative pedagogical support of families, teacher training, Norway, Ukraine.*

Вступ. Активна модернізація вітчизняної освітньої галузі, яка обумовлена динамічним розвитком суспільства та спрямованістю країни до європейського освітнього простору, характеризується гуманізацією педагогічного процесу і впровадженням

особистісно-орієнтованого підходу до навчання та виховання. Одним з важливих кроків реформування стало впровадження Концепції Нової української школи (НУШ), значної уваги в якій набувають аспекти педагогіки партнерства між учасниками освітнього процесу на засадах суб'єкт-суб'єктних взаємовідношень. Учні, учителі та батьки мають бути рівноправними партнерами цього процесу, які об'єднані спільними цілями, прагненнями та відповідальністю за результат. Саме сім'я розглядається сучасною педагогікою як один з важливих факторів, що впливає на становлення особистості дитини. В свою чергу дитиноцентризм, вивчення особливості та слідування за динамікою розвитку особистості, розкриття її потенційних можливостей є пріоритетною перевагою НУШ. Отже перед сучасними закладами освіти стає питання підготовки педагогів нової формації, здатних до ефективної взаємодії з учнями та їх сім'ями на засадах фасилітативного підходу. Слід зауважити, що такий підхід до організації освітнього процесу є типовим для багатьох європейських країн, зокрема Королівства Норвегія. Зазначена проблема в Норвегії вирішується на державному рівні, що дало змогу перетворити норвезьку систему освіти на одну з найпрогресивніших в світі.

В ході наукового пошуку було з'ясовано, що в педагогічній літературі Норвегії та України були висвітлені окремі аспекти підготовки майбутніх учителів до взаємодії з сім'єю. Так, професійна підготовка педагога до роботи з родиною розкрита у роботах Л. Кондратової, А. Марчук, О. Кузик; компоненти готовності вчителя до роботи з батьками дітей, які мають особливі потреби освітлені в нарбітках S Bendixsen, H. Danielsen, Н. Гузь, Т. Коваль; проблемам підготовки майбутніх учителів початкової школи до педагогічної взаємодії з батьками присвячені напрацювання М. Drugli, Т. Nordahl, К. Hammerness, Н. Сінельнікової, А. Шульги; психолого-педагогічна підготовка майбутніх педагогів, що дозволяє професійно надавати педагогічну підтримку батькам, стала предметом дослідження Н. Анненкової; фасилітативним технологіям взаємодії дошкільних освітніх закладів з сім'єю присвячені роботи науковців К. Roald та А. Маєр.

Однак, нами було встановлено, що науковцями не проводився комплексний порівняльний аналіз стану розробленості проблеми підготовки майбутніх учителів до надання сім'ям фасилітативної педагогічної підтримки в Норвегії та Україні. Проведення такого аналізу є важливою передумовою визначення можливостей застосування напрацювань норвезьких науковців для розв'язання зазначеної проблеми в умовах українських реалій.

Мета та завдання. На основі аналізу норвезької та української наукової педагогічної літератури з проблеми підготовки майбутніх учителів до надання фасилітативної педагогічної підтримки сімей, навести порівняльну характеристику стану розробленості зазначеної проблеми в Норвегії та Україні.

Методи дослідження. Під час проведення дослідження були використані теоретичні методи (аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація).

Результати. Насамперед слід зазначити, що в норвезькій педагогічній літературі не використовують поняття «особистісно-орієнтована освіта» та «педагог-фасилітатор», бо освіта в Норвегії від самого початку має гуманістичну спрямованість, а основа взаємодії учителя з учнями та батьками будується за принципами поваги до особистості,

підтримки прав людини, пошуку особистісного шляху самовираження, що є ідентичним до поняття «педагогічна фасилітація» (Трухан, 2020).

Аналіз наукової літератури з визначеної проблеми засвідчив, що сучасна педагогіка обох країн розглядає сім'ю як один з найважливіших факторів, який впливає на становлення дитини як особистості. Необхідність взаємодії сім'ї та школи у процесі навчання та виховання дитини закріплена у державних та законодавчих документах про виховання та освіту України та Норвегії.

Наприклад, у Законі України «Про освіту» наголошено, що першоосновою для особистісного розвитку дитини є сімейне виховання, там же закріплено батьківські обов'язки щодо дітей: «настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей», «виховувати у дітей повагу до гідності, прав, свобод і законних інтересів людини» тощо (Про освіту: Закон України, 2017); у концепції Нової української школи наголошено, що саме школа повинна ініціювати заохочення родини до побудови освітньо-професійної траєкторії дитини та допомогти батькам здобувати знання, необхідні для ефективного виховання дитини, враховуючи її вікові та індивідуальні особливості (Концепція Нової української школи, 2016).

В свою чергу, у документі про реформу початкової та середньої освіти Норвегії *Kunnskapsløftet* («Просування знань»), говориться, що відповідальність за виховання дітей не можна перекладати на школу. Ця функція повинна здійснюватися у співпраці школи з сім'єю. Документ встановлює чіткі передумови того, як керівники шкіл і вчителі повинні сприяти співробітництву з батьками або особами, які їх замінюють. У *Kunnskapsløftet* зазначено, що батьки входять в навчальне середовище учнів. Виходячи з цього, школа зобов'язана я інформувати батьків, підтримувати з ними діалог та надавати їм можливість брати участь в питаннях, що стосуються дітей у школі. Співпраця між сім'єю і школою заснована на тому, що батьки несуть основну відповідальність за виховання своїх дітей (*Kunnskapsløftet*, 2006).

Як установлено під час дослідження, проблема підготовки майбутніх учителів до взаємодії з сім'єю на партнерських умовах, знаходиться в центрі уваги багатьох українських та норвезьких науковців та педагогів - практиків.

Так, Ю. Пінігіна наголошує на необхідності встановлення між школою і сім'єю відносин, які будуються на заставах взаємоповаги та взаємодопомоги, відзначаючи, що процес навчання є спільним продуктом взаємодії сім'ї і школи, учителів і батьків, учителів і учнів. Науковець наполягає, що успішна спільна діяльність батьків, учителя і учнів залежить, перш за все, від правильно вибраних учителем педагогічних прийомів взаємодії, тож ефективна взаємодія «педагогічного трикутника»: педагог, сім'я, учень, є результатом роботи педагога (Пінігіна, 2021).

Схожої думки дотримуються норвезькі науковці М. Drugli та Т. Nordahl, підтверджуючи в своїх дослідженнях, що добра співпраця між сім'єю і школою позитивно впливає на дітей і підлітків в сферах життя, пов'язаних зі школою. Це сприяє отриманню кращих результатів навчання, кращим саморегулюванню та самопочуттю, меншій кількості поведінкових проблем, меншій кількості прогулів, хорошим відносинам з однокурсниками і вчителями, найкращим робочим звичкам, більш позитивному ставленню до школи та підсилює мотивацію до навчання (Nordahl, Drugli, 2000).

Як зазначають С. Пехарева, Л. Савченко, Т. Nordahl, сучасні реалії, на жаль, такі, що велика кількість батьків не готові повноцінно виконувати виховні функції по відношенню до своїх дітей. Причинами цього є психофізіологічні особливості, особливості соціального положення, недостатній культурний рівень, брак знань про вікові особливості, неусвідомлення впливу власних дій та поведінки на дитину, тощо.

Саме тому задачі педагога включають в себе передачу батькам психо-педагогічної, фізіолого-гігієнічної, правової інформації, сприяння формуванню в них відповідних практичних умінь. Отже педагогічна діяльність педагога в контексті педагогіки партнерства спрямована на усвідомлення батьками важливості відповідального батьківства, на підвищення їх готовності до виховання дітей (Пехарева 2019).

Важливо відзначити, що з точки зору Т. Nordahl, соціально-економічний статус батьків (рівень освіти, дохід і тип посади) пов'язаний з академічними результатами учнів. Учні та батьки з більш високим соціально-економічним статусом відчувають себе комфортно, тому що культура спілкування і норми школи збігаються з їхніми власними. Ця група батьків найчастіше залучена і цікавиться процесом навчання дітей і тим, що відбувається в школі, а саме це впливає на навчання і розвиток учнів. Так само, в своїх дослідженнях вчений прийшов до висновку, що рівень освіти матері в цілому має більш сильний зв'язок з результатами навчання учнів, ніж рівень освіти батька. Дослідник пояснює це тим, що матері більш залучені в виховання і навчання, ніж батьки (Drugli, Nordahl, 2000).

Як з'ясовано в дослідженні, у Норвегії проводиться цілеспрямована політика щодо підготовки майбутніх учителів до взаємодії з різними категоріями сімей. Особлива увага приділяється підготовці майбутніх учителів до підтримки сімей, які потрапили в складні життєві обставини, мають дітей з обмеженими можливостями, сім'ями мігрантів таязикових меншин.

Поведінка вчителя і вибір його стратегії, на думку М. Drugli, відіграють важливу роль у співпраці школи і сім'ї в кожному індивідуальному класі. Вчений вважає роботу вчителя з батьками невід'ємною складовою педагогічної практики. Досвід вчителів в умовах стресу і робочого навантаження також впливає на те, як вони взаємодіють з батьками. Деякі вчителі дистанціюються від батьків з тієї причини, що відчувають себе невпевнено, або їм не вистачає енергії для виконання цієї роботи. Інші дистанціюються тому, що не вважають вклад батьків важливим. У таких ситуаціях важливо, щоб вчителі отримували необхідну їм підготовку, а потім і підтримку в школі. Вчителі, впевнені в своїй роботі, будуть більш відкритими і гнучкими під час зустрічей з батьками (Drugli, 2013).

L. Davies підкреслює, що частина співробітництва між сім'єю і школою, відбувається на прямих зустрічах між учителями і батьками. Результати його досліджень вказують на те, що особливості конкретних зустрічей між вчителями та батьками впливають на результатами навчання учнів (Davies, 2013).

У зв'язку з цим підвищення компетентності вчителів і навчання вчителів-студентів може бути хорошою стратегією для підвищення якості співпраці між сім'єю і школою. Таке підвищення компетентності, на думку науковця, має бути сфокусоване на тому, як

поведінка окремого вчителя впливає на співпрацю з батьками і що вчитель може зробити, щоб сприяти орієнтації батьків на співпрацю (Davies, 2013).

Міністерство освіти і науки Норвегії наголошує на тому, що всі майбутні викладачі повинні бути готові до викладання в різноманітному суспільстві. Мультикультурна перспектива є однією з важливих перспектив, які повинні характеризувати педагогічну освіту в майбутньому. Для вчителя важливо володіти знаннями про учнів з багатокультурним і багатомовним минулим. Це необхідно для того, щоб планувати, проводити і оцінювати викладання в багатокультурному навчальному середовищі (Thomassen, Munthe, 2020).

Для майбутніх вчителів Норвегії на самому початку навчання є обов'язковим курс «Драма», який допомагає краще зрозуміти сенс людських стосунків, культуру спілкування, культурні символи. Даний курс покликаний сприяти розумінню того, що всі люди різні і тому один підхід у взаємодії не дає рівноцінних результатів.

З метою посилення ролі вчителів і створення ідентичності вчителя, яка просуває школу вперед, норвезький уряд запропонував нову, більш розширену програму предмету педагогіки для підготовки майбутніх учителів. Ця програма включає:

- теоретичну підготовку (оволодіння знаннями про психологічні вікові особливості, конфліктологію, ознаки і наслідки насильства та психологічної травми, способи її виявлення і допомоги тощо);

- практичну підготовку (спрямовану на розвиток власної емпатії, толерантності, фасилітації батьківських груп тощо) (Thomassen, Munthe, 2020).

За результатами вивчення цього предмету майбутні вчителі, крім оволодіння базовими навичками, зможуть допомагати учням та сім'ї у вирішенні соціальних і інших проблем, які заважають їм в навчанні. Учителя-студенти отримають уявлення про те, як школа у співпраці з іншими соціальними інститутами може зробити свій внесок у вирішення таких проблем.

На думку W Thomassen та E. Munthe саме навчальні зустрічі є хорошою відправною точкою для розвитку практики студентів-педагогів. Під час практики майбутні вчителі освоюють техніки фасилітації, адаптовані під батьківські групи, серед яких: «Діалог кафе», «Діалогічні гри», «Діаграма лотоса», «Методи наклеювання», «Відкритий простір» та ін. Педагог підтримує групу, супроводжує і направляє на виконання завдання що стоїть перед нею.

Доречно зазначити, що підготовку з фасилітації майбутні норвезькі вчителі отримують також і за рахунок неформальної освіти. Наприклад, навчаються фасилітації батьківських груп за Міжнародною програмою розвитку дитини (ICDP), яка спрямована на оптимізацію дитячо-батьківських стосунків. Підхід програми ICDP заснований на ідеї про те, що найкращим чином надати підтримку дітям можна через підтримку дорослим, які виховують цих дітей. Підтримка здійснюється за допомогою підвищення їх компетентності в питаннях розвитку і виховання. У програмі зроблено акцент на основних моментах взаємодії дорослого і дитини (Hundeide, Armstrong, 2011).

Доречно зазначити, що важливу роль у підготовці майбутніх вчителів грає фінансове забезпечення. На відміну від багатьох країн світу, в Норвегії здійснюється вагоме фінансування освітньої галузі на державному рівні. Власник школи

(муниципалітет) відповідає за правильність і забезпеченість роботи школи та є уповноваженою установою, яка працевлаштовує вчителів (Nusche, 2011).

Отже, можна констатувати, що в Норвегії створена конструктивна та раціональна система підготовки майбутніх учителів до надання фасилітативної педагогічної підтримки сімей. Її реалізація дозволяє майбутнім педагогами успішно оволодіти теоретичними знаннями про засоби і форми підтримки сім'ї, сприяє максимальному розвитку їх особистісних якостей та умінь фасилітатора, формуванню практичних навичок фасилітативної педагогічної підтримки та практичному застосуванню технологій фасилітації.

Як з'ясовано під час дослідження, підготовка майбутніх учителів до надання фасилітативної педагогічної підтримки в останні роки також стала об'єктом досліджень українських науковців. Так, С. Коломійченко стверджує, що поведінка педагога-фасилітатора сприяє усуненню бар'єрів спілкування між учасниками освітнього процесу. Можливості технологій фасилітації полягають у максимальному врахуванні індивідуальних особливостей, інтересів і потреб кожного учасника навчального процесу. Фасилітатор створює умови для зростання пізнавального інтересу, міцного засвоєння отриманої інформації та сприяє формуванню культури рефлексивного мислення та самостійності, комунікативних навичок (Коломійченко, 2010).

Схожої думки дотримується О. Фісун. Дослідник вважає, що технології фасилітації дозволяють по-новому поглянути на роль педагога в роботі з дітьми та батьками. Прийоми фасилітативних технологій, що використовуються у взаємодії педагогов і батьків, сприяють створенню основи для прояву суб'єктної позиції батьків, забезпеченню ситуації довіри, відкритості та успіху і, як наслідок, забезпечують умови ефективного розвитку дитини (Фісун, 2010).

Висновки. За результатами наукових розвідок, маємо підставу стверджувати, що проблема підготовки майбутніх учителів до надання фасилітативної педагогічної підтримки сім'ям знаходиться у центрі уваги багатьох українських та норвезьких дослідників. Враховуючи те, що у Норвегії більш довгостроковий досвід с цього питання, педагогічна діяльність в окресленому питанні має більш систематизований характер та базується на багаторічному практичному досвіді. У подальшому дослідженні планується виявити перспективні напрями використання доробок норвезьких педагогів з підготовки майбутніх учителів до надання фасилітативної педагогічної підтримки сім'ям, в сучасних умовах освітньої галузі України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 20.07.2021)
2. Концепція Нової української школи: Рішення колегії МОН України від 27 жовтня 2016 р. № 10: офіц. текст. Київ, 2016. С. 34. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/novaukrainskashkolacompressed.pdf> (дата звернення: 20.07.2021)
3. Kunnskapsløftet, 2006 – reformen i grunnskole og videregående opplæring. Utgitt av: Utdannings- og forskningsdepartementet. P.12

4. Трухан Г.В. Зміст та сутність фасилітативної педагогічної підтримки сім'ї. Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Педагогічні науки. 2020. № 2 (35). С. 193-200
5. Ю. Пінігіна Педагогіка та історія педагогіки теорія і методика виховання, взаємодія сім'ї і школи у процесі виховання цінності батьківської любові у старшокласників інноваційна педагогіка Науковий журнал. Випуск 34. Том 2. «Гельветика». 2021.
6. С. Пехарева Організація роботи з батьками в сучасному закладі освіти Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2019. Випуск 5. С. 51–57
7. May Britt Drugli og Thomas Nordahl. (2000). Betydningen av skole-hjem samarbeid. Інтернет-ресурс: <https://www.udir.no/kvalitet-og-kompetanse/samarbeid/samarbeid-mellom-hjem-og-skole/samarbeidet-mellom-hjem-og-skole/betydningen-av-skole-hjem-samarbeid/> (дата звернення: 20.07.2021)
8. Drugli, M.B. & Onsøien, R. (2010). Vanskelige foreldresamtaler – gode dialoger. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
9. Davies, L. (2013). Increasing parent involvement in school. www.kellybear.com
10. Nordahl T. Hjem og skole – hvordan skape et bedre samarbeid? Oslo: Universitetsforlaget. 2007. P. 179
11. W. Thomassen, E. Munthe. A Norwegian perspective: Student teachers' orientations towards cultural and linguistic diversity in schools. Teaching and Teacher Education. University of Stavanger, Norway. 96. 2020. P.11
12. Hundeide K., Armstrong N. ICDP approach to awareness-raising about children's rights and preventing violence, child abuse, and neglect // Child Abuse & Neglect. 35. 2011. P. 1053–1062.
13. Nusche D. Reviews of Evaluation and Assessment in Education / Norway. Deborah Nusche, Lorna Earl L, William Maxwell, Clare Shewbridge. – OECD Publishing, 2011. – 162 p
14. Коломійченко С. Ю. Підготовка майбутнього вчителя у вищих педагогічних навчальних закладах до організації фасилітаційного спілкування з учнями: автореф. дис. канд. пед... наук за спец. 13.00.04. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2010. 24 с.
15. Фісун О. В. Педагогічна фасилітація як багатозначний феномен. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2010. №. 34. С. 133-139

SECTION: PHILOLOGY AND LINGUISTICS

Abdullayev Hotamjon Xamroevich
Qoraqalpoq davlat universiteti talabasi
(Nukus, O'zbekiston)

ROMAN JANRIDA “IKKI SYUJETLI” DIOLOG

Annotatsiya. Ushbu maqolaga taniqli o'zbek yozuvchisi Xurshid Do'stmuhammadning “Bozor” romani obyekt qilib olingan. Maqolada roman janrida “ikki syujetli” diologning vazifasi, o'rni, qo'llanilishi kabi masalalar tahlil va talqin qilingan.

Kalit so'zlar: Roman, syujet, diolog, “ikki syujetli” diolog, obraz, qahramon.

Professor H. Umurov psixologizmning tahlil vositalariga to'xtalar ekan, dialogni «ikki syujetli» dialog («Birinci syujet»da qahramon hissiyoti va kechinmalari rivoji ularning nutqlari, mamikasi, imo-ishorasi orqali aks etadi; «Ikkinchi syujet»da qahramon kechinmalari rivoji avtor tomonidan tushuntiriladi, ularga avtor baho beradi) deb atab ko'rsatadi. Ana shunday «Ikki syujet»li dialoglar biz tadqiqot ob'ekti qilib olgan «Bozor» romanida ham psixologik funksiyani bajaradi.

Romanda «ikki syujet»li dialog qahramonlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasini ochishda, ruhiy holatini aks ettirishda mahorat bilan qo'llanilgan. Asardagi qaysi bir dialogni olib ko'rmaylik, suhbat jarayonida, albatta ularning qalb kechinmalari, ko'ngil tug'yonlari-yu, istaklari dialog va monologlarning dialektik birikuvini vositasida, avtor nutqining monologlarga singib yangi bir badiiy kashfiyot hosil bo'lganligining guvohi bo'lamiz.

...Qosimbek chol istar-istamas suhbatlashib turganida Diyorbek qo'qqisidan insofiylar haqida gap ochdi.

Otasi «yalt» etib u tomon o'girildi.

- Kimlar?!-deb so'radi.

Qosimbek cholning shum odati bor edi: u allaqachon eshitib-surishtirib-bilib ulgurgan yangilikni birovdan eshita mutlaqo bexabar kishi qiyofasida anqovsira quloq solib turar edi.

«Bozor xiyala usuli» deb qo'yar edi. Fozilbek «Torki odat amrimahol» deganlaridek, chol hatto o'z farzandlari bilan muomiladi ham shu xiyalasini qo'ymas edi.

-Iya, eshitmadiymi?!-dedi u otasini hangu-mang qilayotganidan havliqib, - hammaning og'zida shu-ku!...

Shunday dedi-yu, hammaning og'zidagi gap allaqachon bozorboshining qulog'iga yetmay qolmagandir, degan taxmin farosatiga kelmadi.

- Xo'sh?...dedi Qosimbek o'g'lini tezlab. Diyorbek hayajonini bosalmadi.

- Insofiylar bozorni o'z izniga solarmish!

- O'zimizni qadimgi insofgami?...

Diyorbek otasining dabdurstdan bergan savoliga javob topolmay duduqlandi, otasi norozi ohangda tovushni picha ko'tardi:

- Yo, osmondan yangicha insof tushibdi-mi?...Diyorbek tili besuyaklik qilib qo'rganini shundagina fahmladi. «Bozorda insof qolmadi» degan iddao «Sizda insof qolmadi degan mulohazaga tengligini u o'ylab ko'rmagan edi. [4. 25-26]

Dialogda avtor nutqi qahramonlar nutqi bilan qo'shilib Diyorbek va Qosimbekning ma'naviy portretini yaratayotganday bo'ladi. Diyorbekning asl qiyofasi otasi bozorboshi ekanligida ochildi. Mana Qosimbek chol sog'ligi yomonlashdiki, uning o'rnida Diyorbek o'g'li rahbarlik qilyapti.

Otni minib sinagandek «Insonning dilini bilishi, uning sirlarini ochib ko'rsatish-asarlarini biz maroq bilan o'qiydigan yozuvchilarning har biriga beriladigan, ta'rifdagi birinchi so'zlar shular-ku axir». [1. 330]

X. Do'stmuhammad qahramonlarining ma'naviy-ahloqiy qiyofasini birdagina chizmaydi, balki har bir voqea, epizod jarayonida ularning «kim» ligini tasvirlab boradi.

Ayniqsa ilmu-ma'rifat, mehr-oqibat, insof nimaligini bilmaydigan «Bozor» kishilarining qiyofasini ayovsiz ochib boradi.

Qahramondagi bu tushkunlik keyinchalik yo'qolib o'z intihosini topa boradi. Fozilbek endi o'z sevgilisini «Qadriya»sini topdi. Qadriya uning ko'nglida chin muhabbatni (ma'rifatga-muhabbatni) uyg'otadi. Fozilbekdagi komillik asar syujeti rivojida o'sib boradi. - Qadriya jilmaydi. Yigitning yuragidagi cho'g' alanga olib gurilladi. qadriya buni sezdi chog'i, shundayiga ham oppoq chehrasi yanayam oqarib ketdi. Qadamini jadalashtirdi. Indamay boraverishdan battar o'ng'aysizlanib qariyb shivirladi:

- Boya aytganimday, tashlab ketishgan pul yig'ilib qolgandi. Sizning yordamingiz...

- Meni ham insofiylar qatoriga qo'shib qo'yarsiz...

Qadriya hurkib ketgan ohudek Fozilbekka jovdiradi, yon-veridan o'tayotganlarga birrov ko'z yugurtirdi-da, gapirdi:

- U gapni faqat sizga aytdim...

- «Faqat menga?!»-Fozilbekning shundayiga ham ichiga sig'mayotgan hayajoni azbaroyi toshib ketdi. «Demak, faqat menga ravo ko'rdi. Sirni menga ochdimi, demak!». [4. 69]

Ushbu ikki syujetli dialogdagi «insofiylar» ular bilan bog'liq Qadriya tilidan aytilgan «tashlab ketilgan pul», «U gapni faqat sizga aytdim» kabi tillol va gaplari tushunarsiz. «Insofiylar» timsoliku tushunarli lekin, ular bilan bog'liq nima sir bo'lishi mumkin. Unday bo'lsa Qadriya nega «U gapni faqat sizga aytdim» deya javob qaytaradi? Xullas «Asarda ramzlarning haddan tashqari ko'payib ketishi oqibatida ularning ba'zilar qanday ma'no anglatishi yoki qaysi g'oyaviy maqsadga xizmat qilishi noma'lumroq bo'lib qolgan». [2]

«Odatda, dialog haqida gap ketganda, uni «ikki yoki undan ortiq shaxs o'rtasidagi suhbat» deb ta'riflashadi.

Bu to'g'ri fikr. Ammo masalaning boshqa bir tomonini ham hisobga olish zarurdek ko'rinadi. Gap shundaki dialog yaratish badiiy ijod texnikasining qiyin bo'laklaridan biri. Ikki yoki undan ortiq shaxs asarda suhbatlashtirilib qo'yilsa, tamom, shu bilan oddiy dialog yuzaga keladi, deb o'ylash noto'g'ri. Har qanday dialog asarda rivojlantirilib boriladigan voqealar silsilasining muhim bir xalqasi bo'lib xizmat qilishi va qahramonlarning ichki holatlarinigina emas, balki inson sifatidagi mohiyatini ham ochishga yordam berishi kerak». [3. 56]

X. Do'stmuhammad xoh real shaxslar obrazini yaratsin, xoh timsol, ramziy obrazlar yaratsin munozaralarda avtor nutqi ruhiy holatlarni oydinlashtiruvchi vazifasini bajaradi.

Nafaqat ruhiy holatlarni balki qahramonning ma'naviy «inson sifatidagi mohiyatini ham ochishga yordam berishi kerak». Fozilbek va Diyorbek o'rtasidagi dialogni olaylik:-Otamizning senga mehri bo'lakcha»-dedi akasi qo'qqisidan. Fozilbek bunday gapni kutmagandi, shuning uchun bo'lsa kerak, bu gapning zamiridagi niyatni ilg'ay olmadi. Akasining o'ylovlari boshqa bir dard bilan bog'liqligi uning keyingi gapida ayon bo'ldi qo'ydi. -Bozorbo'shlikni senga topshirsalar, bu yoqda tishini qayrab turgan qashqirlar uncha-buncha odamni... Diyorbekning ko'zlari o'ynab ketdi, uning nazarida shu daqiqada bozorning kimning ixtiyoriga o'tishi hal bo'ladigandek, ukasini ko'ndirsa bas, baxt qushi o'zining qo'liga kelib qo'ndigandek edi. [4. 142]

Aka va uka o'rtasidagi bu «ikki syujet» li dialog ikki vazifani bajaradi. Birinchidan: Diyorbekning ma'naviy qiyofasini ochish uchun uni ma'lum muhitga solib, biror faoliyati tasviri orqali «kim»ligini namoyon qilib o'tirmaydi. Aksincha ko'p so'zlikdan saqlanadi. Ikkinchidan «Bozor boshilikni senga topshirsalar, bu yoqda tishini qayrab turgan qashqirlar uncha muncha odamni...to'liqsiz gapining Diyorbek tilidan aytilishining o'zi uning ma'naviy qiyofasini yaratib qo'yadi. Diyorbek xudbin odam «uncha-muncha odamni...» pichingi bilan o'z ukasiga bozorni men bilan talashib yurma, qo'lingdan kelmaydi demoqchidek.

Dialog yana davom qiladi ayyor Diyorbek ukasining bozorga qiziqishi bormi, yo'qmi, shuni bilish uchun uning ko'ngliga solib ko'radi:-Bozorni uncha-buncha qashqirning tishi, betmaydigan kishi qo'lga olgani ma'qul-dedi Diyorbek bamaylixotir.

- Chayxonayam qarab turmaydi, albatta. Lekin otamiz xaliyam bo'sh kelmaslar, yoki...

- Men bozorni tushunmayman...

- Tushunasa-an, o'smoqchiladi akasi, uning gapi ni bo'lib. -Otam ham aytgandilar...

- Tushunsam tushunarman, ehtimol mening tushunishim hech kimnikiga o'xshamas...

Biror insonning, bozorni to'la tushundim, uni istagancha izishmda tutib turaman, deyilishining o'zi-uning tushunmagani aslida. [4. 143]

Ha, «Bozor» kimlarni o'z domiga tortmagan deysiz. Mana ko'rinayaptiki hatto bir onaning qornidan talashib tushgan ikki jigargo'shalar qay xayolda. Diyorbek «Bozor», mol-dunyo yo'lida o'z ukasini ham unutdi. Bozor ularning huzur halovatini o'g'irladi, aka-uka o'rtasidagi mehr-muhabbatni ham sotib oldi. Yo'q, Fozilbek boshqacha. U bozorga qiziqmaydi emas, qiziqadi. O'zicha bozorni isloh qilmoqchi «gullab yashnatish qalovini» o'ylab ham qo'ygan. Lekin Qadriyani sevdihu o'zgardi qoldi. Inson hayotini muhabbatdan boshqa narsa bezay olmasligini anglab yetdi. «Qadriya» ma'rifat, kitob timsoli bo'lib, yozuvchi. «Bozor»dan ta'madan, har qanday ilinjdand qutilishining yagona yo'li shunda deb biladi. Faqat shu yo'l bilangina odamlarning ongini, dunyoqarashini o'zgartirish mumkinligini his qiladi. Aka-ukalar o'rtasidagi bunday munosabat tasviri bugungi «Bozor» muhiti uchun tipik xodisadir. Muallif Diyorbek, Fozilbeklarning qiyofasini ochish bilan birga kitobxonni bugungi real hayot ruhiga olib kirib, uni «Bozor»ning ming bir qiyofasi haqida o'ylashga, mulohaza yuritishga tortayotir. Yozuvchi romanda «Bozor» qiyofasini va bozor muhitini ochib berish uchun Baxtish, Kampir, G'ulomjon, Egam bobo, Zar bobo kabi bir qator yordamchi obrazlarni yaratgan. Bosh qahramon Fozilbek deyarli har kuni bozor aylanadi, qiladigan ishi yo'q. Shu sababdan «Bozor»ni kuzatadi. Yozuvchi o'z maqsadini amalga oshirish uchun Fozilbekni obrazlarning har biri bilan suhbatlashtiradi. Bozor haqidagi fikr-mulohazalarini bildiradi.

Yozuvchi X. Do'stmuhammad bosh qahramon Fozilbekning G'ulomjon, Egambobo, Zar bobo va kampir(Voon Su) bilan bo'lgan dialoglarida ham «Bozor»ni tahlil qiladi. Shunday qilib

asar g'oyasini yaratishda dialoglar asosiy vazifani bajaradi. Lekin «Bozor»ning qator personajlari tilidan hadeb tahlil qilinaverishi kitobxonning medasiga tegishi ham mumkin.

Umuman «Bozor»ni tahlil qilish uchun, ma'rifatning zarurligini ta'kidlash uchun shuncha yordamchi personajlar va bosh qahramon orasida dialoglar yaratish shartmidi? Qahramon ruhiyatini davr, ruhi, asarning bosh g'oyasi bilan chuqur bog'langan holda mahorat bilan ochib berishning eng natijali usullaridan biri monologlardan to'g'ri va o'z o'rnida foydalana bilishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Chernishevskiy. «Tanlangan adabiy-tankidiy makolalar. Toshkent, 1956
2. Sanjar Sodiq. Haqqoniylik kuchi. O'zAS. 2000 yil
3. A. Boboniyazov. Bir dialog tahlili. O'TA 1993 yil, 4-son
4. Xurshid Do'stmuhammad. Bozor. Toshkent, Sharq, 2000

Muxtorova Xafiza Ixtiyor qizi
Jizzax Davlat Pedagogika instituti talabasi
(Jizzax, Uzbekistan)

ALISHER NAVOIYNING MEMUAR BIOGRAFIK ASARLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning memuar biografik asarlari va ularning tarix, adabiyotga qo'shgan hissasi haqida ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: memuar asar, biografiya, risola, yodnoma.

«Xamsat ul-mutahhirin». Alisher Navoiyning memuar biografik asarlaridan biri «Xamsat ul-mutahhirin»dir. U Abdurahmon Jomiy vafotidan so'ng, ya'ni 898-1492 yildan keyin yozib qoldirilgan. Bu risola Alisher Navoiyning piri, ustoz va do'sti Abdurahmon Jomiyga bag'ishlangan bo'lib, ikki buyuk ijodkor o'rtasidagi g'aroyib voqealar bayoni, Jomiyning shajarasi, asarlari nomlari va ularga berilgan baholardan iborat. Uni memuar-yodnoma asar deb ham atash mumkin. Ushbu risola mazmunini ikki buyuk shaxs asarlaridagi lavhalar, xususan «Nasoyim ul-muhabbat», «Majolis un-nafois» hamda ularning o'zaro xatti kitobati, ayniqsa, «Muraqqai Mir Alisher» to'plamidagi Jomiyning dastxat maktublari boyitishga xizmat qiladi.

«Holoti Sayyid Hasan Ardasher» risolasi Alisher Navoiyning to'rtinchi tarixiy asari, memuar biografik xarakterdagi risola bo'lib, u «Holoti Sayyid Hasan Ardasher» deb nomlanadi. O'ziga «otaday» mehribon bo'lgan Sayyid Hasan Ardasher tog'risidagi asar to'g'ridan to'g'ri «Holot» yani biografiya deb ataladi. Asar tasnif odobiga ko'ra, «Bismillohir-ra'monir - rahiyim» so'zidan so'ng keladigan «Hamd» Alloh madhi o'rniga nasimga murojaat bilan boshlanadi, asar mazmuni shunday xarakterlanadi: «Soliki foniy va gavh'ari koniy, orifi maoniy Sayyid Hasani Ardasher (rahmatullohi) siyar va holotida». Yani bu asar «o'tkinchi foniy dunyodagi solik, gavharlar koni va ma'nolar orifi Sayyid Hasan Ardasher biografiyasi» deb ataladi. Asar boshida muallif Sayyid Hasani Ardasherining otasi to'g'risida qisqa ma'lumotlarni keltiradi, undan so'ng, Alisher Navoiy uning o'zi ham yoshligida otasi kabi Boysung'ur Mirzo xizmatida bo'lgani, turli sohalar bo'yicha bilim olganini yozadi. Temuriylar saroyida xizmat qilib, doim hurmat va e'tiborda bo'lgani, hatto Sulton Husayn Mirzo unga katta davlat lavozimini taklif qilganida, dunyo ishlaridan yuz o'girib, darveshlikni ixtiyor etganini zikr etadi. Risolada Sayyid Hasan Ardasherining tarixi, uning badiiy didi, turkiy va forsiy tildagi adabiyotni yaxshi bilishi, imom G'azzoliyning «Kimiyo-i saodat», Fariduddin Attorning «Mantiq ut-tayr» asarlarini xush ko'rishi, hayotida bo'lib o'tgan voqealar tafsilotlarining eng muhimlari zikr etiladi. Natijada, kitobxon ko'z o'ngida Temuriylar zamoni ziyolilarining yorqin vakili siymosi tarixi namoyon bo'ladi. O'sha davr ijtimoiy hayotiga tasavvur ta'limoti katta ta'sir o'tkazganini ko'ramiz. Chunki, e'tiqod yuzasidan Sayyid Hasan Ardasher davlat lavozimidan voz kechgan shaxsdir. Sayyid Hasan Ardasher nomini Alisher Navoiy o'zining «Majolis un- nafois», «Nasoyim ul-muhabbat» asarlarida chuqur hurmat bilan yod etadi. Umuman, «Holoti Sayyid Hasan Ardasher» risolasi Temuriylar davri ijtimoiy- madaniy hayotini aks ettirgan muhim tarixiy manbadir. Unda Alisher Navoiy o'zining hayotida juda katta rol o'ynagan katta zamondoshi Sayyid Hasan Ardasheriga munosib tarixiy yodgorlik o'rnatadi.

«Holoti Pahlavon Muhammad» risolasi Alisher Navoiyning beshinchi tarixiy asari ham memuar biografik xarakterdagi risola bo'lib, unda o'sha davrning eng mashhur va Benazir kurashchisi va turli fanlar bilimdoni to'g'risidagi «Holoti Pahlavon Muhammad»dir. Alisher Navoiy «Majolis un-nafoyis» asarida ushbu shaxs to'g'risida quyidagi ma'lumotni keltiradi: «Pahlavon Muhammad Kushtigirkim, ko'p fazoyil bila orastadurkim, kushti bovujud ulkim, uning andoq haq va mulkidurkim, malum emasikm, hargiz bu fanda andoq paydo bo'lmish bo'lg'oy. O'zga fazoyiliga ko'ra va din martabasidur, musiqiyda idvor ilmida davrining benaziridur, chun kamoloti izhor min ash-shamsdur, sharh qilmoq ehtiyoj ermas». Risolada biz Pahlavon Muhammadning o'z davrining benazir kishisi bo'lganligi, qirq yil davomida Alisher Navoiyga mehribonchilik ko'rsatganligi, favqulodda xotiraga egaligi, barcha zamondoshlari izzat hurmatiga sazovor bo'lgan, yuksak axloqiy fazilatlariga ega kurashchi ekanligini ko'ramiz. Uni barcha kechik zamondoshlari, Zahiriddin Muhammad Bobur, Zayniddin Vosifiy, Mirza Muhammad Haydar ham ajoyib kurashchi va oliyjanob inson, bastakor ekanligini tasdiqlaydilar. Bu asarda temuriylar davri XV asr ikkinchi yarmi madaniy hayotiga oid qimmatli malumotlar keltirilishi bilan muhim xususiyat kasb etadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. 2-tom. XV asrning ikkinchi yarmi. - T.: 1972.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n oltinchi tom. Tarixi anbië va hukamo. Matnni nashrga tayyorlovchi L. Xalilov. - T.: WzR FA «Fan» nashriëti. 2000. 97-194 betlar.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n oltinchi tom. Tarixi muluki Ajam. Nashrga tayyorlovchi L. Xalilov. - T.: WzR FA «Fan» nashriëti. 2000. 196-257 betlar.
4. L. Xalilov. Texnologicheskoe issledovanie sochinenie Alishera Navai «Tarixi muluki Ajam». Avtoref. Diss.. kand. Filol. Nauk. - T.: 1975
5. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Wn beshinchi tom. Xamsat ul-mutahayyirin. P. Shamsiev matni asosida tarjima va izohllarni to'ldirib, nashrga tayyorlovchi S. G'anieva. - T.: WzR FA «Fan» nashriëti. 1999. 5-85 betlar.
6. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n beshinchi tom. Holoti Sayyid Hasan Ardasher.

Yusufjonova Sevara Oybek kizi
N° 242 school English teacher,
Student of National University of Uzbekistan, foreign philology,
English language and language teaching
(Tashkent, Uzbekistan)

EVALUATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE

Abstract. *it focuses on the difference and the role among the grammatical, communicative and discourse competence and how the teacher can assess them.*

Key words: *discourse competence, grammatical competence, communicative language, evaluate.*

Communicative language teaching seeks to develop students' communicative competence, sufficiently that they will be able to use a language outside the classroom. Grammatical competence refers to expertise of the linguistic code, such as the lexical, morphological, syntactic, and phonological features. In CLT, grammar is not considered independent from communication, but rather is an access point to trigger meaningful language use in both oral and written communication.

Specifically, students are taught to apply grammatical rules to construct sentences necessary for communication, rather than memorize them for examinations. With discourse competence, learners are better able to not only understand the concept of an entire passage, book, etc., but also to convey their ideas in a clear and coherent way. In CLT, students are trained to be familiar with various cohesive devices (such as pronouns, conjunctions, synonyms, ellipses, comparisons, and parallel structures) to construct global meaning of the text and to coherently express that meaning at the same time.

Speaking or writing something inappropriate may cause offense. Therefore, a competent language user must know both what to say and how to say it in a certain situation. In CLT, students are instructed on the rules of a culture to minimize the potentiality of impropriety. Strategic competence is the ability to maintain communication after it breaks down. No single second language user knows everything.

It's common for someone to lack knowledge of a certain word, phrase, term, and quite the like. In CLT, students practice the use of paraphrasing, circumlocution, repetition, and guessing through a variety of activities, so they will be more likely to cope with communication failures. Thus, a classroom model of communicative competence includes all four components: grammatical competence, discourse competence, socio linguistic competence, and strategic competence.

Grammatical competence enables students to form meaningful sentences. However, a scrambled combination of discrete sentences fails to map out a sensible overall picture. Discourse competence, at this point, allows students to logically and coherently develop their ideas and thoughts. Furthermore, being competent in a language requires more than knowing what to say; as one must also know how to say it appropriately. Socio linguistic competence is, therefore, indispensable to a proficient language user. Finally, the importance of strategic

competence cannot be understated; no one is an ideal speaker or writer, who knows everything about a language. Students with strategic competence are less likely to suffer communication failures, with the result that effective communication is more likely to take place. After teachers instruct a language with the goal of developing students' communicative competence, their primary concern is how well their students can use the language.

How can teachers evaluate students' communicative competence? Tests of communicative competence should be a combination of tests of productive and receptive skills. In real life situations, different skills are seldom used entirely in isolation. In addition, tests of communicative competence are quite often extremely context-specific. A test for a job interview is very different from one for a new product introduction. The basis of a communicative language test should be a description of the language required by the test taker.

Furthermore, the primary concern of tests of communicative competence should be what students are able to do as opposed to what students have not yet. For example, you cannot evaluate the ability of test takers to perform concepts such as requests and apologies if they have not yet acquired those communicative abilities. The intent of tests of communicative competence is to ascertain how well students can use language in real communication. This can have beneficial backwash effects.

REFERENCES:

1. Canale M., Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 2001.
2. Koester, J., Oebele, M. The behavioral assessment scale for intercultural communication effectiveness. *International Journal of Intercultural Relations*, 12, 1998.
3. Savignon S. J. *Communicative competence: theory and classroom practice*. Taipei: McGraw-Hill Higher Education, 2002.

Хакимова Ойдин Олимовна
преподаватель английского языка,
Ниёзова Нозима Фурқатовна
преподаватель английского языка,
Бухарский академический лицей Министерства Внутренних Дел
(Бухара, Узбекистан)

ИНГЛИЗ ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАР ВА МЕТОДЛАР.

Резюме. Мақолада инглиз тили дарсларида замонавий усуллар ва методларни қўллаш ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: ўқитувчи, ўқувчи, метод, усул, восита, ўқув материали.

Ўқитувчининг ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил қилиш ва бошқаришдаги ўргатувчи фаолияти жараёнида нутқ, фаолиятининг барча турлари буйича кўникма ва малакалар шакллантиришга йўналтириган турли туман методлар, усуллар, воситалардан фойдаланиш орқали амалга оширилади. Шундай экан, ўргатиш ва ўрганиш методлари, усуллари ва воситалари, тушунчалари ҳақида батафсилроқ, тўхталишимизга тўғри келади.

Чет тиллар ўргатишнинг ривожланиш босқичларида турли методлар қулланилган. Жумладан, қуйидаги ўргатиш методлари ҳақида фикрлар билдирилганлигини кўраемиз: 1. Грамматик-таржима методи; 2. Лексик-таржима методи; 3. Тўғри метод; 4. Пальмер методи; 4. Уэст методи; 5. Аудио-лингвал метод; 6. Проектлаб ўқитиш методи ва х, к. Бу методларнинг вужудга келишига, шубҳасиз, педагогика, психология, шахс психологияси, лингвистика, психоллингвистика фанларининг ривожланиши ва таъсири катта бўлади. Ўргатиш методларининг бундай турли-туман таснифланишида ўргатиш методлари, усуллари, тамойиллари ўзаро аралаштирилиб юборилган.

Тушунтириш методи. Тушунтириш методи таълим жараёнида энг кенг қўлланиладиган методлардан бири хисобланиб, ўқувчи ўқув дастурида белгиланган фонетик, лексик, грамматик материални оғзаки усулда ўқувчиларга тақдим қилади. Ўқитувчи хилма-хил кўргазмани кураолардан, таълимнинг техника воситаларидан фойдаланган ҳолда ўқув материалининг мазмунини баён қилади, бу орқали ўқувчиларда дастлабки фонетик, лексик, грамматик кўникмаларни шакллантиради ва бу кўникмаларни амалда қўллаш йулларини кўрсатади. Бу метод ўқув материални мантикий изчилликда баён қилиш, турли маълумотлардан фойдаланиш, фанлараро боғлиқликни таъминлаш, ўзбек ва француз тилларини қиёслаб тушунтириш имкониятини беради. Бу методнинг самарадор бўлишлиги ўқитувчининг методик маҳоратига, яъни ўқув материални қизиқарли баён қила олишига, нутқининг жозибадорлигига ва ўзига жалб қила олишлигига, ифода усулининг кундалигига, мантикийлигига ва образлигига боғлиқ, Тушунтириш методи ўқитувчидан ўқувчиларнинг доимий равишда барқарор диққатларини сақлаб туришни, ўқув материалга нисбатан муносабат уйғота олишни ва шу жараёнда уни идрок қилиш ва тушуниш, хотирада

сақлаш йулларидан, усулларидан фойдаланишни талаб қилади. Бу жуда ҳам мураккаб жараён бўлиб, унда ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятларини фаоллаштирадиган, хотираларини ривожлантирадиган усуллардан фойдаланиш орқалигина эришиш мумкин. Тушунтириш эвристик суҳбат, материални муаммоли баён қилиш, она тили билан таққослаш орқали ҳам ташкил қилиниши мумкин. Тушунтиришга ажратиладиган вақт ўқув материалининг осон-қийинлигига, ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларига, таълим босқичига кўра турлича бўлиши мумкин. Маълумот олиш тинглаб тушуниш ва ўқиш орқали амалга ошса, маълумот бериш гапириш ва фикрни ёзма баён қилиш орқали амалга ошади. Нутқ фаолияти шакли 2 та: оғзаки ва ёзма нутқ. Хозир инглиз тилини ўргатишда таржима (қилиш) ҳам фаолият ҳисобланади.

Оғзаки нутқни ўргатиш – тинглаб тушуниш ва гапиришни ўрганишни ўз ичига олади. Улар ажралмас қисмлардир. Уларни бир – биридан ажратиб ўргатиш қийин, ҳатто мумкин эмас десак ҳам бўлади. Оғзаки нутқнинг нутқ фаолиятимизда муҳимлиги ҳаммамизга аён. Оғзаки нутқ, нутқни тинглаб тушуниш ва гапириш шаклларида бўлиши мумкин. Ёзма нутқни ўргатишга эса ўқиш ва ёзувни ўргатиш киради. Тинглаб тушуниш ҳам нутқ фаолиятининг туридир. У рецептив нутқ фаолиятига киради. Текширишлар шуни кўрсатдики, ўқувчилар ва талабаларда тинглаб тушуниш гапиришга қараганда кам тараққий этган. Ўқувчи ўқиганда, кўрганда тинглаб тушунишга қараганда олти марта кўп маълумот оларкан, сабаби уни устида кам ишлаганидадир, мураккаблигидир. Тинглаб тушуниш бошқа нутқ фаолиятларига ҳам ёрдам беради. У гапиришни ажралмас қисмидир. Тинглаб тушуниш билан гапириш иккаласи оғзаки нутқни ташкил қилади. У гапиришни бир қисмидир. Тажрибалар кўрсатадики, тинглаб тушунишни ривожланганига қараб, гапириш ҳам ривожланади, ўқувчи, айниқса, диалогда яхши қатнаша олади.

Масалан: Инглиз тилидаги унли товушнинг кискса чузиқлиги, сўз охиридаги ундош товушнинг жарангли-жарангсизлашувида юксак тақрибийликка интилиш зарурдир, акс холда мазмунга путур етади.

Тинглаб тушунишнинг энг асосий мақсади, вазифаси, таниш тил материллари асосида тузилган нотаниш мазмунли матнни, нутқни тинглаб тушунишдир.

Чет тили ўргатишнинг муҳам методларидан бири кўзатиш методи бўлиб, у ўқувчиларда тилдаги фонетик, лексик, грамматик ходисалар ҳақида онгли тасаввур ва малакалар хосил қилишни, уларни амалда куллай олишни кўзда тутати. Кўзатиш ўқувчилар томонидан янги мавзу тушунтирилаётганда, синфда, уйда, мустақил ишларни бажараётганида амалга оширилади. Кузатиш ўқувчидан фаол фаолият талаб қилади. Ўқувчилар тил материали тушунтирилаётганида ёки мустақил ишлаётганларида уни таҳлил қилишлари, мантиқий хулосаларга келишлари, фикрлашлари, она тили билан қиёслашлари лозим.

Малакаларни амалиётда қўллаш вазифаси анъанавий чет тили ўқитиш методикасида дидактик уйинлар уйнатиш (бошланғич синфларда), турли мавзуларда эркин суҳбатлар уюштириш, синфдан ташқари ишларни ташкил қилиш, интернационал дўстлик клублари ишида иштирок этиш, хорижий меҳмонлар билан учрашувлар ташкил қриш, хорижий ўқувчилар билан хат ёзишувлар ташкил қилиш каби шаклларда уюштирилади. Кейинги йилларда илгари сурилган муаммоли ўқитиш, проект тузиш

орқали нутқ, вазиятлари яратиш, компьютер ва интернет маълумотларидан фойдаланиш каби иш усуллари ўқувчиларга табиий яратилган нутқ, вазиятлари орқали чет тили ўргатишга кенг имкониятлар очмоқда.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Сиддиқова И.А. Методика преподавания английского языка. Т. 2002

Хамська Н.Б.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
Полянська К.С.
викладач
Вінницький національний університет імені М.І. Пирогова,
Уманська Ю.В.
аспірант
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна),
Дмитренко О. П.
кандидат філологічних наук, доцент
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
Черіпка С. І.
завідувач навчально-наукової лабораторії кафедри технологій управління
Навчально-наукового інституту неперервної освіти
Національний авіаційний університет,
Артеменко А.І.
старший викладач
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
(Київ, Україна)

МОВА ЯК ІНСТРУМЕНТ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Анотація. У статті розглядається співвідношення мови та культури, а також значення іноземної мови як інструмента міжкультурної комунікації в процесі формування особистості. Визначається, що в сучасних умовах дуже важливим є формування культурологічних знань і вмінь під час навчання іноземної мови.

Ключові слова: мова, іноземна мова, культура, спілкування, міжкультурна комунікація.

Анотация. В статье рассматривается соотношение языка и культуры, а также значение иностранного языка как инструмента межкультурных коммуникаций в процессе формирования личности. Определяется, что в современных условиях очень важным является формирование культурологических знаний и умений при обучении иностранному языку.

Ключевые слова: язык, иностранный язык, культура, общения, межкультурная коммуникация.

Abstract. The article considers the relationship between language and culture, as well as the importance of a foreign language as a tool of intercultural communication in the process

of personality formation. It is determined that in modern conditions it is very important to form cultural knowledge and skills while learning a foreign language.

Key words: *language, foreign language, culture, communication, intercultural communication.*

Вступ. Володіння мовою відрізняє людину від інших живих істот. Приходячи у світ, вона потрапляє у мовне середовище, у ньому живе і розвивається. За допомогою мови пізнає навколишній світ, здобуває знання, набуває здатності оцінювати явища життя, формує світогляд, учиться планувати свої вчинки, аналізувати їх, передбачати можливі наслідки. Тільки через мову людина може сприймати й усвідомлювати думки, почуття і дії інших людей, реалізовувати свої інтелектуальні можливості. За допомогою мови люди спілкуються між собою, узагальнюють свій досвід, нагромаджують знання і передають один одному. Мова є дієвим інструментом формування людської особистості.

Свої потреби сучасна людина може задовольняти шляхом участі у суспільній з іншими людьми діяльності. Ця обставина зумовлює необхідність у комунікації з ними. Крім того, саме комунікація стала однією з важливих життєвих потреб людини. Її ж цілі, зміст і способи здійснення накладають свій відбиток на формування людини, на суспільну свідомість і культуру, на систему життєвих цінностей та ідеалів, на саме її індивідуальне і суспільне буття. Все це передбачає не тільки подолання мовного бар'єру, формування готовності до міжнародного діалогу, розуміння культурної самобутності інших людей, визнання правомірності іншого бачення реальності й оволодіння новою концептуальною картиною світу, що вможливує розуміння соціальної дійсності й культури.

Зі збільшенням міждержавних та міжкультурних відносин з особливою гостротою постає питання про конструктивну міжкультурну взаємодію або культурний діалог, зростає значення та роль уміння визначати культурні особливості народів, поважати їх та певним чином знаходити «спільну мову».

Проблеми міжкультурної комунікації досліджувались багатьма вітчизняними та закордонними науковцями, серед яких слід назвати І Фаріон, О. Коваленко, Комарницький, О., Юдіна, Д. Ольшинський, Г. Рогова. Міжкультурна комунікація розглядається ними як необхідна умова успішної інтеграції у політичний та економічний соціум, що дозволяє ефективно брати участь у процесі міжетничної комунікації в реаліях глобалізованого світу. Останнім часом увага до даної теми значно посилилась. Проте в сучасних умовах виникає потреба у формуванні навичок міжкультурного спілкування під час навчання іноземної мови, а саме: здатності встановлювати зв'язок між власною та іноземною культурою; готовність виконувати роль посередника між різними культурами, ефективно керувати розв'язанням конфліктів.

Мета статті полягає у визначенні мови як інструменту міжкультурної комунікації у процесі опанування іноземною мовою в умовах сьогодення.

Результати дослідження. Мова належить до унікальних явищ життя людини й суспільства. Вона утворилася одночасно з ними, і є не тільки найприкметнішою ознакою, а й найнеобхіднішою умовою формування їхньої сутності. Мова є носієм культури народу. Людина, оволодіваючи рідною мовою, засвоює культуру свого народу від покоління до покоління, сприймаючи разом з мовою пісні, казки, дотепи, жарти, легенди, думи,

перекази, історію, звичаї, традиції матеріальної культури й духовного життя нації. Отже, мова – феномен національної культури.

Міжкультурна комунікація в найзагальнішому вигляді визначається як безпосередній та опосередкований обмін інформацією між представниками різних лінгвокультур. Таким чином, урахуються закономірності не тільки безпосереднього міжособистісного та міжгрупового спілкування, але й здійснення міжкультурної комунікації у віртуальній формі, за допомогою «інформаційної магістралі» [8].

Мова за своєю природою традиційна. Традиційність її забезпечується й підтримується наступністю мовленнєвого спілкування поколінь. Розвиток мови йде шляхом удосконалення вже вироблених попередніми поколіннями форм і засобів передачі думки, вираження почуттів, сприймання світу. Кожне наступне покоління добирає з мовленнєвого досвіду батьків найкраще, найдосконаліше, найвідповідніше для висловлення своїх ідей, свого ставлення до життя, своїх ідеалів. Так народжується традиція в еволюції літературного мовлення, у користуванні мовою, у використанні її новими поколіннями.

Культура, як явище суспільного й духовного життя народу, створюється завдяки традиції. Традиція сприяє становленню жанрів мистецтва, літератури, формуванню в них напрямів і стилів. І мова, і культура єднають людей. Це визначається самим їх призначенням – збирати, узагальнювати, культивувати, виражати й закріплювати в слові, у художніх образах, у картинах, скульптурі, у пластичі танцю все, що є значущим для народу. «Мова, – як відзначає О. Федик, – найважливіший національний ідентифікатор, завдяки якому кожна нація вирізняється з-поміж інших, усвідомлюю Мову називають вмістилищем знань. Вона накопичує й закріплює у своїх одиницях (головним чином – у словах, у стійких сполуках і фразеологічних зворотах) історичний досвід народу – носія певної мови. Мова є своєрідним дзеркалом життя народу, адекватним відображенням його внутрішнього світу, неповторності менталітету» [8, с. 51].

Мова, як засіб вираження національної культури, є найважливішою її частиною, дієвим фактором самого її існування й динамічного розвитку. Вона виступає сполучною ланкою історичних поколінь народу, забезпечує наступність і єдність культурної традиції. П. Мирний влучно зазначав з цього приводу: «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, – ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування» [4, с. 308]. Збагачуючись духовно, народ збагачує передусім власну мову, дбайливо передаючи її з покоління в покоління. М. Рильський говорив, що мова – це спадщина, нагромаджена для нас десятками поколінь. А ми зобов'язані передавати її тим, хто прийде після нас, і примножити, і прикрасити цю спадщину [6, с. 40].

Співвідношення мови та національної культури розкривають та характеризують наступні твердження:

- мова – дзеркало культури, адже в мові відображено навколишній світ, національний характер, менталітет, традиції, систему цінностей;
- мова – скарбниця культури, бо вона зберігає культурні надбання в лексиці, граматиці, фразеології, закарбовує їх у фольклорі, художній та науковій літературі;

- мова – носій культури, вона ніби ретранслятор передає надбання національної культури від покоління до покоління, адже молодь разом з мовою засвоює узагальнений досвід предків;

- мова – інструмент культури. Вона формує національний характер особистості – носія мови, бо процес користування нею невіддільний від упровадження у свідомість молодого покоління зафіксованих у мові світобачення, менталітету, комплексу морально-етичних цінностей народу [9].

В основі сучасної цивілізації лежить різноманіття культур, які перебувають у постійному взаємозв'язку. При цьому кожна культура має свою мовну систему, за допомогою якої носії спілкуються один з одним. Значення мови в культурі будь-якого народу неможливо переоцінити. Мова – це інструмент культури, який формує особистість людини, яка саме через мову сприймає менталітет, традиції і звичаї свого народу, а також специфічний культурний образ світу [3, с. 14-15]. Таким чином, мова є специфічним засобом зберігання і передачі інформації, а також керування поведінкою людини. Завдяки мові здійснюється специфічно людська форма передачі соціального досвіду, культурних норм і традицій, через мову реалізується спадкоємність різних поколінь та історичних епох. Мові притаманні багато функцій, але основні – це засіб висловлювання думок, засіб спілкування. Серед численних функцій мови комунікативна функція, яка припускає, що без мови будь-які форми спілкування людей стають неможливими. Мова слугує комунікації і може бути названою комунікативним процесом у чистому вигляді. Оскільки культуру як специфічно людську ознаку пристосування до навколишнього середовища теж можна назвати комунікацією, стає очевидним, що зв'язок мови, культури і комунікації є природним і нерозривним.

У сучасних умовах розвитку глобальної інформаційної, науково-технічної та освітньої взаємодії, інтеграції України у світовий та європейський простір ділянка перетину культур різних народів збільшується за рахунок появи спільного для всіх освітньо-культурного простору. Цьому сприяє не лише стрімке зростання міжнародних контактів між представниками різних етнічних культур, але й налагодження тісних зв'язків між мікро- або субкультурами, що належать до однієї національної лінгвокультурної спільноти. Поступово приходить усвідомлення того факту, що культурні відмінності відіграють важливу роль у ділових стосунках і можуть суттєво вплинути на кінцевий результат співробітництва. Міжкультурна комунікація стає прикметною рисою сучасного українського суспільства, а її розвиток – одним з пріоритетних напрямків системи освіти.

Предмет «іноземна мова» займає особливе місце в загальнокультурній підготовці молоді до життя та діяльності в суспільстві. Це єдиний навчальний предмет, який включено в плани всіх підсистем освіти. Сьогодні це не тільки данина традиції, не тільки очевидна, відзначена ще К.Д. Ушинським, «висока освітня цінність», але й можливість реалізації однієї з провідних тенденцій у галузі освіти – інтеграції у світову культуру. Саме цей предмет, орієнтований головним чином не на здобуття знань, а на формування діяльнісних умінь, має величезний потенціал можливостей для всебічного розвитку особистості.

Володіння навичками міжкультурної комунікації – це той стрижень, навколо якого формується професійна компетентність спеціаліста. Сучасному суспільству потрібні не просто професіонали, а саме спеціалісти з міжкультурного спілкування. А це вже виходить далеко за межі володіння іноземними мовами. Справжнє знання мови – це знання її внутрішнього духу, її логіки та культури. Мова має забезпечувати діалог культур. Для досягнення ефективності в міжкультурному спілкуванні недостатньо лише набути мовленнєвих умінь і навичок, необхідно навчитися користуватися цією мовою. Треба сформувати пізнавальну та комунікативну культуру особистості [5].

Іноземну мову, як один з головних засобів міжкультурної комунікації, необхідно вивчати як феномен національної культури, як «мовну модель» світу цього народу і цієї культури і, як результат, можливо сформувати особливий тип компетенції – лінгвосоціокультурну, і цим забезпечити повноцінне міжкультурне спілкування і взаєморозуміння, тобто діалог культур.

Міжкультурний вимір у навчанні іноземних мов переслідує не лише прагматичну мету (забезпечити студентів необхідними засобами для мовленнєвої взаємодії з носіями мови), але й – і навіть у більшій мірі – розвивальну і загальноосвітню цілі. Вивчати іноземну мову – означає увійти в незнайомий світ, стати відкритим для нового, відчути культурну спільність з носіями мови й надати спілкуванню особливої повноти й багатомірності.

У сучасних умовах соціально-економічних змін, стрімкого розвитку виробництва, впровадження нових технологій, різноманітних форм господарювання виникає потреба в майбутніх спеціалістах з високим рівнем професійної підготовки, одним із компонентів якої повинне бути професійне володіння іноземною мовою. Але для досягнення цієї мети необхідно докорінно змінити саму позицію студента стосовно вивчення іноземної мови. Із пасивного споживача наукової інформації, виконавця готових завдань, студент повинен основну перевагу віддати самостійній праці, розвитку свого творчого потенціалу.

Ефективність ділових контактів з представниками іншого культурного соціуму обумовлюється низкою таких основних факторів, як: необхідність створення атмосфери психологічного комфорту, відкритості, уміння налагоджувати й розвивати добрі стосунки із зарубіжними колегами. Визнання важливості інтелектуальної й культурної освіти людини потребує також знання іноземної мови.

Мова – це фундаментальний елемент формування особистості. Мова –зраряддя, інструмент культури. Вона формує високодуховну особистість, носія мови, через на'язані їй мовою й закладені в мові бачення світу, менталітет, ставлення до людей тощо, тобто через культуру народу, який користується цією мовою як засобом спілкування. Отже, мова не існує поза культурою як «соціально успадкованою сукупністю практичних навичок та ідей, що характеризують наш спосіб життя» [1].

Як один із видів людської діяльності мова виступає складовою частиною культури, що визначається як сукупність результатів людської діяльності в різних сферах життя: виробничій, суспільній, духовній. Однак як форма існування мислення і, головне, як засіб спілкування, мова стоїть в одному ряду з культурою [5, 13]. Навчання мов та іншим культурам, знайомство з основами міжнародного взаєморозуміння в останні десятиріччя займають дуже важливе місце.

Людина через вивчення іноземної мови підвищує свій рівень культури, формує в собі готовність сприяти налагодженню міжкультурних і наукових зв'язків. Здатність брати участь у міжкультурній комунікації має важливе значення для спеціалістів, зайнятих у сфері міжнародного бізнесу. Із входженням у століття глобалізації та інтеграції, англійська мова посіла провідне місце в міжнародних переговорах. Саме тому володіння цією мовою має першорядну важливість для учасників бізнес-середовища.

Іноземні мови як засоби комунікації між представниками різних народів і культур повинні вивчатися в нерозривній єдності зі світом і культурою народів, які говорять цими мовами [7].

Навчити людей спілкуватися (усно й письмово), навчити працювати, створювати, а не тільки розуміти іноземну мову, – це важке завдання, ускладнене ще й тим, що спілкування – не просто вербальний процес. Його ефективність, крім знання мови, залежить від безлічі чинників: умов і культури спілкування, правил етикету, знання невербальних форм вираження (міміки, жестів), наявності глибоких фонових знань тощо.

Подолання мовного бар'єра недостатньо для забезпечення ефективності спілкування між представниками різних культур. Для цього потрібно перебороти культурний бар'єр. В уривку, що наводиться нижче, з цікавого дослідження І. Марковіної та Ю. Сорокіна представлені національно-специфічні компоненти культур, тобто, саме те, що й створює проблеми міжкультурної комунікації: «У ситуації контакту представників різних культур (лінгвокультурних спільностей) мовний бар'єр – не єдина перешкода на шляху до взаєморозуміння. Національно-специфічні особливості найрізноманітніших компонентів культур-комунікантів (особливості, які роблять можливою реалізацію цими компонентами етнодиференціувальної функції) можуть утруднити процес міжкультурного спілкування [2].

Усі тонкощі й глибина проблем міжмовної й міжкультурної комунікації стають особливо наочними, а іноді й просто усвідомлюваними, при зіставленні іноземних мов з рідними й чужою культурою з власною. Таке порівняння дозволяє ясніше усвідомити розходження культур і уникнути культурного шоку при реальному спілкуванні з представниками чужої культури [6].

Висновки. Важливе значення набуває введення елементів культури в процес викладання іноземної мови, що є необхідною потребою сьогодення, оскільки усвідомлення та відокремлення ознак відмінностей різних культур, толерантне ставлення до цих відмінностей стимулює лінгвістичний, когнітивний та соціальний розвиток людини. Відповідно, всебічне оволодіння іноземною мовою студентами немовних спеціальностей сприятиме мобільності українських фахівців у Європі і відповідатиме міжнародним уявленням щодо основних компетенцій сучасного фахівця. Проте міжкультурне спілкування є не тільки полілогом у сфері культури, туризму, мистецтва, побуту тощо, а ще й комунікацією на певному професійному рівні. Підвищивши іншомовну міжкультурну компетентність, підвищується і професійна компетентність. Саме тому вивчення іноземної мови набуває культурологічного сенсу, оскільки майбутній фахівець нового типу, який володіє іноземною мовою, має здійснювати професійну діяльність на міжнародному рівні, пристосовуватись до нового засобу спілкування, пізнавати іншу культуру та осмислювати власні етнокультурні першоджерела, швидко

адаптуючись у полікультурному просторі та виявляючи толерантне ставлення до чужої мови та культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Oliynyk T.I. Raising cross-cultural awareness through English language teaching // Іноземні мови. – 2008. – № 4. – С. 29–32.
2. Коваленко О. Політика та практика викладання в умовах соціокультурного розмаїття // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2006. – № 5. – С. 10–12.
3. Комарницкая В.А. Содержание обучения иностранному языку студентов неязыковых специальностей в контексте поликультурности. Матеріали І Міжнародної наук.-практ. конференції „Стандарти мовної освіти в аспекті інтеркультурної комунікації”. – Мелітополь: МВП ЗІЕІТ, 2009. – 111 с.
4. Мирний П. Твори: в 5 т. / Панас Мирний. - К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – Т. 5. – 459 с.
5. Ольшанский Д. А. Межкультурная коммуникация: насилие перевода / Д.А.Ольшанский // Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах. – Ч. 2. – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2002. – С. 12–14.
6. Рильський М. Як парость виноградної лози / М. Рильський. – К.: Наук. думка, 1973. – 264 с.
7. Рогова Г. В. Технология обучения иностранным языкам / Г.В.Рогова // Иностранные языки в школе. –1976. – № 2. –С. 75–79.
8. Фаріон І. Мова як духовно-національний феномен / І. Фаріон // Урок укр. – 2003. – № 5/6. – С. 51–53.
9. Юдіна О.В. Система вправ для навчання майбутніх менеджерів міжкультурного спілкування німецькою мовою // Іноземні мови. – 2009. – № 2. – С. 35–39.

SECTION: PHYSICAL CULTURE

Bugaevsky K. A.
Sciences, Associate Professor
Petro Mohyla Black Sea State University
(Mykolayiv, Ukraine)

THE INFLUENCE OF SPORTS ACTIVITY ON THE IMPORTANCE OF THE SEXUAL SOMATOTYPE OF ATHLETES IN PAIRED WOMEN'S ACROBATICS AND GYMNASTICS

Abstract. *The article presents research materials relating to the study of the individual characteristics of the 2D:4D finger index in young athletes in pair female acrobatics and gymnastics.*

The aim of the study is to study and comparatively analyze the features of the 2D: 4D finger proportions in the "upper" and "lower" female partners in paired female acrobatics and among the female athletes involved in artistic gymnastics, referred to adolescence; confirmation of the influence of the 2D:4D finger ratio on the athletic capabilities of athletes and the formation of their sexual somatotype.

It has been proved that the presence in these groups of female athletes with certain values of the inverse, andromorphic sexual somatotype indicates an increased level of testosterone in the body of these athletes and inverse adaptive changes with the formation of masculinization phenomena in them. Studies confirm the influence of sports on the sexual somatotype and hormonal transformations in female athletes, as a result of an increase in the level of testosterone in the body as a result of adaptation to intense physical and psycho-emotional stress during the training-competitive period, which led to the formation of morphological masculinization.

Keywords: *pair female acrobatics, gymnastics, sportswomen, finger proportion, morphological masculinization.*

Бугаевский К. А.
кандидат медицинских наук, доцент
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы,
(Николаев, Украина)

ВЛИЯНИЕ СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ЗНАЧЕНИЕ ПОЛОВОГО СОМАТОТИПА СПОРТСМЕНОВ В ПАРНОЙ ЖЕНСКОЙ АКРОБАТИКЕ И ГИМНАСТИКЕ

Аннотация. *В статье представлены материалы исследования, посвященные изучению индивидуальных особенностей 2D:4D указательного пальца у юных спортсменов в парной женской акробатике и гимнастике. Целью исследования является изучение и сравнительный анализ особенностей 2D: 4D пропорций пальцев у «верхней»*

и «нижней» партнерши в парной женской акробатике и у спортсменок, занимающихся спортивной гимнастикой, отнесенных к подростковому возрасту; подтверждение влияния соотношения пальцев 2D:4D на спортивные возможности спортсменов и формирование их полового соматотипа. Доказано, что наличие в этих группах спортсменок с определенными значениями обратного, андроморфного полового соматотипа свидетельствует о повышенном уровне тестостерона в организме этих спортсменок и обратных адаптационных изменениях с формированием у них явлений маскулинизации. Исследования подтверждают влияние спорта на половой соматотип и гормональные трансформации у спортсменок, в результате повышения уровня тестостерона в организме, как результат адаптации к интенсивным физическим и психо-эмоциональным нагрузкам в тренировочно-соревновательный период, что привело к формированию морфологической маскулинизации.

Ключевые слова: парная женская акробатика, гимнастика, спортсменки, пропорции пальцев, морфологическая маскулинизация.

Introduction. The study of medical and biological characteristics of modern women's sports of the highest achievements is a priority and an object of study among specialists in morphologists, biologists, sports doctors, endocrinologists and, among many coaching teams, actively working with women's sports teams.

Sports specialists – sports morphologists, biologists, sports doctors, endocrinologists, as well as coaching teams who work with women's sports teams pay close attention to the study of biomedical characteristics in modern women's sports of the highest achievements, and the object of these studies is a priority direction of scientific research. These studies should be based on understanding the clear mechanism of adaptive processes occurring in the body of female athletes of different age groups, as well as the results and reasons that cause these changes. All this requires researchers to use reliable, adequate, and easy-to-use algorithms and markers in their work to determine the processes of masculinization and adaptive restructuring of the female body, its organs, and systems. Recently, scientists in many countries have been conducting numerous studies in various types of modern women's sports, concerning the identification of the effectiveness of the existing markers of masculinization in female athletes during their intense physical exertion.

In this study, along with the generally accepted and widely used methods in biomedical and anatomical and morphological studies in the field of modern women's sports and the problems of adaptation of the body of athletes, the following methods were used in a complex - determination of the finger proportion 2D:4D Digit Ratio, determination of morphofunctional index values, such as the index of sexual dimorphism according to the classification of J. Tanner and W. Marshall, andromorphy index and masculinization index. The results obtained, of course, would be even more informative, with the additional conduct of the necessary laboratory studies, with the quantitative determination of the concentration in the body of athletes of the level of sex steroids, both testosterone and its fractions, and estrogens, as well as a comparative analysis of the results obtained [22, p. 76-78; 32, p. 43-47; 35, p. 1-8; 38, p. 7-9; 39, p. 79-90; 36). When conducting research in the conditions of mobility of athletes and considering the high cost of laboratory tests, we plan to rely on express methods with the

determination of the necessary laboratory parameters in the saliva of athletes who will be involved in this study. Modern women's sports are relevant among young people. It attracts more and more supporters to its ranks, becoming in demand in any age category, incl. and in athletes of puberty and adolescence. In order to achieve success and victories in their chosen sport, young athletes need intensive and regular training, which will contribute to improving their sports skills, the formation of perseverance and character, which is achieved through intense physical and psycho-emotional stress [7, p. 150-154; 29, p. 38-42]. Finger index and psychological characteristics in women in shooting sports. The study of anthropometric and morphofunctional characteristics in female athletes-acrobats was addressed by such authors as [24, p. 853-885; 34, p. 996-1001; 33, 90-92; 3, p. 393-336; 5, p. 14-19; 37, p. 35-43]. For many modern sports, incl. and for paired female acrobatics, artistic gymnastics, it is characteristic that young athletes are selected. This is done by the coach, who initially takes into account the initial natural data of the athlete associated with her anatomical and morphological indicators. So, the specificity of these sports suggests its own requirements for the age of athletes, their length and body weight, shoulder and pelvic width, as an anthropometric component of the sexual dimorphism index and the corresponding sexual somatotype [1, p. 268-273; 6, p. 15-20; 8, p. 90-95; 15, p. 65-68; 16, p. 242-248; 17, p. 15-20; 20, p. 15-20]. The study of anthropometric and morphofunctional indicators in athletes of different age groups, in different types of women's sports, were addressed by such authors as [2, p. 1186-1198; 4, p. 32-37; 9, p. 74-79; 10, p. 5-12; 12, p. 201-209; 14, p. 664-667; 21, p. 1502-1507; 26, p. 26-29; 27, p. 15-25].

For example, for the selection of "lower" acrobats, girls of an older, youthful age, strong constitution, with strong upper and lower limbs are selected, capable of holding the "upper" partner while performing all elements of the performance program. They, most often, will have either a mesomorphic, or, in some cases, an andromorphic sexual somatotype. And for the "upper" acrobat, who is younger than her partner, the important criteria will be lower body length and weight, length and strength of the upper limbs - the initial gynecomorphic sexual somatotype. Both partners must have a perfect vestibular apparatus and psychological compatibility (25, p. 113-117). In recent years, the method of determining the finger proportion 2D:4D according to the methodology and criteria of J.T. Menning, which allows, even at an early age, to select promising athletes and female athletes [7, p. 150-154; 13, p. 26-40; 19, p. 947-951; 25, p. 113-117; 28, 96-98; 29, p. 38-42; 23; 30, p. 56-59; 31; 40, p. 72-77].

Purpose of the study: The aim of the study is to study and comparatively analyze the features of the 2D: 4D finger proportions in the "upper" and "lower" female partners in paired female acrobatics and among the female athletes involved in artistic gymnastics, referred to adolescence; confirmation of the influence of the 2D:4D finger ratio on the athletic capabilities of athletes and the formation of their sexual somatotype.

The main part of the study. This study was conducted in 2019-2020 with the involvement of 31 pairs of acrobats and 59 athletes involved in artistic gymnastics in Ukraine (Nikolaev and Poltava). "Lower" acrobats and gymnasts (n=90) - adolescent – 19.35 ± 1.07 years; "Upper" acrobats (n=31) – pubertal age – 14.68 ± 1.14 years ($p \leq 0,01$). Their experience in these sports ranged from 2.5 to 10 years. The level of sportsmanship – from I-III sports category to a candidate for master of sports, master of sports. After carrying out the study of the necessary anthropometric measurements for each participant (indicators of the width of the shoulders

and pelvis, the length of the II and IV fingers of both hands) and processing the obtained anthropometric values, the values of the sexual dimorphism index (SDI) in each study group were determined by mathematical recalculation. The subsequent somatotyping made it possible to determine the belonging of each of the athletes to a certain sexual somatotype. The data of certain values of the width of the shoulders and the pelvis in the studied groups of athletes with values ($p \leq 0.05$) are presented in table 1.

Table 1
Values of the width of the shoulders and pelvis in the studied groups of acrobats and athletes involved in artistic gymnastics

Indicator name	Shoulder width (cm)	Pelvis width (cm)
"Upper" acrobats (n=31)	25,21±0,43	26,14±0,53
"Lower" acrobats (n = 31)	33,76±0,64	27,03±0,19
Female Artistic Gymnastics (n=59)	32,86±0,89	27,95±1,12

Analysis of the obtained studies of measuring the width of the shoulders and pelvis in all athletes indicates that they all have an anatomically narrow pelvis (ANP), as evidenced by a decrease in the transverse size of the pelvis (inter-crestal) and does not correspond to its existing anatomical norm in 28-29 cm. In the "lower" gymnasts, and in girls doing artistic gymnastics, the shoulder width exceeds the size of the pelvic width, which is not typical for the feminine body type [7, p. 150-154; 18, p. 301-308]. All athletes of pubertal age ("upper" acrobats), the shoulder width was less than the size of the pelvis, which corresponds to the female type of figure. After carrying out a mathematical calculation of the values of the width of the shoulders and the width of the pelvis according to the formula proposed by J. Tanner and W. Marshall (1968) [8, p. 90-95], according to their classification, somatotyping of all athletes was carried out, the results of which are presented in table 2.

Table 2
Revealed sex somatotypes in the studied groups

Indicator name	Gynecomorphic sexual somatotype	Mesomorphic sexual somatotype	Andromorphic sexual somatotype
"Upper" acrobats (n=31)	27 (87.10%) female athletes	4 (12.90%) female athletes	—
"Lower" acrobats (n = 31)	—	26 (83.87%) female athletes	5 (16.13%) female athletes
Female Artistic Gymnastics (n=59)	2 (3.39%) female athletes	54 (91.53%) female athletes	3 (5.08%) female athletes

It was determined that the value of SPD in the group of female athletes with more than 5 years of experience, the indices are different: in the "upper" acrobats it is 84.27±0.69% (gynecomorphic sexual somatotype), in the "lower" acrobats – 81, 33 ±1.07 % (mesomorphic sexual somatotype), female gymnasts – 80.74±1.17% (mesomorphic sexual somatotype) (table 3).

Table 3

Revealed sex somatotypes in the studied groups of female athletes who have been involved in professional sports for more than 5 years

Indicator name	Gynecomorphic sexual somatotype (GSS)	Mesomorphic sexual somatotype (MSS)	Andromorphic sexual somatotype (ASS)
"Upper" acrobats (n=31)	26 (84.27%) female athletes	4 (12.9%) female athletes	1 (3.2%) female athletes
"Lower" acrobats (n=31)	---	25 (81.33%) female athletes	6 (16.13%) female athletes
Female Artistic Gymnastics (n=59)	2 (3.39%) female athletes	48 (80.74%) female athletes	9 (15.25%) female athletes

It has been established that the overwhelming majority of adolescent acrobats, specially selected for the role of "upper" in paired sports acrobatics, after 5 years of professional sports have a physiological gynecomorphic sexual somatotype, and only 5 athletes already have a transitional mesomorphic sexual somatotype, which, in our opinion, due to factors such as age (growing up) and loss of fat mass due to intense physical activity. In turn, among young acrobats and gymnasts, athletes with a mesomorphic sexual somatotype prevail – 25 (81.33%) and 48 (80.74%) female athletes, respectively. For them, athletes were identified – 6 (16.13%) and 9 (15.25%) with an inverse, that is, andromorphic sexual somatotype, which is due, as we believe, to the duration, frequency and intensity of sports and competitions, sometimes, in our opinion, excessive. Also, all female athletes had II and IV fingers of both hands measured in strict accordance with the methodology according to J.T. Manning (2D:4D Digit Ratio), 1998 [19, 947-951; 28, p. 96-98; 31; 40, p. 72-77]. The initial criterion, according to the author, was the derivative of the sizes of these fingers. For women, normally, the value of the ratio of 2 toes to 4 is 0.96-0.99 or the proportion 2D>4D [19, 947-951; 28, p. 96-98; 31; 40, p. 72-77]. It is believed that 2D: 4D indicators are below 0.99, corresponds to the male type, and is interpreted as a sign of masculinization in female athletes [19, 947-951; 28, p. 96-98; 31; 40, p. 72-77]. In turn, the proportion 2D>4D, with a value ranging from 0.96 to 1.1, is considered to be a sign of femininity – femininity. The proportion 2D=4D, at which the length of the index and ring fingers is equal, is interpreted as a sign of mesomorphism. 2D:4D proportions in female athletes greater than 0.99 are considered not only a sign of masculinization, but also a sign of an increase in the level of testosterone in the body - the male steroid sex hormone [19, 947-951; 28, p. 96-98; 31; 40, p. 72-77]. The obtained results of the finger ratio in each of the studied groups of female athletes are presented in table. 4, at ($p \leq 0.05$).

Table 4

Revealed proportions of 2D: 4D Digit Ratio in the study groups

Indicator name	2D>4D Digit Ratio (≤0,96)	2D=4D Digit Ratio	2D<4D Digit Ratio (<0,99)
"Upper" acrobats (n=31)	28 (90.32%) female athletes	3 (9.68%) female athletes	---
"Lower" acrobats (n=31)	---	25 (80.65%) female athletes	6 (19.35%) female athletes
Female Artistic Gymnastics (n=59)	2 (3.39%) female athletes	55 (93.22%) female athletes	2 (3.39%) female athletes

The analysis of the results obtained indicates that in adolescent acrobats, the data on the 2D:4D finger ratio, which indicates the femininity of this group of acrobats, is confirmed by the determination of practically the same number of representatives of the gynecomorphic sexual somatotype in them. The number of athletes with a mesomorphic sex somatotype and digital proportions - 2D=4D - also coincides. The same coincidence of sex somatotypes and digital proportions was found in the "lower" acrobats and gymnasts of adolescence. The fact that the digital proportions of athletes involved in sports is a marker of morphological masculinization, according to scientists [11, p. 107-112; 25, p. 113-117; 28, p. 96-98; 29, p. 38-42] researching martial arts, sports acrobatics, sambo. This was confirmed by studies of the features of the finger proportions 2D:4D in "upper" and "lower" female partner athletes in paired female acrobatics and in athletes involved in artistic gymnastics. Indicators of finger indexing 2D:4D of most female athletes corresponds to the male type, which is explained as a sign of masculinization in female athletes or a sign of femininity, as indicated by the sign of mesomorphism. There are many examples when girls-athletes and women-athletes, as a result of systematic and regular professional sports, show signs of masculinism, hormonal imbalances, which leads to a change in the sexual somatotype, menstrual irregularities, etc. This confirms the impact of professional sports on the health of many female athletes.

Conclusions: 1. It has been established that the use of IPD values and the determination of sex somatotypes by the method of J. Tanner and W. Marshall, together with the determination of the finger ratio 2D:4D Digit Ratio by the method of J.T. Manning is an effective method for determining morphological masculinization and inversions of sexual dimorphism in female athletes in such sports as pair acrobatics and gymnastics.

2. It was determined that in 25 (81.33%) "lower" acrobats, and in 55 (80.74%) girls involved in artistic gymnastics, the mesomorphic sexual somatotype prevails, as a result of adaptation to intense physical and psycho-emotional stress in training and competitive period.

3. The presence in the groups of athletes with certain values of an inverse, andromorphic sexual somatotype, confirmed by the revealed proportions 2D:4D, indicates an increased level of testosterone in the body of these athletes and inverse adaptive changes with the formation of masculinization phenomena in them.

4. Research confirms the influence of sports activity on the sexual somatotype and hormonal transformations in female athletes as a result of an increase in testosterone levels in

the body as a result of adaptation to intense physical and psycho-emotional stress during the training-competitive period, which led to the formation of morphological masculinization.

REFERENCES:

1. Almeida, A., Santos, H., Castro, P., Rizzo J., Batista G. (2013) Somatotype analysis of physically active individuals // *J Sports Med Phys Fit.* 53, 268–273.
2. Alonso-Fernández D., Lima-Correa F., Gutierrez-Sánchez Á., De Viciña O. (2017) Effects of a high-intensity interval training protocol based on functional exercises on performance and body composition in handball female players". *Journal of Human Sport and Exercise.* Vol. 12, 4, 1186-1198.
3. Bachynska, N. (2018) Construction of the annual cycle of educational and training process in pair-group types of sports acrobatics in the aspect of sexual dimorphism/ *Trends and prospects for the development of science and education in the context of globalization.* - Vol. 3, 393–396.
4. Bakhareva N., et al. (2018) Somatotypological characteristics in representatives of different age periods and its importance in sports orientation. *Kuban Scientific Medical Bulletin,* 25(6), 32-37.
5. Bereslavskaya, N., A Pilyuk, N., Whistler, G., Zhigailova, L. (2019) Analysis of the main indicators of training loads of highly qualified acrobats - representatives of women's groups in the competitive period of training. *Physical culture, sports - science and practice.* 1, 14–19.
6. Borysova, O., Nagorna, V., Mytko, A., Peretyatyko A., Polishchuk, L. (2020) The influence of sexual dimorphism on the choice of tactical decision in the playing situation in individual sports. *Journal of Physical Education and Sport® (JPES),* Vol 20 (Supplement issue 1), Art 42 pp. 308–311. DOI:10.7752/jpes.2020.
7. Bugaevsky, K. (2018). Studying the peculiarities of the values of the finger index 2D: 4D in female athletes, who are engaged in pankration, in different age groups "Secondary vocational and higher education in the field of physical culture and sports: current state and development prospects": All-Russian scientific and practical conference. Chelyabinsk, March 29, 150-154.
8. Bugaevsky, K. (2020). *Gimnastyka sportowa kobiet: badanie dymorfizmu płci.* POLISH SCIENCE JOURNAL (ISSUE 5(26), Warsaw: Sp. z o. o. "iScience", 2020. Part 1, 90-95.
9. Bugaevsky, K. (2021A). Studying a series morphofunctional index values and anthropometric indicators in young sportswomen playing volleyball. *EC Orthopaedics* 12.1, 74-79.
10. Bugaevsky, K. (2021B) Characteristics of a number of anthropometric indicators and morphofunctional index values in handball players of different age groups. *EC Orthopaedics* 12.3, 05-12.
11. Bugajewski K.A. (2019) Dynamika wartości dymorfizm płczowych w somatotypach u młodych sportsmenek zajmujących różne rodzaje sztuk walki. *POLISH SCIENCE JOURNAL (ISSUE 10, January 2019),* Warsaw: Sp. z o.o. "iScience". 107–112.

12. Burdukiewicz, A., Pietraszewska, J., Andrzejewska, J., Stachoń, A. (2016) Morphological optimization of female combat sports athletes as seen by the anthropologists // *Anthropological Review*. Vol. 79 (2), 201–210.
13. Butovskaya, M., Burkova V. (2020) 2D:4D ratios as marker of prenatal androgenization and its predictor validity for anthropologists and evolutionary psychologists: “Pro” and “contra”. *Anthropology*, 2, 26-40.
14. Cosmin, S., Mihaela, R., Claudiu, A. (2017). Anthropometric Characteristics, Body Composition and Physical Performance of Female Cadet Volleyball Players. *Journal of Physical Education and Sport*, 16, 664-667.
15. Davydov, V., Trifonov, A., Yuzhikova, O. (2013) Model characteristics of some morphological and functional indicators of acrobats of various specializations. *Physical culture: upbringing, education, training*, 3, 65–68.
16. Eksterowicz, J., Napierała M. (2020) Sexual dimorphism of the selected somatic features of students attending physical education course in Kazimierz Wielki University during the years 2006-2017. *Journal of Physical Education and Sport® (JPES)*, Vol.20 (1), Art 32, 242–248. DOI:10.7752/jpes.2020.01032
17. Gjonbalaj M., Georgiev G., Bjelica D. (2018) Differences in anthropometric characteristics, somatotype components, and functional abilities among young elite Kosovo soccer players based on team position. *International Journal of Morphology*, 1, 41-47.
18. Kandel, M., Baeyens, P., Clarys, P. (2014) Somatotype, training and performance in ironman athletes. *Euro. J. Sport Sci.*, 37 (3), 301–308.
19. Kniga, E., Trotskaya, K. (2015). Sexual dimorphism of the ratio of the second and fourth fingers. *Sat. materials scientific – practical. conf. from intern. participation «Actual problems of modern medicine»*. Minsk. 947–951.
20. Kochetkova, E., Oparina, O. (2014) Features and problems of sexual dimorphism in sport / E.F. Kochetkova, N. // *Modern scientific research and innovation*. 7, 15–20.
21. Konstantinos, N., Panagiotis, M., BAYIOS A. Ioannis, B. (2019) Morphological characteristics of adolescent elite female handball and volleyball players. *Journal of Physical Education and Sport® (JPES)*, Vol 19 (Supplement issue 4), Art 217 pp. 1502–1507. DOI:10.7752/jpes.2019. s4217
22. Mandrikov, V., Samusev, R., Zubareva, E., Rudaskova, E., Adelshina T G. (2015) To the question of inversion of sexual dimorphism indices in representatives of masculine sports. *Bulletin of Volgograd State Medical University*. 4 (56), 76–78.
23. Manning, J. (2002). *Digit Ratio: A Pointer to Fertility, Behavior and Health*. NJ: Rutgers University Press, 2002. 178 p.
24. Massidda M., Toselli S., Brasilli P., Calò C. (2013) Somatotype of elite Italian gymnasts. *Coll Antropol.* 37 (3), 853–85.
25. Muse, M. Sherin, V. (2012). Model anthropometric parameters of the body of athletes in sports acrobatics. *Physical culture, health care and education: materials of the IV All-Russian scientific-practical conference with the international participation dedicated to the memory of V.S. Pirusky*. Tomsk, 113-117.

26. Nadeina, S. Klotz, V., Zvyagintsev L. et al. (2011) Determination of morphological and functional characteristics in athletes with different somatotypes according to the classification of J. Tanner. *Izvestiya AltSU*. 3-2, 26-29.
27. Nenenko, N., Abramova, O., Chernitsina, N., Kuchin, R. (2014) Study of sex-dependent characteristics of female athletes, representatives of feminine, maculine and neutral sports/ Modern problems of science and education. 6, 15–25.
28. Oleynik, E. (2009). Finger proportions in female athletes involved in martial arts as a marker of morphological masculinization. *Scientific notes of the P.F. Lesgaft*. 8(54), 96-98.
29. Oleynik, E., Lebedeva A. (2019). Finger index and psychological characteristics in women in shooting sports. Modern trends and topical issues in the development of shooting sports: Sat. materials of the III All-Russian with international participation scientific and practical conference dedicated to the 40th anniversary of the Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education "VGIFK", June 5, 2019. Voronezh: Elist Publishing House, 38-42.
30. Perepelkin, A., Mandrikov, V., Krayushkin, A., Sidorov, D., Doronin, A., Matveeva, O. (2018). Peculiarities of finger indices of hand 1D:3D and 2D:4D in dependence on gender and type of the constitution. *Journal of Volgograd State Medical University*, 1(65), 56-59.
31. Rybalko, L., Topuzov O., Velychko L. (2020). Natural science education concept for sustainable development. The Internation Conference on Sustainable Futures: Environmental, Technological, Social and Economic Matters (ICSF 2020), Kryvyi Rig, Ukraine, Edited by Semerikov, S. E3S Web of Conferences, 166, 2020.
32. Sarafinyuk L., Khapitska O., Yakusheva Yu., Ivanytsia A., Sarafinyuk P. (2018) Somatotypological features of acrobat girls in different periods of ontogenesis. *Biomedical and Biosocial Anthropology*. 32., 43–47.
33. Shukevich, L., Zdanevich, A., Nesteruk D. (2016) Features of physical development of highly qualified athletes in paired women's sports acrobatics. *Physical culture. Sport. Tourism. Motor recreation*. V. 1, 1, 90–92.
34. Taboada-Iglesias Y., Gutiérrez-Sánchez A., Vernetta M. (2015) Anthropometric profile of elite acrobatic gymnasts and prediction of role performance. *J Sports Med Phys Fit*. 33(3), 996–1001.
35. Tatarczuk J., Asienkiewicz R., Wandycz A. (2018) Sexual dimorphism in physical education students of equal body height. *Anthropol Anz.*, 75 (1): 1-8. DOI: 10.1127/anthranz/2018/0754.
36. Tkachuk, M., Oleinik, A., Dyusenova, E. (2019) Sports morphology: textbook National State University of Physical Culture, Sports and Health named after P.F. Lesgaft, St. Petersburg. - SPb.: [b.i.], 290 p.
37. Vilyansky, V., Bachynska, N. (2019) Peculiarities of psychophysiological indicators of highly qualified athletes taking into account sexual dimorphism (on the example of karate and sports acrobatics) / V.M. Vilyansky, V // *Martial arts*. 4 (14), 35–43.
38. Zaitsev, D., Ivonina Yu. (2013) Morphological indicators of sexual dimorphism in athletes of different physique. *Bulletin of magistracy*. 2 (17), 7-9.

39. Ziółkowska-Łajp E., Demuth A. Drozdowski M., Czerniak U., Krzykała M. (2012) Ocena dymorfizmu płciowego cech somatycznych i składu ciała młodzieży trenującej sporty wodne *Antropomotoryka*, 59: 79-90.
40. Voracek M. Digit ratio (2D:4D) and sensation seeking: New data and meta-analysis / M. Voracek, US Tran, SG Dressler // *Personality and Individual Differences*. – 2010. – Vol. 48. – Pp. 72–77.

SECTION: PHYSICS AND MATHEMATICS

Kilichev Farhod Davlatyorovich, Shermatova O'g'iljon Jabborovna
Xorazm viloyati Urganch shahri UrDU akademik litseyi
Matematika fani o'qituvchisi
(Xorazm, Uzbekistan)

FUNKSIYA O'SISH VA KAMAYISHI

$y = f(x)$ funktsiya $[a, b]$ kesmada aniqlangan bo'lsin. Agar $x_1 < x_2$ shartni qanoatlantiruvchi barcha $x_1, x_2 \in [a, b]$ lar uchun $f x_1 < f x_2$ bajarilsa, u holda $f(x)$ funktsiya $[a, b]$ kesmada o'suvchi deyiladi.

Agar $x_1 < x_2$ shartni qanoatlantiruvchi barcha $x_1, x_2 \in [a, b]$ lar uchun $f x_1 > f x_2$ bajarilsa, u holda $f(x)$ funktsiya $[a, b]$ kesmada kamayuvchi deyiladi.

$y = f(x)$ funktsiya faqat o'suvchi yoki faqat kamayuvchi bo'ladigan intervalga funktsiyaning monotonlik intervali deyiladi. Differentsiallanuvchi $f(x)$ funktsiya $[a, b]$ kesmada o'suvchi bo'lishi uchun $f' x > 0$ bo'lishi zarur va yetarli. Differentsiallanuvchi $f(x)$ funktsiya $[a, b]$ kesmada kamayuvchi bo'lishi uchun $f' x < 0$ bo'lishi zarur va yetarli. Funktsiya hosilasi nolga teng bo'ladigan ($f' x = 0$) nuqtalarga funktsiyaning kritik nuqtalari deyiladi.

$f x = x^3 - 6x^2 + 5$ funktsiyaning monotonlik intervalini toping. Yechish: 1) Funktsiyaning hosilasini topamiz: 2) Hosilani nolga tenglashtirib kritik nuqtalarni topamiz. Natijalarni jadvalda ifodalaymiz.

Funktsiyaning ekstremumi $y = f(x)$ funktsiya x_1 nuqtaning biror atrofida aniqlangan bo'lsin. 1-Ta'rif. Agar x_1 nuqtaning biror atrofida $f x < f x_1$ tengsizlik o'rinli bo'lsa x_1 nuqta $f(x)$ funktsiyaning maksimum nuqtasi deyiladi. 2-Ta'rif. Agar x_2 nuqtaning biror atrofida $f x > f x_2$ tengsizlik o'rinli bo'lsa x_2 nuqta $f(x)$ funktsiyaning minimum nuqtasi deyiladi.

Funktsiya maksimum va minimum qiymatlarga erishadigan nuqtalarga funktsiyaning ekstremum nuqtalari deyiladi. Funktsiyaning bu nuqtalardagi qiymatlari funktsiyaning ekstremali deyiladi. Ekstremumning zaruriy sharti. Differentsiallanuvchi $y = f(x)$ funktsiya biror x_0 nuqtada ekstremumga ega bo'lsa, u holda funktsiyaning shu nuqtadagi hosilasi $f' x_0 = 0$ teng.

Ekstremumning birinchi yetarli sharti. $y = f(x)$ funktsiya x_0 kritik nuqtani o'zida saqlovchi biror oraliqda uzluksiz va differentsiallanuvchi bo'lsin. U holda, agar: 1) $x < x_0$ da $f' x > 0$ va $x > x_0$ da $f' x < 0$ bo'lsa funktsiya x_0 nuqtada maksimumga erishadi. 2) $x < x_0$ da $f' x < 0$ va $x > x_0$ da $f' x > 0$ bo'lsa funktsiya x_0 nuqtada minimumga erishadi.

Ekstremumning ikkinchi yetarli sharti. Faraz qilaylik $y = f(x)$ funktsiyaning x_0 nuqtadagi hosilasi nolga teng bo'lsin, ya'ni $f' x_0 = 0$. Bundan tashqari funktsiya ikkinchi tartibli hosilaga $f'' x$ ega bo'lsin. U holda agar: 1) $f'' x_0 > 0$ bo'lsa, funktsiya x_0 nuqtada minimumga ega bo'ladi. 2) $f'' x_0 < 0$ bo'lsa, funktsiya x_0 nuqtada maksimumga ega bo'ladi.

1-misolda funktsiya $x = 0$ nuqtada maksimumga, $x = 4$ nuqtada esa minimumga erishadi. Funktsiyaning oraliqdagi eng katta va eng kichik qiymatlari Barcha funktsiyalar biror

kesmaning chetki nuqtalarida yokikesmadagi kritik nuqtalarida eng katta va eng kichik qiymatga erishishi mumkin. 2-Misol. funksiya kesmadagi eng katta va eng kichik qiymatini toping.

Hosila yordamida funksiyani monotonlikka tekshirish

1. Funksiyaning o'zgarماسlik sharti

1-teorema. $f(x)$ funksiya (a,b) da differensiallanuvchi bo'lsin. Shu intervalda $f(x)$ funksiya o'zgarماس bo'lishi uchun $f'(x) = 0$ bo'lishi zarur va yetarli.

Isbot. \diamond Zarurligi ravshan. Chunki funksiya o'zgarماس bo'lsa, barcha nuqtalarda $f'(x) \neq 0$ bo'ladi.

Yetarliligi. Shartga ko'ra $f(x)$ funksiya (a,b) intervalda differensiallanuvchi, ya'ni $(a; b)$

oraliqqa tegishli ixtiyoriy x uchun chekli $f(x)$ hosila mavjud va $f'(x) \neq 0$. Endi $x_1 < x_2$ bo'lgan ixtiyoriy $x_1, x_2 \in (a; b)$ nuqtalarni olaylik. Qaralayotgan $f(x)$ funksiya $[x_1; x_2]$ kesmada Lagranj teoremasining barcha shartlarini qanoatlantiradi. Demak, $(x_1; x_2)$ intervalga tegishli shunday c nuqta topilib,

$$f(x_2) - f(x_1) = f'(c)(x_2 - x_1) \quad (1)$$

tenglik o'rinli bo'ladi. Teorema shartiga ko'ra ixtiyoriy $x \in (a; b)$ uchun $f'(x) \neq 0$, bundan $f'(c) \neq 0$, va (1) tenglikdan $f(x_2) - f(x_1) \neq 0$ ekanligi kelib chiqadi.

Shunday qilib, $f(x)$ funksiyaning $(a; b)$ intervalning istalgan ikkita nuqtasidagi qiymatlari o'zaro teng. Demak, funksiya o'zgarماس bo'ladi.

Bundan integral hisobda muhim rol o'ynaydigan quyidagi natija kelib chiqadi.

Madrimova Erkinoy Sabirovna, Norbayev Sherali Shixnazarovich
Xorazm viloyati Urganch shahri UrDU akademik litseyi
Matematika fani o'qituvchisi
(Xorazm, Uzbekistan)

MANTIQ, LOGIKA – TO'G'RI TAFAKKUR YURITISHNING ASOSIY QONUNLARI

Mantiq, logika – to'g'ri tafakkur yuritishning asosiy qonunlari va shakllari haqidagi fan. M. o'zining shakllanish va rivojlanish tarixiga ega. M.ga oid dastlabki fikrlar Qad. Sharq mamlakatlarida, xususan, Hindiston, Xitoyda vujudga keldi. Qadimda M. falsafa tarkibida bo'lgan, mustaqil fan sifatida shakllanmagan. Yunon falsafasida M. masalalari dastlab Parmenidning "Tabiat to'g'risida" asarida, Eleylik Zenonning aporiyalarida, Geraklit ta'limotida u yoki bu darajada ko'rib chiqilgan. Aristotelgacha bo'lgan mantiqiy ta'limotlar ichida Demokritning mantiqiy ta'limoti, Sokrashncht inductiv metodi va Platon dialektikasi diqqatga sazovor. M. ilmining alohida fan sifatida shakllanishi Aristotel nomi bilan bog'likdir. U birinchi bo'lib M. o'rganadigan masalalar doirasini aniqlab berdi. Uning "Kategoriyalar", "Talqin haqida", "Birinchi analitika", "Ikkinchi analitika", "Sofistik raddiyalar haqida", "Topika" nomli asarlari M. masalalariga bag'ishlangan. Aristotel M.ni "ma'lum bilimlardan noma'lum bilimlarni aniqlovchi", "chin fikrni xato fikrdan ajra-tuvchi" fan sifatida ta'riflaydi. Aristoteldan so'ng M., asosan, stoiklar maktabi vakillarining, Epikur, skeptiklar ta'limotlarida rivojlantirilgan. Stoiklar M.ning maqsadi inson aqlini xatolardan asrash va haqiqatga erishishdir, deb bilishgan. Keyinchalik Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida ham M. ilmi shakllandi.

O'rta Osiyoda ham falsafa va M. mustaqil fan sifatida taraqqiy etdi. Bunda Farobiy, Ibn Sino, Beruniy, Umar Xayyom, Alisher Navoiy, Bedil kabi buyuk mutafakkirlarning xizmati katta bo'ldi. Farobiy o'zining "Mantiqqa kirish", "Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi" asarlarida M. masalalariga ilmiy bilish metodlari deb qaragan. Forobiy fikricha, M. insonlarni bilish jarayonidagi turli xato va adashishlardan saqlaydi. Forobiy tushuncha, hukm va ularning turlari, xulosa chiqarish, sillogizm va uning figuralari, moduslarini tahlil qildi. Sillogizm va isbotlash usuli eng to'g'ri, haqiqatga olib keluvchi usul deb hisobladi. Ibn Sinoning "Kitob ashshifo", "Kitob annajot", "Donishnoma" asarlarida M.ga doir fikrlari bayon etilgan. "M. bilangan (bilimlar) yordamida bilinmaganlarni qanday qilib aniqlashni ko'rsatadigan, haqiqat va haqiqatsifat bilim va yolg'on nima ekanligini hamda ular qanday turlarga ega ekanligini aniqlab beradigan ilmdir", degan edi Ibn Sino. U M. ilmni barcha ilmlarning muqaddimasi, ularni egallashning zarur sharti sifatida talqin etdi.

Aristotelning M.ga oid ta'limoti Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushdlarning M. ga oid asarlari orqali Yevropaga kirib keldi. O'rta asr Yevropasida M. masalalari, asosan, umumiy va yakka tushunchalarning o'zaro munosabati doirasida o'rganildi. Yangi davrda R. Dekart, F. Bekon, T. Gobbs, V. Leybnits va boshqa M. ilmi turli yo'nalishlarining yaratilishiga asos soldilar. 18 – 19-asrlar falsafiy fikrida I. Kant va V. F. Gegel yaratgan mantiqiy tizimlar muhim o'rin tutadi. Gegel fikricha, falsafa M. shaklida mavjud, uning o'rganish ob'yektini tafakkur tashkil etadi. M.ning asosiy vazifasi haqiqatni aniqlash, unga erishish yo'llarini o'rganishdir.

M. tafakkurning namoyon bo'lish shakllari va taraqqiyotini, shu jumladan, fikrlar o'rtasidagi aloqadorlikni ko'rsatadigan qonun qoidalar yig'indisini o'rganadi. M.ning vazifasi

– chin fikrni, haqiqatni aniqlash. M. ilmining o‘rganish ob‘yeki tafakkurdir Tafakkur 3 xil shaklda: tushuncha, hukm (mulohaza) va xulosa chiqarish shaklida mavjud bo‘ladi. Muhokama yuritish ana shular va ularning o‘zaro aloqalarga kirishishi natijasida vujudga keladigan boshqa mantiqiy tuzilmalar (mas, muammo, gipoteza, nazariya, g‘oya va boshqalar)da amalga oshadi. Muhokama yuritishda ishonchli natijalarga erishishning zaruriy sharti qatoriga fikrning chin bo‘lishi va formal jihatdan to‘g‘ri qurilishi kiradi. O‘zi ifoda qilayotgan predmetga muvofiq keluvchi fikr – chin fikr deb ataladi (qarang Isbot).

Suyumov J. Yu.
teacher
Kokand university
(Kokand, Uzekistan)

APPLICATION OF MAPLETS IN MATH

Abstract. *The article provides information on the use of computer mathematics Maple, which allows you to perform everything from simple arithmetic calculations to calculating complex differentials and integrals. It is noted that the set of mathematical operators built into Maple does not affect the speed of the computer, and the Maple components deserve special attention when working with graphics.*

Key words: *systems, computer mathematics, maple, graphics packages, interface, maplets, polymorphism, plot and plotter, traffic schedule.*

The use of the Maple computer mathematics system (SCM) allows you to perform tasks of any complexity on a computer, from the simplest arithmetic calculations to the calculation of complex differentials and integrals.

The package of mathematical operators built into the SCM Maple allows you to minimize and optimize programs for the speed of any computer, while not degrading the quality and execution time of the code.

The Maple components for working with graphics deserve a special mention. The plot and plotter packages built into the standard SCM Maple package allow not only to visualize functions by plotting graphs, but also to animate the corresponding graphs, making the learning process more visual and, accordingly, understandable.

Maple graphic packages have found their application not only in discrete mathematics, but also in theoretical physics. So, with the help of the aforementioned software components, it is possible to build animated motion graphs and a graph of other physical processes.

But with all this, Maple remains a programming system with its own syntax and semantics, which often frightens novice users. The way out of this situation was the use of maplets.

There is one very important circumstance in the modern implementation of these new tools - many maplets provide step-by-step solution of mathematical problems with a demonstration of intermediate calculation results. This is exactly what has long been required of SCM in education and what SCM did not give. Now such a solution of problems has become possible and significantly increases the importance of Maple systems in education.

Another positive quality of maplets is their closeness to object-oriented programming. The syntax of maplets allows you to create a full-fledged Graphical User Interface on them, which will greatly simplify the user dialogue with the program and save users from the need to enter unnecessary program code, which was required when performing similar actions in the Maple environment.

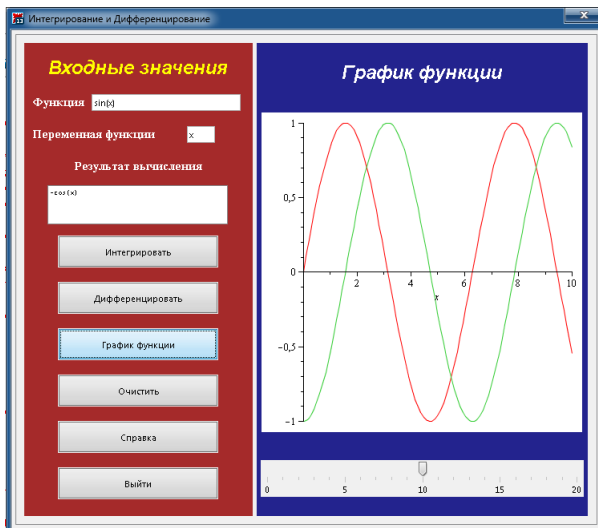
The mapped interface is the typical graphical user interface that is ubiquitous today. Therefore, for a user who encounters such interfaces every day, communication with such a program will be understandable at an intuitive level.

In addition, maplets support most of the built-in Maple functions, which allows you to write an analogue of almost any program executed in Maple, adapting it to the needs of the user.

The structure of maplets makes it possible to dynamically create functions and graphs within the program. The program implemented in maplets allows solving typical tasks in one interface. This can be achieved thanks to the template capabilities of maplets.

So, having created just one template of the original function, the user can solve any typical problem by changing the variable and get the corresponding graph without leaving the working window of the program. At the same time, several fields of maplets replace several tens of lines of the program written in Maple.

This was achieved thanks to the encapsulation implemented in the maplets. So, the user sees only what is directly related to the solution of the problem. The program hides all system functions and variables, on the one hand, making it easier for the user to understand the program, and on the other hand, reducing the risk of errors due to the user's fault.

A program created in Maple using maplets.

Below is the program interface for calculating integrals and differentials and plotting their graphs using maplets.

Thanks to the encapsulation capabilities built into the maplets, it became possible to build computational programs of any complexity, and the interface of such programs can be made very close to standard applications, and, as a result, intuitive. And the encapsulation

mentioned earlier will not only hide all system information from the user, but also minimize the harm from his interference with the system.

In addition, the properties of the created application, which are close to polymorphism, will make it possible to use it to solve a whole range of typical problems, both in mathematics and physics. And the input data required for the program to work will be minimal, even in comparison with the original Maple constructions, which are understandable even for a novice user.

REFERENCES:

1. Кирсанов М.Н. Решебник. Теоретическая механика/ Под ред. А.И. Кириллова. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2002.
2. Suyumov Ju., Madaliyeva G., Hakimova K. IMITATION MODELING TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATIONAL PROCESS / Теория и практика современной науки - №5(71) май 2021.
3. M.L. Djalilov J.Yu. Suyumov. Математика масалаларини ечишда mapleдан фойдаланиш усуллари / ФерПИ Илмий-техника журналы махсус сон, 2018.
4. M.L. Djalilov J.Yu. Suyumov. Бир нечта ўзгарувчи функциялар интегралларини ҳисоблашда maple тизимини қўллаш/ ФерПИ Илмий-техника журналы махсус сон, 2019.
5. J.Yu. Suyumov. Ta'lim tizimida kompyuterli imitatsion modellardan foydalanishning dolzarbligi, Qarshi, 2020.

SECTION: POLITICAL SCIENCE

Shokirova Gulruxbonu Bexzod qizi
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Xalqaro iqtisodiyot va menejment fakulteti talabasi
(Toshkent, O'zbekiston)

IJTIMOYIY TABAQALASHUV, IJTIMOYIY GURUHLAR VA IJTIMOYIY VAKOLAT G'OYASI VA TAMOYILLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijtimoiy tabaqalashuvning yuzaga kelishi, shakllanishi, turlari va ijtimoiy guruhlarining siyosiy hayotda tutgan o'rni bayon etilgan. Ijtimoiy vakolat g'oyasining paydo bo'lishi, shuningdek, turli davlatlardagi vakillik tamoyillari ham yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tabaqalashuv, ijtimoiy guruhlar, etnik jamoalar, vakolat tizimimiz, vakil, vakolat prinsiplari;

Abstract. This article describes the origin, formation, types and role of social groups in political life. Also introduces the idea of social authority, as well as the principles of representation in different countries.

Key words: Social stratification, social groups, ethnic communities, system of authority, representative, principles of authority;

Ijtimoiy tabaqalashuv: Jamiyatda siyosiy hokimiyat amal qilishi, uning chegaralari, qoidalariga doimiy ta'sir ko'rsatuvchi kuchlar mavjud. Agar biz siyosiy hokimiyatni-barcha guruhlar manfaatlarini borasidagi doimiy o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sirining oliy ko'rinishi tarzida baholaydigan bo'lsak, bu jarayonda ishtirok etuvchi shaxslar siyosiy hokimiyatning asosiy subyektlari, deb qaralishi lozim bo'ladi. Ammo, shaxs hayotda turli rollar va turli vazifalarda namoyon bo'lishini yaxshi bilamiz. Masalan, yigit (qiz) oilada - farzand, o'quv dargohida - talaba, to'garakda - shogird, siyosiy harakat yoki uyushmada - xayrixoh, faol a'zo yoki yetakchi singari rollarni bajaradi. U turli maqsad va vazifalar doirasida faoliyat ko'rsatadi. Bundan tashqari, yosh, jins, millat, kelib chiqishi, egallayotgan (yoki egallab bo'lgan) kasbiga ko'ra bog'liqliklar ham mavjud. Shunday qilib, inson o'z ijtimoiy yoki siyosiy faoliyatini turli guruhlar ichida olib boradi. Siyosiy fanda ana shu faoliyatlarning hammasi emas, faqat hokimiyatga qaratilganlarigina o'rganiladi. Taraqqiyot davomida bir bo'lish murakkablashib borib, jamiyatlar bag'rida yangidan - yangi qatlamlar vujudga kelgan. Ijtimoiy qatlamlarning siyosatdagi muhim o'rnini allomalarimiz Forobiy, Ibn Sino, Nizomulmuluk, buyuk Amir Temur alohida ta'kidlagan. Jamiyatlarining rivojlanishi bilan bu o'rin yanada mustahkamlandi. Demokratik jamiyatda ijtimoiy guruhlar siyosatning faol subyektiga aylanadilar. Boshqacha qilib aytganda, demokratik jamiyat o'z manfaatlariga ega bo'lgan va shu manfaatga erishish

uchun faoliyat ko'rsatuvchi turli ijtimoiy guruhlarining birligidir. Jamiyatni aynan shu tarzda qarash va o'rganish demokratik an'anaga xosligini yana bir bor ta'kidlaymiz. Siyosiy tizimlarning ichida faqat demokratiyagina guruhlarining keng siyosiy ishtiroki, muhokama, murosaga asoslanadi. Demak, "xalq" deb ataluvchi yaxlit birlik aslida har xil manfaatlar, ehtiyojlarga ega turli ijtimoiy guruhlardan iborat ekanligi va bu hol qonuniyligi e'tirof etildi. Bu guruhlar jamiyatda tutgan o'rinlari, ega bo'lgan resurslari, uyushish darajasiga ko'ra farqlanadi. Shuningdek, bu guruhlar o'rtasidagi farqlar diniy, etnik, konfessional bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy guruhlarining quyidagi ko'rinishlari mavjud:

- demografik guruhlar. Masalan, yoshlar - qariyalar, ayollar - erkaklar, oilalilar va oila ko'rmaganlar v.h. Jamiyatda ushbu har bir guruhning o'z muammolari, ehtiyojlari, talab va istaklari mavjudligi demografiya yoki sotsiologiyada chuqur o'rganiladi.

- etnik jamoalar (guruhlar) odamlarning tarixiy, barqaror ijtimoiy birligi sifatida qabilalar, elatlar, millatlardan iborat. Millat - etnosning oliy ko'rinishi. Uni, odatda, hudud, iqtisodiy aloqalar, til, ruhiy o'ziga xoslik, madaniyat va o'z-o'zini anglashning umumiy jihatlari ko'ra farqlashadi.

- e'tiqod asosida birlashuvchi ijtimoiy - guruhlar. Bularga dindorlar va ateistlar, turli e'tiqod tarafdorlari kiradi.

- sinflar. Daromadi, bilimi, malakasi, nufuzi, hokimiyatga ta'sir darajasi bilan ajralib turuvchi guruhlar.

Shunday qilib, mohiyatiga ko'ra "siyosiy" boshqaruv mexanizmi - turli jamoalar (guruhlar) o'zaro munosabatining birligidan iborat. Jamiyatda mavjud har qanday manfaat hokimiyat tomonidan tenglik asosida qabul qilinmaydi. U yoki bu ijtimoiy manfaatni siyosatda hisobga olinishi uchun u "eshitilishi", "ko'zga ko'rinarli" bo'lishi, "bosim ko'rsata" olishi lozim.

Siyosiy jarayonning bevosita subyektlari - davlat, partiyalar, jamoat birlashmalari, ijtimoiy-siyosiy harakatlar mohiyatiga ko'ra jamiyatdagi turli ijtimoiy guruhlar qatlamlarining manfaatlarini bayon etish, ularni siyosiy hokimiyat doirasiga olib chiqish, hal etish uchun faoliyat ko'rsatadi. Agar shunday bo'lmasa, ya'ni partiya, jamoat birlashmasi yoki harakat muayyan ijtimoiy guruh manfaatini emas, tashkilot, ya'ni o'zining manfaatini ifodalash uchungina faoliyat ko'rsatsa, bunday tashkilotni nodemokratik, deb atashga toliq asosga egamiz.

Yuqorida aytib o'tilgan manfaatlarni bayon etish vazifasi "vakolat", "vakolatlilik", "vakolat tizimi" tushunchalari bilan chambar chas bog'liq.

Ijtimoiy vakolat g'oyasi va tamoyillari

"Vakil" tushunchasi juda ko'p ma'nolarda ishlatiladi. Masalan, muayyan bir shaxs to'g'risida o'z millati, kasbi, ijtimoiy guruhi v.h.ning "tipik vakil" biror mamlakat vakili, davlat rahbari vakili, u yoki bu savdo kompaniyasining vakili deyiladi: Siyosiy so'zlashuvda "vakil", "vakolatlilik" deyilganda biror guruh, partiyalarning muayyan bir shaxsga, tashkilotga, idoraga o'z manfaatlarini hokimiyat tarkibida himoya qilish uchun vakolatlarining berilishi nazarda tutiladi. Alohida olingan har bir individ davlat boshqaruvida bevosita ishtirok eta olmaganligi tufayli, aholining turli qatlamlari manfaatlarining muayyan vakolat va huquq berilgan maxsus vakillar himoya qilishi mumkin. Saylangan vakillar xalq manfaatlarini xalqning o'zidan ko'ra yaxshiroq amalga oshirishi va himoya qilishi ehtimol qilingan. Vakolatlilikning qanchalik yuqori

ahamiyatga molik bo'lganligini, masalan, Medison “respublika boshqaruvini vakolatlilik bilan bir narsa”, deb baholaganida ko'rish mumkin.

Angliyada amaliy vakolat nazariyasi qaror topdi. Uning mohiyati shundan iboratki, parlament a'zolari aholining ayrim qatlamlari (yoki guruhlar) ning emas, butun millatning, vakillaridirlar. Shuning uchun ular qanday qilib, kimlarning orasidan va qayerda saylanganlarining ahamiyati yo'q. Shu qarash mualliflari - viglar parlament a'zolari saylanganlaridan so'ng o'z saylovchilariga boshqa bog'liq bo'lmasliklari kerak, deb ishonishardi. Konservatorlar parlament – qandaydir har hil, bir – biriga dushman manfaatlarining elchilari to'plangan joy emas, balki umumiy manfaatini amalga oshirishga intilayotgan, butun ingliz xalqi vakillarining kengashi bo'lishi kerakligini zo'r berib ta'kidlagan.

Sh.L. Monteske fikricha, odamlar o'z aholi punktlari, shaharlari, regionlari manfaatlari va muammolarini mamlakatning boshqa hududlariga nisbatan yaxshiroq biladilar. Shuning uchun hokimiyatrganlariga vakillarni butun mamlakatdan emas, saylov okruglariga aylantirilgan alohida shaharlar, joylardan saylash kerak. Shu tariqa amaliy vakolat nazariyasi geografik vakolat g'oyasi bilan to'ldirildi. U Amerikada qaror topdi. Unga ko'ra qonun chiqaruvchi yig'ilish a'zolari davlatning butun aholisi vakillari sifatida emas, muayyan hudud vakillari sifatida saylanishlari kerak bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Boden Л. Metod legkogo poznaniya istorii. - M.: Nauka, 2000
2. Vasilenko I.A. Geopolitika. - M. Logos, 2003
3. Gadjiyev K.S. Vvedeniye v geopolitiku. M., 2001.
4. Gadjiyev K.S. Geopolitika. -M.: Mejdunarodniye otnosheniya, 1997
5. Dergechev V. Geopolitika. O'quv qo'llanma. – M., 2000.

SECTION: PSYCHOLOGY SCIENCE

Бабаева Умида Нурматжоновна
“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ
“Ўзтемирйўлқурилишмонтаж” УКси

Ииқтисодий таҳлил ва прогнозлаш бўлими иқтисодчиси
Тингловчи: Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби MBA-19 АГ-01 2-курс
(Ташкент, Ўзбекистан)

**ТЕМИР ЙЎЛ ТИЗИМИДА ФАОЛИЯТ КЎРСАТАДИГАН МУТАХАССИСЛАРДА
НАМОЁН БЎЛАДИГАН ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРНИНГ
ПСИХОЛОГИК ДИАГНОСТИКАСИ**

Кириш. Мақолада Темир йўл тизимида фаолият кўрсатадиган мутахассисларининг психологиясини билиш, тараққиёти ва иқтидорини ташкил этишни билиш, ҳар қандай ёш даврида ҳам оптимал равишда ишга яроқлиликни, турли ўзгаришларга психологик жихатдан тайёрликни таъминлаш, янгича фикрлаш ва тафаккур қилиш рўй бераётган жараёнларни объектив ва тўғри идрок қилиш қобилиятини ривожлантириш муаммосини ҳал этишда психологик билимларнинг ўрни бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди.

Асосий қисм. Шахслараро муносабатлар – бу реал ҳаётда ўзаро фикрловчи ва ҳис этувчи инсонлар мулоқотларида жамланувчи муносабатлардир. Мулоқот жараёнидаги ўзаро таъсир этиш натижасида рўй берадиган ижтимоий психологик ҳодисадир. Шахслараро муносабатлар мулоқот моҳияти бўлиб, унинг ўзига хос натижасидир. Шахслараро муносабатлар – инсонларнинг ўзаро ички кечинмаларига боғлиқ бўлиб, характерларида ташқи намоён бўлувчи шахслараро ўзаро таъсирнинг усулларихамдир яъни, инсонларнинг биргаликдаги фаолиятлари ва мулоқотлари жараёнида бир-бирларига ўтказадиган ўзаро таъсирларидир.

Шахслараро муносабатларни ўрганиш психология фанида энг долзарб муаммолардан ҳисобланади. Чунки инсон шахсининг энг нуфузли ва етакчи фаолиятларидан бири бўлган мулоқот ва у орқали ўзаро муносабатлар ёрдамида одамлар орасида умумийлик, ўхшашлик, уйғунлик каби сифатлар пайдо бўлишига олиб келади

Хориж психологлари томонидан шахслараро муносабатлар ва ўзини-ўзи бошқариш тизим борасидаги фикрлар илгари сурилиб унинг турли жиҳатлари таҳлил қилинган.

Ишлаб чиқаришда шахслараро муносабат инсонлар ўртасида субъектив ҳис қилинадиган ўзаро алоқалар бўлиб, улар биргаликдаги фаолият ва мулоқот жараёнида инсонларнинг бир бирига ўзаро таъсир кўрсатиш характери ва усулларида объектив намоён бўлади.

Шахслараро муносабатлар – кичик гуруҳларда озми ёки кўпми доимий бевосита мунтазам муносабатлар. Шахслараро муносабатларнинг асосий шарты – муносабатлар иштирокчиларининг бир-бирлари индивидуал хусусиятларини маълум даражада билишлари бўлиб, бу фақатгина ўзаро тажриба, эмпатия, бир-бирини тушуниш асосидагина мумкин бўлади. Шахслараро муносабатлар жараёнлари ижтимоий психологияда энг яхши ўрганилган ҳисобланади.

Шундай қилиб, мулоқот одамларнинг жамиятда ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятларининг ички психологик механизмини ташкил этади. Қолаверса, ҳозирги янги демократик муносабатлар шароитида турли ишлаб чиқариш қарорларини яқка тартибда эмас, балки коллегиал - биргаликда чиқариш эҳтиёжи пайдо бўлганлигини ҳисобга олсак, одамларнинг муомала маданияти ва мулоқот техникаси меҳнат унумдорлиги ҳамда самарадорликнинг муҳим омилларидандир.

Ишлаб чиқариш гуруҳидаги кишилар бир-бирлари билан жуда уюшган бўладилар. Чунки уларнинг характерлари, қизиқишлари бир-бирларига мос келади. Бундай норасмий гуруҳлар танаффус пайтларида шаклланади. Улар бирга чой ичадилар, бир-бирлари билан ўзаро мунозара қиладилар, нуқтаи назарларини билдирадилар, латифалар айтадилар. 7-8 кишидан иборат уюшма мулоқот орқали бирлашади. Натижада норасмий гуруҳ пайдо бўлади. Норасмий гуруҳ ташкилотнинг ижтимоий-психологик таркибининг бир қисмини ташкил қилади. Норасмий гуруҳ аъзоларига жуда кучли таъсир кўрсатади. Норасмий гуруҳ аъзоси раҳбардан ҳам гуруҳ аъзоларидан ҳам бир хил хатти-харакатни кутса зиддият келиб чиқмайди. Агар раҳбар бошқа талаб, гуруҳ аъзолари бошқа талаб қўйсалар низолар келиб чиқиши мумкин. Жамоанинг руҳий муҳити бузилиши мумкин. Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, гуруҳ аъзоларининг ижобий муносабати энг яхши мукофотдан ҳам яхшироқ экан. Огоҳлантириш олганга нисбатан гуруҳ аъзоларининг ҳурматидан қолиш ёмонроқ экан. Гуруҳ қанчалик уюшган бўлса, раҳбар билан зиддиятга бориш шунчалик узоқлашади. Чунки гуруҳ аъзосини жамоа бир тан бўлиб ҳимоя қилади. Демак, раҳбар алоҳида одамни эмас, балки бутун бир гуруҳни бошқариши керак. Гуруҳнинг билимисиз раҳбар шу жамоани бошқариши қийин бўлади. Демак, норасмий гуруҳлар доимо ривожланиб, чуқурлашиб бораверади. Чунки уни туғдирадиган шароитлар-бу кишиларнинг қизиқишлари, қарашлари, бир-бирларини тушунишларидир. Гуруҳда кишиларнинг маданият даражаси бир хил бўлса, бундай гуруҳ референт (уюшган) гуруҳга айланиб боради. Референт гуруҳдаги кишиларда бир-бирларига нисбатан аттракция (ўзига жалб қила олиш), симпатия (ёқтириш) тез шаклланади. Гуруҳга янги келган шахсни гуруҳ яхши кутиб олмаса, қарашлари тўғри келмаса зиддият келиб чиқади. Мулоқотни барқарорлаштириш ҳисобига гуруҳдаги низолар бартараф қилинади. Хулоса қилиб айтганда, раҳбарлар гуруҳ аъзоларининг фикри билан ҳисоблашишлари, гуруҳнинг фикрини қўллаб-қувватлашлари лозим. Шундагина жамоада руҳий муҳит яхшиланади, зиддиятлар камаяди.

Тадқиқотимиз экспериментал қисми учун методикалар жамоадаги ижтимоий психологик иқлимни ўрганиш соҳасида ўтказилган тадқиқотлар ва уларнинг тавсиялари (О.С. Михалюк, А.Ю. Шалиго) ҳамда жамоа аъзоларининг психологик хусусиятлари “Зиддиятли вазиятларда хулқ-атвор тактикасини диагностика қилиш” (К. Томас)

методикаси, “Шахснинг атрофдагиларга муносабат типларини аниқлаш” (Т. Лири)ни ва Е. Шолохова ва Е. Кузминаларнинг “Фаолият ва жамоадан қониқиш”ни аниқлашга йўналтирилган методикалари текширув натижалари асосида танланди. Тадқиқот ишида илгари сурилган фараз, мақсад ва вазифалардан келиб чиқиб, темир йўл тизимида фаолият кўрсатаётган мутахассисларнинг психологик иқлим ва унга жамоа аъзоларининг психологик хусусиятларини ўрганиш учун “Ўзбекистон темир йўллари” акциядорлик жамияти бошқармаларининг бирида тадқиқот ишлари олиб борилди.

Тадқиқот ишлари уч босқичда олиб борилди. Биринчи, тайёргарлик босқичида темир йўл тизимида фаолият кўрсатаётган бўлим бошлиқлари ва мутахассислари билан тадқиқот мақсади ва вазифалари ҳақида суҳбат ўтказилди, “Жамоадаги психологик иқлим”, “Низодаги реакция”, “Шахс агрессивлик хусусиятлари” тушунчаларига батафсил таъриф берилди, раҳбарлик услубининг жамоа аъзолари билан бўладиган ҳамкорликдаги фаолият жараёнига, ўзаро муносабатлар жараёнида кишиларнинг психик ҳолати, кайфиятига ҳамда фаолият натижасига таъсири ҳақида маълумот берилди.

Тадқиқот қатнашчиларига анкеталар тарқатилиб, уни тўлдириш бўйича кўрсатма билан таништирилди ва анкета (сўровнома) ўтказилди.

Ишлаб чиқариш муассасасининг жамоаси ўз вазифалари, фаолият дастури, “ўз фаолиятини амалга ошириш” режасига эга бўлган меҳнат жамоасидир. Ҳар қандай жамоа сингари ишлаб чиқариш жамоаси ҳам жамиятнинг бир бўлаги, унинг ячейкаси ҳисобланади. Унинг асосий вазифаси аҳолига хизмат кўрсатиш бўлиб, уннинг аъзолари ўртасида жамиятда қабул қилинган инсоний қадриятлар тизими, жамият учун характерли бўлган муносабатлар ҳосдир. Темир йўл тизими соҳаси жамоасини самарадорлигининг муҳим хусусияти жамоадаги муносабатлар ижобийлиги, мутахассислар меҳнати фаолиятида яхши ўрнатилган ҳамкорликдир.

Меҳнатнинг тақсимланиши ва кооперацияси жамоа мутахассисларидан ҳамкорлик малакаларига эга бўлишни, биринчи навбатда, ҳамкасабалари билан биргаликда мақсадга эришишга интилишни, муаммоларни биргаликда ҳал қилиш, бир бирларининг нуқтаи назарларини тушуниш ва уни қабул қилиш, тўлдириш ёки асосли тарзда рад этишни билишни талаб этади. Бу ва шу каби малака ва кўникмалар мутахассис томонидан иш юзасидан бўладиган ҳамкорликда ишлаб чиқариш жамоасида эгалланади.

Ишлаб чиқариш жамоасида темир йўл тизими ходимлари ўртасидаги ўзаро муносабаталар улар амалга оширадиган фаолиятнинг мақсад ва мазмуни билан белгиланади. Ҳамкорликдаги фаолият ва мулоқот жараёнида доимо жамоада муайян муносабатлар тизими юзага келади.

Фаолиятни амалга ошириш давомида темир йўл соҳаси ходимлари орасида шаклландиган муносабатлар расмий муносабатлар деб аталиши мумкин. Бу муносабатлар хизмат юзасидан, ходимлар ўзаро бир бирлари билан у ёки бу масалада боғланганда, раҳбарият билан ходимлар орасида вужудга келадиган бошқарув муносабатлари кабилар бўлиши мумкин.

Булардан ташқари ишлаб чиқариш жамоаларида норасмий муносабатлар, яъни айрим ходимлар, жамоа аъзолари ўртасидаги ўзаро симпатияга асосланган

муносабатлар ҳам юзага келади. Бу муносабатлар жамоанинг психологик иқлимида акс этади. Шу билан бирга жамоа аъзоларининг ўзига хос шахс хислатлари ҳам улар ўртасидаги муносабатларни белгилаши мумкин. Шахснинг ҳамкорлик, компромисс, яъни мураса қила олиш, рақобатчилик каби хусусиятлари натижасида ўзаро илиқ муносабатлар ёки низоли вазиятлар ҳам юзага келади.

Шундай қилиб, анкета сўровномаси натижалари жамоадаги психологик иқлим ижобий эканлиги ҳақида хулоса чиқаришга асос бўлади. Бироқ унинг таҳлили натижасида баъзи камчиликлар ҳам намоён бўлди.

Темир йул тизимида фаолият кўрсатаётган ходимлар жамоаси ижтимоий психологик иқлимини адекват ўрганиш мақсадида А.Ю. Шалиго ва О.С. Михалюк томонидан таклиф этилган “Психологик мухитни аниқлаш экспресс методикаси” ҳам қўлланилди. Энди мана шу методика бўйича олинган маълумотлар таҳлилига тўхталиб ўтамыз.

“Экспресс методика” методологик асосланишига кўра муаллифлар томонидан жамоанинг психологик иқлими жамоа аъзоларининг бир бирларига ҳамда умуман жамоага нисбатан барқарор, ижтимоий муносабатлар тизими сифатида қаралади. Жамоадаги муносабатлар компонентлари намоён бўлиш даражасига кўра текширилувчиларнинг ўртача баҳолари аниқланиб, ижобий баҳо сифатида тавсифланиши мумкин.

“Меҳнат жамоасидаги ижтимоий психологик иқлимни аниқлаш экспресс методикаси” бўйича олинган маълумотлар

1-жадвал

Бўлимлар	эмоционал компоненти	когнитив компонент	хулқ атвор компонент
1 бўлим	1	0,33	0,33
2 бўлим	0,6	0,8	0,2
3 бўлим	1	0,66	0,33
4 бўлим	0,33	0	0,33
5 бўлим	0,5	0,5	1
6 бўлим	0,75	0	0
ЖАМОА	0,7	0,38	0,37

Олинган натижаларга кўра, “ёқади ёқмайди” тушунчалари даражасида кўриб чиқиладиган муносабатларнинг эмоционал компоненти барча текширилувчилар томонидан ўртача баҳоланди (0,60). Бу кўрсаткич +0,33 дан +1 гача оралиқдаги ўрта баҳога тўғри келади.

“Ушбу жамоада ишлаш ҳохиши – ҳохламаслик” даражасидаги муносабатларнинг хулқ атвор компоненти ўрта баҳо 0,33 га тенг бўлиб, бу ҳам +0,33 дан +1 гача оралиқдаги кўрсаткич ҳисобланади.

Шундай қилиб, жамоадаги муносабатларнинг уччала компоненти:

- эмоционал
- когнитив

- хулк – атвор

компонентлари жамоадаги ижтимоий психологик иқлимни белгилайди. Ушбу муносабат компонентлари бўйича олинган маълумотлар асосида темир йўл жамоасидаги ижтимоий психологик иқлим ҳолати умумийсининг уртача курсаткичи олганда соғлом, қулай, ижобий деб баҳолашиши мумкин.

Бирок, хулк атвор компоненти бўйича ўртача баҳо (0,37) муносабатларнинг эмоционал (0,70) ва когнитив (0,38) компонентлари бўйича олинган ўрта баҳо кўрсаткичларига нисбатан пастроқ. Бу эса шундан далолат берадики, жамоа аъзоларининг бир қисми бошқалар хулк атворидан қониқмайдилар ва улар учун ушбу жамоада ишлашни ҳохламаслик хосдир.

Анкета сўровномаси натижалари ҳам ходимларнинг бир қисми жамоадаги шахслараро муносабатлардан қониқмасликларини тасдиқлайди.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, тадқиқот ишимизда жамоа аъзоларининг психологик хусусиятлари ундаги ижтимоий психологик иқлимга таъсири хусусиятларини ўрганиш учун Т.Лири томонидан таклиф этилган “Шахснинг атрофдагиларга бўлган муносабат типларини аниқлаш” методикасидан ҳам фойдаланилди. Энди ушбу методика бўйича олинган маълумотларни кўриб чиқамиз. Ушбу методика натижалари 2-жадвалда келтирилган.

Текширилувчиларнинг Т. Лирининг “Шахснинг атрофдагиларга муносабат типларини аниқлаш” методикаси бўйича натижалари

2-жадвал

Т.р.	Атрофдагиларга муносабат типлари	Кўрсаткичлар(фоизда)
1.	Авторитар (ўз ҳукмини ўтказиш) тип	10%
2.	Эгоистик (ўзини ўйловчи, севувчи) тип.	10%
3.	Агрессив (тажовузкор) тип.	25%
4.	Шубҳаланувчи (гумонсирайдиган) тип.	5%
5.	Бўйсунувчи (итоаткор) тип	10%
6.	Бошқаларга боғлиқ тип.	5%
7.	Дўстоналик тип.	15%
8.	Альтруистик (юксак инсонийлик, раҳмдиллик, фидоийлик) тип	20%

Олинган маълумотларнинг кўрсатишича, 25% текширилувчиларда жамоадошларга муносабатнинг агрессив типини устун экан. Бу йўналиш бўйича тўпланган ўртача балл 10,9ни ташкил этади. Ушбу типга кирувчи текширилувчилар учун талабчанлик, тўғрилик, очиқлик, бировларга баҳо беришда кескин ва қаттиқлар, шунингдек, уларга мурасасизлик ҳамда айбини атрофдагиларга юклатиш хос. Текширилувчиларнинг 20 %ида альтруистик тип устунлик қилади. Бунда тўпланган ўртача балл -11,4 ни ташкил қилади.

Атрофдагиларга бўлган муносабатларда бу типга мансуб текширилувчиларда маъсулият ҳисси юқори даражада намоён бўлади, улар фидоий, ёрдамга доимо тайёр

турадиган, бошқалар дардаги шерик бўла оладиган, ҳаттоки атрофдагиларнинг маъсулиятини ҳам ўз зиммасига оладиган кишилардир.

Маълумотларнинг далолат беришича, кейинги ўринда дўстона муносабат устунлик қилувчи тип туради. Тадқиқотда қатнашган 15 % текширилувчиларда ушбу тип устун ҳисобланади. 10.95 балл бу тип бўйича ўртача балдир. Бундай кишилар учун атрофдагилар билан муносабатларда дўстоналилик ва илтифотлилик хос бўлиб, улар барчанинг талабини қондиришга ҳаракат қиладилар. 10.95 балл экстремал хулқ атвор даражасини билдиради.

Бўйсинувчи типга мансуб текширилувчилар барча синалувчиларнинг 10%ини ташкил қилади. Уларнинг ўртача кўрсаткичлари 10.4 баллни ташкил қилади. Бу эса итоаткорликнинг юқори даражасини кўрсатади. Улар учун тортинчоқлик, кучлиларга бўйсиниш хосдир.

Олинган натижаларга кўра яна 10 % текширилувчиларда бир вақтнинг ўзида ҳам авторитар, ҳам дўстоналилик типи устун (2- жадвал). Худди шунингдек, агрессив, шу билан бирга боғлиқлик типдаги текширилувчилар 5%ни ташкил этади.

Шубҳаланувчан типга мансуб текширилувчиларнинг тўплаган ўртача бали 9.9 дир. Улар учун танқидийлик, одамлардан хафсаласи пир бўлишлик хос. Улар “ичимдагини топ” қабилида иш тутадилар.

Бошқаларга боғлиқ типдагилар учун кучсизлик, кўрқинч, бошқаларнинг ҳақ эканлигига ишониш ва қаршилик кўрсата олмаслик характерли бўлиб, улар барча жамоа аъзоларининг 10.5 %ини ташкил қиладилар.

Демак, ушбу гуруҳ текширилувчилар учун атрофдагиларга агрессив, альтруистик, дўстона типдаги муносабатлар бошқаларига нисбатан кўпроқ характерли ҳисобланади. Бу эса ўз навбатида жамоа аъзолари ўртасида бўладиган шахслараро муносабатларга ҳамда унинг ижтимоий психологик иқлимига ўз таъсирини кўрсатади. Ўз навбатида, бу муносабатлар ва соғлом ижтимоий психологик иқлим шахснинг жамоада шаклланиши ва ривожланишига яхши имкониятлар яратади.

Шундай қилиб, жамоанинг ижтимоий психологик иқлимига бир қатор омиллар таъсир этади. Лекин уларнинг орасида шу жамоа аъзоларининг психологик хусусиятлари психологик иқлимни белгиловчи муҳим омиллардан бири сифатида қаралиши мумкин.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, тадқиқот ишимизда К.Н. Томаснинг шахс сўровномаси ҳам қўлланилди. Бу методика ёрдамида жамоада юзага келадиган келишмовчиликларда жамоа аъзоларининг рақобатлилиги, ҳамкорлиги, келишувчанлиги, тортишувдан қочишга ҳаракат қилиши ва мослашувчанлиги қандай даражада эканлиги аниқланди.

Ушбу методика натижалари 3 жадвалда акс эттирилган. “Зиддиятли вазиятларда хулқ-атвор тактикасини диагностика қилиш” (К. Томас) методикаси

Синалувчиларнинг К.Томаснинг “Зиддиятли вазиятларда хулк-атвор тактикасини диагностика қилиш методикаси” натижалари

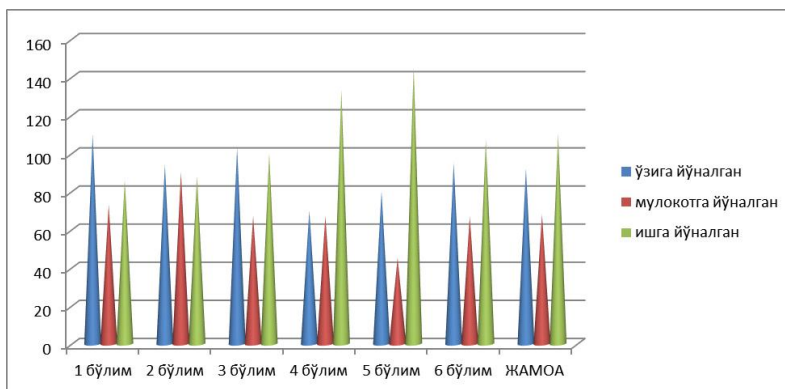
3-жадвал

	Рақобат	ҳамкорлик	Компромисс	Низодан қочиш	Мослашувчанлик
1 Бўлим	5.0	7.3	6.3	6.3	5
2 Бўлим	1.2	8.4	7.6	7	5.8
3 Бўлим	7.0	5.7	5.0	6.3	6
4 Бўлим	6.0	3.3	8.0	7	5.7
5 Бўлим	2.5	7.5	8.5	6.5	5
6 Бўлим	1.0	7.5	6.8	9.3	5.5

Методик натижаларининг умумий кўрсаткичи бўйича синалувчиларда бошқаларига нисбатан рақобатлилик хусусияти энг паст даражада. Бу кўрсаткич бўйича тўпланган ўртача балл 3,8 га тенг. Кейинги ўринни мослашувчанлик (5,5 балл) хулк атвор шакли ҳамда ҳамкорлик қила олиш қобилияти (6,6 балл) эгаллайди.

Демак, низоли вазиятларда синалувчилар рақобатга интилмайдилар, мослашувчанлик ҳамда ҳамкорликка интиладилар. Лекин шу билан бир вақтда олинган маълумотлар натижасида синалувчиларда муросалилик энг юқори даражада намоён бўлиши аниқланди. Фақатгина 3 бўлим ва 6 бўлим аъзоларида компромисслилик юқори бўлмаслиги ва 4 бўлим аъзолари орасида ҳамкорлик шкаласи паст кўрсаткичларга эга бўлди. 3 аъзолари рақобат ҳолатларида кўпроқ бўлсалар ва 6 бўлим аъзолари одатда низони ҳал қилиш эмас, балки низодан қочиш ҳолатларида бўлишлари аниқланди.

Шундай қилиб, ушбу методика асосида синалувчилар низоли вазиятларда муроасага мойилликлари, улар учун низодан қочиш хос эканлиги, низо юзага келиб қолган ҳолатларда улар ҳамкорликка интилишлари, низоли вазиятларга пассивлик билан мослашишлари, шу билан бирга рақобатга баъзи ҳолларда интилишлари ҳақида хулоса қилиш мумкин.

1-расм. Е.Шолохова ва Е.Кузминаларнинг “Фоолият ва жамоадан қониқиш”ни аниқлашга йўналтирилган методикаси натижалари

Олинган натижалар тахлилига кўра жамоани курсаткичлари уртачаси олинганда 1 -ўринда, меҳнатга (ишга) йўналганлик, 2- ўринда, ўзига йўналганлик 3- ўринда мулоқотга йўналган экан;1-бўлим ходимларида ўзига йўналганлик 1 -ўринда, ўзига йўналганлик, 2- ўринда,меҳнатга (ишга) йўналганлик, 3-ўриндамулоқотгайўналган экан; 2 -бўлим ходимлари орасида эса ўзига, меҳнатга вamuлоқотга йўналганлик кўрсаткичлари бир бирига якин, 3 -бўлим ходимлари орасида эса ўзига ва меҳнатга (ишга) йўналганлик юқори, мулоқотга йўналганлик нисбатан пастрок эканлиги аниқланди, 4 -бўлим ходимларида ишга (меҳнатга)йўналганлик энг юқори кўрсаткичини ташкил этди 2-3ўринда мулоқотга ва ўзига йўналганлик,6- бўлимда 1 -ўринда, меҳнатга (ишга) йўналганлик, 2- ўринда ўзига йўналганлик, 3- ўринда мулоқотга йўналган экан; 5- бўлим ходимлари эса меҳнатга йўналганлик кўрсаткичлари энг юқори эканлиги билан ажралди,Ходимларда эсамеҳнатга (ишга) бўлган эҳтиёжнинг кучлилиги ишнинг янада яхши авж олиб иш унумдорлигининг ошишига ижобий таъсир кўрсатаётганлиги аниқланди.

Жамиятимизнинг бир бўлаги бўлмиш ишлаб чиқариш жамоаларининг асосий вазифаси келажагимиз пойдевори бўлмиш ёш авлодга таълим тарбия беришдан иборатдир.Бу вазифанинг муваффақиятли бажарилиши кўп жиҳатдан жамоанинг ўзига хос жиҳатлари, ундаги ижтимоий психологик иқлимга ҳам боғлиқ.

ХУЛОСА

Ўтказилган тадқиқот асосида куйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Темир йўл тизими соҳаси меҳнат жамоасидаги иқлим умуман олганда ижобий ҳисобланади.

2. Темир йўл тизими соҳаси жамоасидаги ўзаро муносабатлар кўрсаткичи бўйича иқлимни баҳолаш (анкета) натижаларининг кўрсатишича, кўпчилик ходимлар мавжуд муносабатлардан қониқадилар.

3.Темир йўл тизими соҳаси жамоаси ижтимоий психологик иқлимига жамоа аъзоларининг психологик хусусиятлари, хусусан, атрофдагиларга муносабат типлари қониқарлидир.

4. Соғлом иқлимни яратишга таъсир кўрсатувчи омиллар қаторига ходимларнинг ўзаро муносабатларини киритиш мумкин. Бу муносабатлар иқлимнинг эмоционал компоненти “ ёқади-ёқмайди” тушунчаси даражасида ҳамда иқлимнинг когнитив компоненти “жамоа аъзоларининг хусусиятларини билиш билмаслик” кўрсаткичи даражасида баҳоланади. Ушбу маълумотлар асосида шундай хулоса қилиш мумкинки, жамоа аъзолари бир бирларини яхши биладилар.

5.Жамоадаги ижтимоий психологик иқлимга салбий таъсир кўрсатувчи омилларга куйидагиларни киритиш мумкин:

- Жамоадаги муносабатлардан қониқмаслик (иқлимнинг хулқ атвор компоненти) ҳамда кўпчилик ходимларнинг муносабатларни яхши томонга ўзгартиришга пассивлиги;

- Жамоада юзага келувчи низолар ва баъзи ҳолларда раҳбарнинг иқлимга салбий таъсири;

- Баъзи ходимларнинг ушбу жамоада ишлашни ҳохламаслиги;

- Темир йўл тизими соҳасидаги фаолиятини бошқаришнинг муҳим масалаларини ҳал қилишда раҳбар билан ҳамкорлик(қатнашиши) пастрок даражаси.

6. Жамоа ижтимоий психологик иқлимга салбий таъсир кўрсатувчи омилларни негатив таъсирларини йўқотиш ҳамда ишлаб чиқариш жамоасидаги иқлимни оптималлаштириш мақсадида уни психологик жиҳатдан чуқурроқ алоҳида ўрганиб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Маълумки, психологик иқлим тузилмасида эмоция ва ҳиссиётлар муҳим ўринни эгаллайди. Агар эмоциялар асосан психологик муҳитни белгилаб берса, ҳиссиёт ижтимоий-психологик иқлимни белгилайди. Шунинг учун ҳам жамоада иқлимни шакллантиришда аввалам бор шахснинг эмоционал (ҳис-туйғу) соҳасига таяниш лозим, у шахсларо идрок ва жамоа аъзоларининг бир бирларига муносабатларини акс эттиради.

Оптимал ижтимоий-психологик иқлимни яратишда жамоага раҳбарлик қилиш омили катта роль ўйнайди. Бунда ходимлар ҳаммадан кўра кўпроқ қадрлайдиган раҳбарнинг шахс ҳиссиётлари ва фаолияти жуда муҳимдир.

ТАКЛИФЛАР

Темир йўл тизими соҳасидаги жамоада оптимал ижтимоий психологик иқлимни яратиш учун қуйидагилар тавсия қилинади:

1. Низоли ҳолатларни келтириб чиқарувчи омиллар ва уларнинг сабабларини ўрганиш. Бу – гуруҳдаги эмоционал ҳолатнинг табиий тебраниши, кўпчилик аъзолардаги кўтаринкилик ва тушкунлик ҳолати. Кўпгина тадқиқотларнинг кўрсатишича жамоада ҳукмронлик қилувчи эмоционал ҳолат иш куни давомида барқарор сақланиб қолмайди. Конкрет иш вазиятларида ва кишиларнинг шахсий ҳаёт фаолияти жараёнида турли хил низоли ҳолатлар вужудга келиши мумкин. Бу эса кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларда ўз аксини топади.

2. Раҳбарият ҳамда жамоа аъзолари ўртасида бир бирларига нисбатан назоратни кучайтириш. Бу жамоадаги ижтимоий психологик иқлимга салбий таъсир этувчи омиллар билан боғланган. Бундай омиллар қаторига жамоадаги муносабатлардан қониқмаслик (иқлимнинг хулқ атвор компоненти) ҳамда кўпчилик ишлаб чиқариш жамоаси аъзоларининг муносабатларни яхши томонга ўзгартиришни ҳохламаслиги, юзага келган низолар ҳамда баъзи вақтларда раҳбарнинг иқлимга таъсир кўрсатиши, ходимларнинг жамоа фаолиятига тегишли муҳим масалаларни ҳал қилишда раҳбарият билан ҳамкорлиги юқори даражада эмас эканлигини киритиш мумкин.

3. Темир йўл тизими соҳаси жамоасининг аъзолари ўртасида низолар бўлиб туришини ҳисобга олган ҳолда низоларни психологик таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бунинг учун:

А) низоли тўқнашувга олиб келган омилларгина эмас, уларнинг сабабларини ҳам аниқлаш;

Б) низонинг “объектив, ишчанлик зона” сини аниқлаш;

В) кишиларнинг низоли ҳолатга тушиб қолишларининг субъектив мотивларини аниқлаш.

Низоли вазиятда юзага келувчи қарама қаршиликлар реал ҳамда эмоционал бўлиши мумкин. Низони бартараф этиш эса фақатгина унинг асл моҳиятини тушуниш орқалигина амалга оширилади. Иш юзасидан бўладиган низолар конструктив ва мобил

характер касб этади. Келишмовчилик йўқолиши, тўқнашувни келтириб чиқарган муаммо ҳал бўлиши билан низо ҳам бартараф қилинади.

Бунда қарама қаршилиқнинг ҳаракатлантирувчи кучи томонлардан ҳар бирининг муайян мақсадга эришишидир. Улар мақсадни турлича тушунадилар. Низони ҳал қилиш учун бир мақсадни турлича тушунишга эришиш зарур. Агар ҳақиқатан ҳам мақсад ҳар хил бўлса, унинг моҳиятини аниқ фарқлаш, тушунмовчиликлардан қутулиш ва уни ҳал қилишнинг воситаларини излаш лозим.

4. Ишлаб чиқариш жамоаси аъзоларининг шахслараро муносабатлардан, шу жумладан, раҳбар билан бўладиган муносабатлардан етарли қониқмаслигининг сабабларидан бири норасмий мулоқотнинг етишмаслиги ҳамда раҳбар характерининг специфик, ўзига хос хислатлари ҳисобланади. Шу туфайли раҳбар ва ходимлар ўртасида психологик мослик, раҳбарлик қилиш услубининг жамоадаги иқлим ҳолатига таъсири ва шу каби масалалар бўйича психологик маслаҳат ишлари олиб бориш тавсия қилинади.

5. Жамоада оптимал ижтимоий психологик иқлимни яратиш учун ходимлар билан эмпатия хусусиятини, шахслараро идрок, жамоа аъзоларининг ўзаро таъсирини ривожлантириш бўйича психологик тренинглар ўтказиш мақсадга мувофиқ.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Ш.М. Мирзиёев Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалиқ қондаси бўлиши керак. Ўзбек Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи/“Халқ сўзи” газетаси 2017 йил 16 январ №11
2. Аникеева Н.П. Жамоада руҳий муҳит. Т., 2003.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 2001.
4. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. М., 2009.
5. Бородкин Ф.М. Внимание, конфликт. М., 2006.
6. Еникеев М.И. Общая и социальная психология. М., 2003.
7. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Т., 2000.
8. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. М., 2008
9. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. Минск, 2003.
10. Ковалев А.Г. Коллектив и социально психологические проблемы руководства. М., 2005.
11. Кузьмин Е.С., Свеницкий А.Л. Социальная психология и социальное планирование в промышленности. М., 2003.
12. Кричевский Л.Р., Дубровская Е.М. Психология малой группы. М., 1991.
13. Лутошкин А.Н. Психологический климат первичного производственного коллектива. М., 2008.
14. Мелибруда Е.А. Я. Мы. Ты. Психологические возможности улучшения общения. М., 2006.
15. Немов Р.С. Психология. М., 2003.

SECTION: SCIENCE OF LAW

Angheluță Mihaela Victor
Departamentul Drept penal, Universitatea de Stat din Moldova
(Chișinău, Moldova)

SUBIECTUL AMENINȚĂRII CU OMOR ORI CU VĂTĂMAREA GRAVĂ A INTEGRITĂȚII CORPORALE SAU A SĂNĂTĂȚII (ART. 155 DIN CODUL PENAL AL REPUBLICII MOLDOVA)

Adnotare. Subiect al infracțiunii, prevăzute la art. 155 din Codul penal al Republicii Moldova, este persoana fizică responsabilă care, în momentul săvârșirii infracțiunii, a împlinit vârsta de 16 ani. Nu este oportun ca, în cazul infracțiunii analizate, vârsta minimă a răspunderii penale să fie redusă de la 16 ani la 14 ani. Pentru a fi subiect al infracțiunii prevăzute la art. 155 din Codul penal al Republicii Moldova, persoana nu trebuie să aibă vreo calitate specială. Participația nu influențează asupra calificării faptei în baza art. 155 din Codul penal al Republicii Moldova. Însă, participația poate fi luată în considerare la individualizarea pedepsei prevăzute de acest articol.

Cuvinte-cheie: amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății; subiectul infracțiunii; vârsta răspunderii penale; responsabilitate; participație; coautorat; complicitate; favorizare.

Ангелуцэ Михаела Викторовна
Департамент уголовного права Государственного университета Молдовы
(Кишинев, Молдова)

СУБЪЕКТ УГРОЗЫ УБИЙСТВОМ ИЛИ ПРИЧИНЕНИЕМ ТЯЖКИХ ТЕЛЕСНЫХ ПОВРЕЖДЕНИЙ ИЛИ ИНОГО ТЯЖКОГО ВРЕДА ЗДОРОВЬЮ (СТ. 155 УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ МОЛДОВА)

Аннотация. Субъектом преступления, предусмотренного ст. 155 Уголовного кодекса Республики Молдова, является вменяемое физическое лицо, которое в момент совершения преступления достигло 16 лет. В случае анализируемого преступления необоснованно снижать минимальный возраст уголовной ответственности с 16 до 14 лет. Для того чтобы стать субъектом преступления, предусмотренного ст. 155 Уголовного кодекса Республики Молдова, лицо не должно обладать какими-либо особыми признаками. Соучастие не влияет на квалификацию деяния по ст. 155 Уголовного кодекса Республики Молдова. Однако соучастие может быть учтено при индивидуализации наказания, предусмотренного данной статьей.

Ключевые слова: угроза убийством или причинением тяжких телесных повреждений или иного тяжкого вреда здоровью; субъект преступления; возраст уголовной ответственности; вменяемость; соучастие; соисполнительство; пособничество; укрывательство.

Anghelutsa Mihaela V.
Department of Penal Law, Moldova State University
(Chisinau, Moldova)

SUBJECT OF THE THREATENING MURDER OR SEVERE BODILY INJURY OR DAMAGE
TO HEALTH (ART. 155 OF THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA)

Abstraction. Subject of the offense, provided by the art. 155 of the Criminal Code of the Republic of Moldova, is the responsible individual who, at the moment of the commission of the offense, have reached the age of 16. In the case of the analyzed crime, it is unreasonable to reduce the minimum age of criminal liability from 16 to 14 years. In order to be the subject of the offense provided by the art. 155 of the Criminal Code of the Republic of Moldova, the individual must not have any special quality. The participation does not influence the qualification of the act in accordance with the art. 155 of the Criminal Code of the Republic of Moldova. However, participation may be taken into account in individualizing the punishment provided by this article.

Keywords: threatening murder or severe bodily injury or damage to health; the subject of the offense; the age of criminal liability; responsibility; participation; co-authorship; complicity; favoring.

Interpretarea dispoziției art. 21 CP RM, precum și a sancțiunii de la art. 155 CP RM, arată că subiectul al infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM este persoana fizică responsabilă care, în momentul săvârșirii infracțiunii, a împlinit vârsta de 16 ani.

Vârsta de 16 ani, și nu de 14 ani, a fost stabilită ca vârstă minimă a răspunderii penale în cazul infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM. Legiuitorul a considerat ca la vârsta de 14 ani persoana nu ar avea nivelul cuvenit de conștiință pentru a înțelege pericolul social al amenințării cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății.

V.V. Șablistâi propune ca, în cazul infracțiunii de amenințare cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății, vârsta minimă a răspunderii penale să fie redusă de la 16 ani la 14 ani: „În caz contrar, ar reieși că faptele care sunt în esență de aceeași natură (e.g., tentativa de omor și amenințarea cu omor) sunt supuse unui tratament juridic diferit”. [1, p. 11] Nu considerăm reușit argumentul lui V.V. Șablistâi. Tentativa de omor și amenințarea cu omor nu sunt în esență de aceeași natură. Aceste fapte aduc atingere unor obiecte de apărare penală de însemnătate diferită și prezintă un grad de pericol social diferit.

Normele, care stabilesc răspunderea pentru infracțiunile în cazul cărora vârsta minimă a răspunderii penale este de 14 ani, sunt specificate în alin. (2) art. 21 CP RM. Analiza acestor norme arată că ele prevăd răspunderea pentru: infracțiuni care presupun aplicarea violenței fizice; infracțiuni de altă natură care sunt deosebit de grave sau excepțional de grave; infracțiuni săvârșite frecvent de persoane cu vârsta între 14-16 ani. Infracțiunea, prevăzută la art. 155 CP RM, nu se încadrează în niciuna dintre aceste categorii. Suntem de acord cu P.N. Levin: „O asemenea infracțiune ca amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății, după cum rezultă din analiza condiționalității sale sociale, a obiectului său și a laturii sale obiective, este destul de complexă în ceea ce privește structura, conținutul și mecanismul impactului amenințării asupra victimei. Persoana cu vârsta sub 16 ani

nu este capabilă să conștientizeze toate aceste aspecte”. [2, p. 21] M.Z. Vovk are o părere similară. [3, p. 62-63]

În concluzie, nu este oportun ca, în cazul infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM, vârsta minimă a răspunderii penale să fie redusă de la 16 ani la 14 ani.

În alt context, ca subiect al infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM, persoana fizică trebuie să fie responsabilă.

Noțiunea de responsabilitate este definită în art. 22 CP RM: „Responsabilitatea este starea psihologică a persoanei care are capacitatea de a înțelege caracterul prejudiciabil al faptei și capacitatea de a-și manifesta voința și a-și dirija acțiunile”. [4] Noțiunea, care desemnează starea opusă a făptuitorului – iresponsabilitatea – care are ca efect lipsa subiectului infracțiunii, este definită în art. 23 CP RM.

Din cauza iresponsabilității, în speța următoare, făptuitorului îi lipsește calitatea de subiect al infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM: G.C. a fost liberat de răspundere penală pentru săvârșirea infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM. Potrivit concluziilor conținute în raportul de expertiză judiciară, „acesta suferă de o maladie psihică cronică și evolutivă – schizofrenie paranoidă. Decompensarea defectului mixt (paranoid, psihopatiiform) care se manifestă cu un conglomerat paranoid bine conturat, cu idei delirante impenetrabile la contraargumentare și inabordabile prin confruntare, însoțite de o tensionare afectivă, acțiuni auto și hetero-agresive, condiționate de prezența ideilor delirante, care-i modifică în sens patologic comportamentul și îi crează un potențial infracțional iminent, deși aparent latent, în acest context impunându-se imperios aplicarea măsurilor de siguranță cu caracter medical, în sens de a fi îndreptat la tratament prin constrângere într-o insitituție cu supraveghere riguroasă [...]”. [5] Nu este clar de ce făptuitorul a fost liberat de răspundere penală. Datorită lipsei unuia dintre elementele constitutive ale infracțiunii, acesta trebuia să fie achitat și, respectiv, reabilitat.

În altă ordine de idei, în art. 155 CP RM nu este menționată vreo calitate specială a subiectului infracțiunii. Oricare persoană fizică, indiferent de statutul său profesional, de relația sa cu victima infracțiunii și de alte particularități, dacă are vârsta de 16 ani și este responsabilă, se consideră subiect al infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM.

În cazul unor infracțiuni prevăzute de normele concurente cu art. 155 CP RM, amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă este săvârșită de un subiect special: lit. b) alin. (1) art. 201¹ CP RM (membrul familiei victimei); art. 286 CP RM (persoana care execută pedeapsa cu închisoare); art. 309 CP RM (persoana care constată infracțiunea, ofițerul de urmărire penală, procurorul sau judecătorul); lit. c) alin. (2) art. 324 CP RM (persoana publică, persoana publică străină, funcționarul internațional); art. 326 CP RM (în cazul modalității faptice de extorcare) (persoana care are influență sau care susține că are influență asupra unei persoane publice, persoane cu funcție de demnitate publică, persoane publice străine or a unui funcționar internațional); lit. c) alin. (2) art. 333 CP RM (arbitrul ales sau numit să soluționeze prin arbitraj un litigiu, persoana care gestionează o organizație comercială, obștească ori o altă organizație nestatală, persoana care lucrează pentru o astfel de organizație, participantul la un eveniment sportiv sau la un eveniment de pariat); art. 367 CP RM (șeful sau subalternul victimei care are calitatea de militar) etc.

În virtutea regulii prevăzute în art. 116 CP RM, în asemenea cazuri se va aplica norma specială, nu art. 155 CP RM. Bineînțeles, norma specială se aplică dacă, în afară de calitatea specială a subiectului infracțiunii, sunt prezente toate celelalte condiții obligatorii prevăzute de o asemenea normă.

În contextul analizei subiectului infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM, este necesar să vorbim despre participația la această infracțiune.

În unele spețe în care s-a aplicat art. 155 CP RM, atestăm această ipoteză: „P.N. [...] acționând prin participație simplă cu o persoană neidentificată pe nume „Vasile” [6]; „M.A. a săvârșit infracțiunea împreună cu V.T.” [7]

În art. 155 CP RM nu este specificată ipoteza participației. În legile penale ale altor state, această ipoteză își găsește reflectarea. De exemplu, în conformitate cu lit. a) alin. (3) secț. 352 CP RCE, răspunderea se agravează dacă făptuitorul „pune la cale sau se asociază cu alții în scopul comiterii unei astfel de fapte”. [8] Conform lit. a) alin. (2) secț. 353 CP RCE, se consideră circumstanță agravantă săvârșirea infracțiunii „în calitate de membru al unui grup organizat”. [8] Potrivit lit. a) alin. 2 art. 151 din Codul penal al Republicii Georgia, răspunderea se agravează dacă infracțiunea este comisă „de un grup de persoane”. [9] O agravantă asemănătoare este prevăzută de secț. 264 CP RN: „de către mai multe persoane care acționează împreună”. [10] De asemenea, în alin. 2 art. 129 CPU, ca circumstanță agravantă este menționată săvârșirea infracțiunii „de un membru al unui grup criminal organizat”. [11]

Participația nu influențează asupra calificării faptei în baza art. 155 CP RM. Însă, participația poate fi luată în considerare la individualizarea pedepsei prevăzute de acest articol. Astfel, conform lit. c) alin. (1) art. 77 CP RM, la agravarea pedepsei ca circumstanță agravantă se ia în calcul „săvârșirea infracțiunii prin orice formă de participație”. [4] În această normă legiuitorul nu distinge formele participației. Conform art. 43 CP RM, „în funcție de gradul de coordonare a acțiunilor participanților se deosebesc următoarele forme de participație: a) participație simplă; b) participație complexă; c) grup criminal organizat; d) organizație (asociație) criminală”. [4] La agravarea pedepsei în conformitate cu lit. c) alin. (1) art. 77 CP RM, trebuie să se țină seama de următoarele: participația simplă este mai periculoasă decât participația complexă care presupune prezența unui singur autor, însă poate fi mai puțin periculoasă decât participația complexă care presupune prezența a doi sau mai multor autori; participația simplă și participația complexă sunt mai puțin periculoase decât grupul criminal organizat; grupul criminal organizat este mai puțin periculos decât organizația (asociația) criminală.

În unele cazuri din practica judiciară, nu este clar dacă este prezentă participația sau nu. De exemplu, într-un caz în care s-a aplicat art. 155 CP RM, „C.D. a fost pus sub învinuire pentru că el, în prezența lui C.I. și M.D. [evid. ns.], la data de 26.04.2013, în jurul orei 23.00, aflându-se pe malul unui iaz care se află între satele Saharna și Echimăuți, rai. Rezina, după ce l-a scos pe M.M. din automobil, [...] l-a împins în apa iazului, cerându-i să înoate de la un mal la altul. Pentru că M.M. a obosit și a ieșit la mal, C.D. a sărit în iaz și l-a amenințat că îl va omori”. [12] Este ambiguă sintagma „în prezența lui C.I. și M.D.”, folosită în această speță. În cazul în care C.I. și M.D., prin aflarea lor în apropierea victimei, au amplificat impactul de intimidare asupra acesteia, se poate considera că aceștia sunt coautori, la fel ca și C.D., ai infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM. Dacă însă C.I. și M.D. doar au urmărit cele săvârșite,

fără a contribui în vreun fel la comiterea amenințării cu omor, aceștia nu sunt pasibili de răspundere penală. Tolerarea infracțiunii nu atrage răspunderea conform legii penale a Republicii Moldova.

V. Roșca, în legătură cu infracțiunea de amenințare, prevăzută la art. 193 din Codul penal al României din 1968, menționează: „Participația la săvârșirea faptei este posibilă în toate formele (coautorat, instigare, complicitate).” [13, p. 298] În legătură cu aceeași infracțiune, T. Toader are o altă părere: „Coautoratul nu este posibil atunci când fapta se săvârșește prin viu grai”. [14, p. 92] Nu considerăm justificată o asemenea interpretare restrictivă. Nu este exclusă posibilitatea ca influențarea verbală asupra victimei, ca metodă de săvârșire a amenințării cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății, să fie exercitată de două sau mai multe persoane. Într-un asemenea caz, dacă sunt întrunite condițiile prevăzute de art. 41 CP RM – „se consideră participație cooperarea cu intenție a două sau mai multor persoane la săvârșirea unei infracțiuni intenționate” [4] – este întemeiat să vorbim despre săvârșirea în coautorat a infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM. Într-un asemenea caz nu este obligatoriu ca toți coautorii să pronunțe exact aceleași cuvinte la adresa victimei. Important este ca fiecare dintre coautori să execute chiar și în parte latura obiectivă a infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM.

M.A. Hotca afirmă: „În cazul amenințării indirecte, cel care înconștientizează persoana vătămată despre faptul că urmează să fie victima unei infracțiuni [...] are calitatea de complice, iar calitatea de autor o are persoana în numele căreia a acționat cel care a comunicat amenințarea”. [15, p. 1049] Acest autor are dreptate. Complicele nu poate amenința victima cu omor sau cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății. Complicele doar ajută la săvârșirea acestei fapte, fără a executa latura obiectivă a infracțiunii.

Nu este relevant dacă autorul infracțiunii, prevăzute la art. 155 CP RM, este autorul textului sau al imaginii cu caracter amenințător transmis victimei. Este posibil ca textul sau imaginea respectivă să fie create de către altcineva, la comanda autorului infracțiunii. În acest caz, autorul textului sau al imaginii cu caracter amenințător, dacă a cooperat intenționat la comiterea infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM (deci, a conștientizat că textul sau imaginea respectivă va fi folosită pentru amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății), trebuie să răspundă pentru complicitatea la infracțiunea prevăzută la art. 155 CP RM.

Complicitatea la infracțiunea dată poate îmbrăca, practic, toate formele specificate în alin. (5) art. 42 CP RM. Astfel, complicele îi poate da sfaturi sau indicații autorului cum să amenințe victima; îi poate presta informații legate de victimă, pentru a înlesni săvârșirea infracțiunii; îi poate acorda mijloace sau instrumente cu ajutorul cărora autorul va amenința victima; poate înlătura obstacolele care îngreunează săvârșirea infracțiunii; poate tăinui mijloacele sau instrumentele cu ajutorul cărora autorul a amenințat victima etc.

Vorbim nu despre complicitate, ci despre favorizare în cazul când, e.g., tăinuirea mijloacelor sau instrumentelor de amenințare cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății, nu i-a fost promisă din timp autorului. Favorizarea infracțiunii, prevăzute la art. 155 CP RM, nu este pasibilă de răspundere penală. Or, conform alin. (1) art. 323 CP RM, răspunderea se aplică pentru „favorizarea dinainte nepromisă a infracțiunii grave,

deosebit de grave sau excepțional de grave”. [4] Infracțiunea, prevăzută la art. 155 CP RM, este o infracțiune mai puțin gravă.

Organizarea și instigarea săvârșirii infracțiunii, prevăzute la art. 155 CP RM, sunt, de asemenea posibile. În astfel de cazuri, săvârșirea amenințării cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății este dirijată sau determinată de către persoana care nu dorește din diverse cauze (e.g., din dorința de a nu-și dezvălui identitatea) să execute latura obiectivă a infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM. În asemenea cazuri, autorul infracțiunii poate să nu cunoască victima înainte de săvârșirea infracțiunii, și să comită infracțiunea fiind motivat, e.g., de remunerația pe care i-a promis-o organizatorul sau instigatorul.

BIBLIOGRAFIE:

1. Шаблестий В.В. Кримінальна відповідальність за погрозу вбивством / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Дніпропетровськ, 2010. 22 p.
2. Левин П.Н. Уголовная ответственность за угрозу убийством или причинением тяжкого вреда здоровью / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва, 2007. 26 p.
3. Вовк М.З. Кримінально-правова характеристика віку особи / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Львів, 2015. 257 p.
4. Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2002, nr. 128-129.
5. Sentința Judecătorei Chișinău, sediul Buiucani, din 18.03.2020. Dosarul nr. 4556/2019. Disponibil: https://jc.instante.justice.md/ro/pigd_integration/pdf/73b12129-d4d8-42c5-8dd2-ad4446b67265
6. Decizia Colegiului penal lărgit al Curții Supreme de Justiție din 06.09.2017. Dosarul nr. 1ra-1251/2017. Disponibil: http://jurisprudenta.csj.md/search_col_penal.php?id=9409
7. Decizia Colegiului penal al Curții de Apel Chișinău din 06.10.2020. Dosarul nr. 1a-1168/2020. Disponibil: https://cac.instante.justice.md/ro/pigd_integration/pdf/9f82bc77-eddf-4bd5-8190-2a7f5a9371d2
8. Codul penal al Republicii Cehe. Disponibil: codexpenal.just.ro/laws/Cod-Penal-Cehia-RO.html
9. Criminal code of Georgia. Disponibil: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/16426?publication=209>
10. The Penal Code. Disponibil: https://www.legislationline.org/download/id/9055/file/Norway_Penal%20Code.pdf
11. Відомості Верховної Ради України, 2001, № 25-26.
12. Decizia Colegiului penal al Curții Supreme de Justiție din 06.09.2017. Dosarul nr. 1ra-524/2016. Disponibil: http://jurisprudenta.csj.md/search_col_penal.php?id=5863
13. Dongoroz V., Fodor I., Kahane S. et al. Explicații teoretice ale Codului penal român. Partea specială – vol. III. București: Editura Academiei Române, All Beck, 2003. 640 p.
14. Toader T. Drept penal. Partea specială. București: Hamangiu, 2007. 440 p.
15. Hotca M.A. Codul penal: comentarii și explicații. București: C.H. Beck, 2007. 1593 p.

Angheluță Mihaela Victor
Departamentul Drept penal, Universitatea de Stat din Moldova
(Chișinău, Moldova)

CARACTERISTICILE AMENINȚĂRII ÎN CAZUL INFRAȚIUNII PREVĂZUTE LA ART. 155 DIN CODUL PENAL AL REPUBLICII MOLDOVA

Adnotare. *Sub aspectul laturii obiective a infracțiunii, amenințarea în accepțiunea art. 155 din Codul penal al Republicii Moldova trebuie să îndeplinească două condiții obligatorii: 1) amenințarea să aibă ca obiect omorul ori vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății; 2) să existe pericolul de realizare a amenințării respective. Condițiile, care se referă la semnele facultative ale laturii obiective (metoda, mijlocul, modul, timpul, locul etc.), nu au un caracter obligatoriu. Aceste semne pot avea semnificație doar din punctul de vedere a individualizării pedepsei prevăzute de art. 155 din Codul penal al Republicii Moldova. Infracțiunea prevăzută de acest articol se consideră consumată din momentul în care: 1) la cunoștința victimei se aduce amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății, și 2) apare pericolul de realizare a acestei amenințări.*

Cuvinte-cheie: *amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății; latura obiectivă a infracțiunii; pericolul de realizare a amenințării; semnele facultative ale laturii obiective a infracțiunii; momentul de consumare a infracțiunii; tentativa de infracțiune; infracțiune formală.*

Ангелуцэ Михаела Викторовна
Департамент уголовного права Государственного университета Молдовы
(Кишинев, Молдова)

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УГРОЗЫ В СЛУЧАЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ, ПРЕДУСМОТРЕННОГО СТ. 155 УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ МОЛДОВА

Аннотация. *С точки зрения объективной стороны преступления, угроза в понимании ст. 155 Уголовного кодекса Республики Молдова должны соответствовать двум обязательным условиям: 1) предметом угрозы является убийство или причинение тяжких телесных повреждений или иного тяжкого вреда здоровью; 2) имеются основания опасаться осуществления этой угрозы. Условия, которые относятся к факультативным признакам объективной стороны преступления (способ, средство, время, место и т.д.), не являются обязательными. Такие признаки могут иметь значение только с точки зрения индивидуализации наказания, предусмотренного ст. 155 Уголовного кодекса Республики Молдова. Преступление, предусмотренное данной статьей, считается оконченным, как только: 1) потерпевший узнал об угрозе убийством или причинением тяжких телесных повреждений или иного тяжкого вреда здоровью и 2) возникла опасность осуществления этой угрозы.*

Ключевые слова: *угроза убийством или причинением тяжких телесных повреждений или иного тяжкого вреда здоровью; объективная сторона преступления;*

опасность осуществления угрозы; факультативные признаки объективной стороны преступления; момент окончания преступления; покушение на преступление; формальное преступление.

Anghelutsa Mihaela V.
Department of Penal Law, Moldova State University
(Chisinau, Moldova)

CHARACTERISTICS OF THE THREAT IN THE CASE OF THE OFFENSE PROVIDED
BY THE ART. 155 OF THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA

Abstraction. From the point of view of the objective side of the offense, the threat in the meaning of the art. 155 of the Criminal Code of the Republic of Moldova must meet two mandatory conditions: 1) the threat to have as object the murder or the severe bodily injury or damage to health; 2) there are reasons to fear the implementation of this threat. The conditions, which refer to the optional signs of the objective side (method, means, mode, time, place, etc.), are not binding. These signs can have significance only from the point of view of the individualization of the punishment provided by the art. 155 of the Criminal Code of the Republic of Moldova. The offense provided by this article shall be considered completed as soon as: 1) the victim has learned about the threat of murder or the severe bodily injury or damage to health and 2) there are reasons to fear the implementation of this threat.

Keywords: threatening murder or severe bodily injury or damage to health; the objective side of the offense; the danger of the threat; optional signs of the objective side of the offense; the moment of consummation of the offense; attempt to comit an offense; formal offense.

În art. 155 CP RM se prevede răspunderea nu pentru o amenințare oarecare, ci pentru „amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății, dacă a existat pericolul realizării acestei amenințări”.

Din această dispoziție penală rezultă că, sub aspectul laturii obiective a infracțiunii, amenințarea în accepțiunea art. 155 CP RM trebuie să îndeplinească două condiții obligatorii:

1) amenințarea să aibă ca obiect omorul ori vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății;

2) să existe pericolul de realizare a amenințării respective.

Referitor la *prima* dintre aceste condiții, în cazul infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM, obiectul amenințării îl poate reprezenta exclusiv o infracțiune de omor sau de vătămare intenționată gravă a integrității corporale sau a sănătății.

În contextul infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM, prin „omor” se are în vedere, de regulă, infracțiunea prevăzută la art. 145 CP RM. Însă, în art. 155 CP RM nu face referire la infracțiunea prevăzută la art. 145 CP RM, ci la infracțiunea de omor. Din această cauză, termenul „omor” din art. 155 CP RM trebuie interpretat cu referire la oricare infracțiune ce presupune privarea cu intenție, ilegală, de viață a unei alte persoane.

Sintagma „vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății” din art. 155 CP RM trebuie interpretată nu doar cu referire la infracțiunea prevăzută la art. 151 CP RM. O asemenea interpretare ar fi nejustificat de îngustă. Sintagma dată trebuie interpretată cu referire la oricare dintre infracțiunile care presupun vătămarea intenționată gravă a integrității corporale sau a sănătății.

În alt context, în continuare va fi analizată cea de-a doua condiție obligatorie pe care amenințarea în accepțiunea art. 155 CP RM trebuie s-o îndeplinească.

În acest articol condiția dată este desemnată prin sintagma „dacă a existat pericolul realizării acestei amenințări”. Dacă această condiție nu este îndeplinită, atunci amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății nu poate fi calificată conform art. 155 CP RM. Cu alte cuvinte, rațiunea existenței sintagmei „dacă a existat pericolul realizării acestei amenințări” în art. 155 CP RM este de a diferenția amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății, care intră sub incidența acestui articol, de amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății care nu intră sub incidența art. 155 CP RM.

S. Brînza și V. Stati menționează pe bună dreptate că „nu este suficient să fie doar declarată existența pericolului de a fi realizată amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale”. [1, p. 423] Sintagma „dacă a existat pericolul realizării acestei amenințări” din art. 155 CP RM are un caracter estimativ. În legea penală lipsește interpretarea acestei sintagme. Aceasta înseamnă că în fiecare caz concret în care ar urma să fie aplicat art. 155 CP RM, cei abilitați cu aplicarea legii penale trebuie să demonstreze existența pericolului de realizare a amenințării cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale. Mai mult ca atât, atestarea prezenței acestui pericol trebuie făcută astfel încât să nu se încalce regula din alin. (2) art. 3 CP RM.

În cazul infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM, pericolul de realizare a amenințării cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale există dacă sunt întrunite două criterii: 1) criteriul obiectiv; 2) criteriul subiectiv.

În doctrina penală sunt specificate următoarele circumstanțe care trebuie analizate pentru a se stabili criteriul obiectiv:

- „prezența la făptuitor a unei arme, starea psihică a acestuia, intensitatea amenințării, prezența unor antecedente penale pentru infracțiuni violente, relațiile dintre făptuitor și victimă etc.” [2];

- „circumstanțele ce caracterizează nemijlocit acțiunea de amenințare (forma, caracterul, conținutul, procedeul de realizare, intensitatea expunerii etc.); circumstanțele ce caracterizează situația înaintea amenințării, în timpul acesteia și după amenințare (caracterul relațiilor anterioare dintre făptuitor și victimă, raportul de forțe dintre aceștia etc.); circumstanțele ce caracterizează personalitatea făptuitorului (caracter exploziv, manifestări violente de ură sau de supărare, condamnări anterioare pentru infracțiuni violente etc.)”. [3]

În teoria dreptului penal sunt menționate următoarele circumstanțe care trebuie analizate pentru a se stabili criteriul subiectiv:

- „personalitatea victimei: un om simplu poate fi alarmat în alte împrejurări decât un om cult; un om cu o situație modestă poate fi mai ușor intimidat decât un om cu o poziție socială prominentă etc.” [4, p. 498];

• „calitatea [victimei], starea sa psihică sau gradul de instruire, de experiență și de pricepere a acesteia” [5];

• „convingerea victimei că amenințarea va fi realizată; starea emoțională a acesteia (spaimă, timorare, confuzie etc.)”. [6, p. 52]

Evident, toate aceste circumstanțe trebuie evaluate în ansamblu, iar dubiile trebuie interpretate în favoarea făptuitorului.

Mai sus am analizat cele două condiții obligatorii cu privire la latura obiectivă a infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM. Condițiile, care se referă la semnele facultative ale laturii obiective (metoda, mijlocul, modul, timpul, locul etc.), nu au un caracter obligatoriu. Întrucât legiuitorul nu specifică astfel de condiții în dispoziția art. 155 CP RM, putem afirma că infracțiunea, prevăzută de acest articol, are un conținut deschis de incriminare.

Semnele facultative ale laturii obiective pot avea semnificație doar din punctul de vedere a individualizării pedepsei prevăzute de art. 155 CP RM. Astfel, conform alin. (1) art. 77 CP RM, „la stabilirea pedepsei se consideră circumstanțe agravante: [...] i) săvârșirea infracțiunii prin mijloace care prezintă un pericol social sporit; [...] k) săvârșirea infracțiunii cu folosirea armei, a munițiilor, a substanțelor explozive ori a dispozitivelor ce le imită [...]; m) săvârșirea infracțiunii profitând de starea excepțională, de calamitățile naturale, precum și de dezordini de masă; [...]”

Referitor la metoda de săvârșire a infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM, în opinia lui L. Gîrla, „pentru violența psihică este caracteristică aplicarea metodelor psihologice care pot avea o formă verbală sau non-verbală”. [7] Deoarece amenințarea este o varietate a violenței psihice, această afirmație se referă în deplină măsură la infracțiunea prevăzută la art. 155 CP RM. Amenințarea implică o influențare informațională asupra victimei. Indiferent de forma în care informația cu caracter amenințător este adusă la cunoștința victimei, intenția făptuitorului este ca această informație să fie accesibilă, inteligibilă, lizibilă.

În mod similar, nu pot fi stabilite restricții privind metodele de săvârșire a infracțiunii prevăzute la art. 155 CP RM. În cazul acestei infracțiuni, amenințarea poate presupune următoarele metode:

- 1) influențarea verbală;
- 2) influențarea scrisă;
- 3) influențarea concludentă;
- 4) influențarea combinată.

Influențarea verbală presupune amenințarea prin viu grai, pe calea comunicării orale dintre făptuitor și victimă. Cu alte cuvinte, făptuitorul utilizează cuvinte rostite, narate, nu scrise.

Influențarea scrisă se exprimă prin intermediul unor simboluri (litere sau imagini). În cazul dat informația i se comunică victimei pe calea aducerii la cunoștința acesteia a simbolurilor respective.

Influențarea concludentă se face prin recurgerea la gesturi, expresii faciale, acțiuni cu o anumită încărcătură semantică (demonstrarea armei sau a obiectului folosit în calitate de armă; imitarea pregătirii de către făptuitor a mijloacelor de comitere a omorului sau a vătămării grave a integrității corporale sau a sănătății; confecționarea de către făptuitor a unui laț pentru

„spânzurarea” victimei; săparea de către făptuitor a unui „mormânt” pentru victimă în prezența acesteia etc.).

În fine, influențarea combinată presupune asocierea în diverse variante a metodelor sus-amintite (influențarea verbală și scrisă, influențarea verbală și concludentă; influențarea scrisă și concludentă; influențarea verbală, scrisă și concludentă).

Nu doar metoda, ci și mijlocul, modul sau alte asemenea semne ale laturii obiective a infracțiunii, nu sunt indicate în art. 155 CP RM.

Cât privește mijlocul de săvârșire a infracțiunii, în practica judiciară a Republicii Moldova, ca mijloace de săvârșire a infracțiunii, prevăzute la art. 155 CP RM, apar variate obiecte:

- arma de foc [8];
- arma pneumatică [9];
- cuțitul de bucătărie [10];
- cuțitul de buzunar [11];
- lichidul inflamabil [12];
- șurubelnița [13] etc.

În cazuri foarte rare subiectul acestei infracțiuni nu folosește niciun mijloc. Aceasta demonstrează că în majoritatea cazurilor subiectul infracțiunii, prevăzute la art. 155 CP RM, are interesul să utilizeze un mijloc de săvârșire a infracțiunii pentru ca influențarea asupra victimei să fie mai persuasivă. Cu alte cuvinte, atunci când folosește un mijloc de săvârșire a infracțiunii, făptuitorul urmărește amplificarea gradului de pericol de realizare a amenințării cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale.

Analiza acțiunii prejudiciabile, prevăzute la art. 155 CP RM, o încheiem cu examinarea momentului consumativ al acesteia.

După părerea exprimată de L. Gîrla și Iu. Tabarcea, „infracțiunea, prevăzută la art. 155 CP RM, are o componentă formală și se consideră consumată din momentul în care amenințarea este adusă la percepția victimei”. [14, p. 157] T. Toader și M. Safta, în legătură cu infracțiunea de amenințare prevăzută la art. 206 CPR, afirmă: „Consumarea infracțiunii are loc în momentul în care se săvârșește fapta incriminată, victima luând cunoștință de amenințare, fapt de natură să-i producă o stare de temere”. [15, p. 135; 16, p. 94; 17, p. 116]

Așadar, conchidem că infracțiunea, prevăzută la art. 155 CP RM, se consideră consumată nu din momentul formulării amenințării de către făptuitor. Infracțiunea dată presupune interacțiunea obligatorie cu victima infracțiunii. Această interacțiune presupune că amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății trebuie să afecteze libertatea psihică a victimei.

Din sintagma „dacă a existat pericolul realizării acestei amenințări”, folosită în art. 155 CP RM, coroborată cu art. 27 CP RM, rezultă că amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății, care din cauze independente de voința făptuitorului nu a ajuns la cunoștința victimei, trebuie calificată ca tentativă la infracțiunea prevăzută la art. 155 CP RM. În astfel de cazuri începe executarea laturii obiective (e.g.: este pronunțată informația cu caracter amenințător; este scris și expediat mesajul de amenințare; este săvârșită acțiunea concludentă de amenințare etc.), însă ea nu își găsește consumarea, deoarece intervin anumiți factori care nu depind de voința făptuitorului (e.g.: acesta este reținut; se produce o pană de

Internet; se pierde scrisoarea adresată de către făptuitor victimei; victima își pierde cunoștința înainte de a percepe amenințarea expusă de făptuitor etc.).

Infrațiunea, prevăzută la art. 155 CP RM, este una formală. Legiuitorul nu cere pentru consumarea ei producerea unor urmări prejudiciabile. Urmările prejudiciabile, care se pot afla în legătură cauzală cu acțiunea prejudiciabilă prevăzută la art. 155 CP RM, depășesc sfera de aplicare a acestui articol și necesită calificare suplimentară (e.g., în conformitate cu art. 149 sau 157 CP RM).

Odată ce, în cazul infrațiunii prevăzute la art. 155 CP RM, producerea urmărilor prejudiciabile nu este obligatorie, nu este relevant să vorbim nici despre pericolul de survenire a acestora. Subiectul infrațiunii, prevăzute la art. 155 CP RM, nu are intenția de a-i cauza victimei moartea sau vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății. Respectiv, în contextul acestei infrațiuni, nu este posibilă crearea pericolului de cauzare a morții sau a vătămării grave a integrității corporale sau a sănătății.

Pericolul de cauzare a morții sau a vătămării grave a integrității corporale sau a sănătății (care lipsește în cazul infrațiunii prevăzute la art. 155 CP RM) trebuie deosebit de pericolul de realizare a amenințării cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății (care este inerent în cazul infrațiunii prevăzute la art. 155 CP RM). Cele două tipuri de pericol apar în contextul unor infracțiuni diferite.

Al doilea dintre aceste tipuri de pericol este specific pentru infrațiunea prevăzută la art. 155 CP RM. În pofida acestui fapt, nu se poate susține că infrațiunea dată se consumă în momentul apariției pericolului de realizare a amenințării cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății. Conform alin. (1) art. 25 CP RM, „infrațiunea se consideră consumată dacă fapta săvârșită întrunește toate semnele constitutive ale componenței de infrațiune”.

Evaluând în ansamblu semnele constitutive ale componenței de infrațiune descrise în art. 155 CP RM, nu putem ignora că cele două condiții obligatorii care rezultă din dispoziția acestui articol – 1) amenințarea să aibă ca obiect omorul ori vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății, și 2) să existe pericolul de realizare a amenințării respective – au o semnificație egală pentru calificare. Una dintre aceste condiții nu poate fi considerată mai importantă decât cealaltă.

În concluzie, este întemeiat să afirmăm că infrațiunea, prevăzută la art. 155 CP RM, se consideră consumată din momentul în care: 1) la cunoștința victimei se aduce amenințarea cu omor ori cu vătămarea gravă a integrității corporale sau a sănătății, și 2) apare pericolul de realizare a acestei amenințări.

BIBLIOGRAFIE:

1. Brînza S., Stati V. *Tratat de drept penal. Partea specială. Vol. I.* Chișinău: Tipografia Centrală, 2015. 1328 p.
2. Бульба І.В. Питання кримінальної відповідальності за погрозу вбивством. *În: Вісник Кримінологічної асоціації України*, 2014, № 8, p. 129-136.
3. Жданов Ю.А. О вопросе выбора критерия оценки реальности угрозы убийством или причинением тяжкого вреда здоровью. *În: Уголовное право в эволюционирующем*

- обществе: проблемы и перспективы: сб. науч. ст. Курск: Юго-Зап. гос. ун-т., 2012, p. 140-145.
4. Poalelungi M., Dolea I., Vízdoagă T. et al. Manualul judecătorului pentru cauze penale. Chișinău: Tipografia Centrală, 2013. 1192 p.
 5. Decizia Curții Constituționale a României nr. 36 din 04.02.2020 referitoare la excepția de neconstituționalitate a dispozițiilor art. 206 alin. (1) din Codul penal. În: Monitorul Oficial al României, 2020, nr. 443.
 6. Раздобудько В.О., Пархоменко Д.А., Пархоменко С.В. Уголовно-правовая характеристика угрозы. Иркутск: Иркутский юридический институт (филиал) Акад. Ген. прокуратуры Рос. Федерации, 2017. 71 p.
 7. Гырла Л. Психическое насилие в уголовном праве. În: Conferința științifică națională cu participare internațională „Infracțiunea – Răspunderea penală – Pedepsa. Drept și Criminologie”, 25-26 martie 2021. Chișinău: CEP USM, 2021, p. 578-584.
 8. Decizia Colegiului penal al Curții Supreme de Justiție din 03.02.2021. Dosarul nr. 1ra-674/2021. Disponibil: http://jurisprudenta.csj.md/search_col_penal.php?id=17802
 9. Decizia Colegiului penal al Curții Supreme de Justiție din 21.04.2021. Dosarul nr. 1ra-342/2021. Disponibil: http://jurisprudenta.csj.md/search_col_penal.php?id=18484
 10. Decizia Colegiului penal al Curții Supreme de Justiție din 02.06.2021. Dosarul nr. 1ra-1325/2021. Disponibil: http://jurisprudenta.csj.md/search_col_penal.php?id=18837
 11. Decizia Colegiului penal al Curții de Apel Chișinău din 13.11.2019. Dosarul nr. 1a-1828/2019. Disponibil: https://cac.instante.justice.md/ro/pigd_integration/pdf/bb9bcc22-a9de-462f-b8a5-c8644b04fb2f
 12. Decizia Colegiului penal al Curții Supreme de Justiție din 24.07.2019. Dosarul nr. 1ra-1343/2019. Disponibil: http://jurisprudenta.csj.md/search_col_penal.php?id=13948
 13. Decizia Colegiului penal al Curții Supreme de Justiție din 03.02.2021. Dosarul nr. 1ra-147/2021. Disponibil: http://jurisprudenta.csj.md/search_col_penal.php?id=17857
 14. Гырла Л.Г., Табарча Ю.М. Уголовное право Республики Молдова. Часть Особенная. Том 1. Кишинэу: Cartdidact, 2010. 712 p.
 15. Antoniu G., Brutaru V., Duvac C. et al. Explicațiile noului Cod penal. Vol. III (Articolele 188-256) / G. Antoniu, T. Toader (coord.). București: Universul Juridic, 2015. 654 p.
 16. Toader T. Drept penal. Partea specială. București: Hamangiu, 2007. 440 p.
 17. Toader T. Drept penal. Partea specială. București: All Beck, 2002. 568 p.

Mamirov Sevinchbek
Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti
(Tashkent, Uzbekistan)

ПОРЯДОК ПРЕКРАЩЕНИЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА ПО ИНИЦИАТИВЕ РАБОТОДАТЕЛЯ НА ОСНОВЕ ВИНОВНЫХ ДЕЙСТВИЙ РАБОТНИКА

Аннотация. В статье изучаются вопросы прекращения трудового договора по инициативе работодателя при виновных действиях работника. Проводится анализ норм трудового законодательства по правам работодателя о прекращении трудового договора, о гарантиях прав несовершеннолетних лиц на труд, сравнивается отечественное трудовое законодательство с опытом зарубежных стран. Автором приводятся конкретные выводы по проведенному анализу.

Ключевые слова: прекращение трудового договора, несовершеннолетние, работник, работодатель, инициатива, виновные действия, гарантии.

Прекращение трудового договора по инициативе работодателя происходит в результате систематического или единовременного грубого нарушения работником своих трудовых обязанностей. Основанием для прекращения трудового договора являются признанные законом юридические факты, в результате которых возникает право на прекращение трудового договора. Чтобы признать событие или ситуацию юридическим фактом, важным для прекращения трудового договора, они должны быть сначала определены и урегулированы правовыми нормами. Отсюда следует, что подобные обстоятельства не являются основанием для прекращения трудового договора.

В этой связи М.Ю. Гасанов [1] отметил, что наличие воли работодателя при прекращении трудового договора по инициативе работодателя недостаточно. В этом случае необходимо, чтобы законом была предусмотрено право работодателя на прекращение трудового договора с работником.

Прекращение трудового договора по инициативе работодателя в связи с виновными действиями работника является наиболее строгой дисциплинарным взысканием. В результате количество безработных в обществе может увеличиться. Следовательно, прекращение трудового договора по инициативе работодателя на основании пунктов 3 и 4 части второй статьи 100 Трудового кодекса Республики Узбекистан должно быть обоснованным.

В отличие от работника, работодатель не имеет полной свободы в принятии решения о прекращении трудового договора. Во-первых, увольнение должно быть целенаправленным, то есть должна быть достаточная причина для прекращения трудового договора. Во-вторых, существуют определенные правила, которые применяются к процессу, который различается в зависимости от оснований для увольнения при прекращении трудового договора. В-третьих, увольнение при обстоятельствах, не зависящих от работника, должно быть компенсировано, например, выходным пособием или удержанием заработной платы в процессе найма [2].

Существует процедура прекращения трудового договора в соответствии с пунктами 3 и 4 части второй статьи 100 Трудового кодекса Республики Узбекистан.

Согласно статье 101 Трудового кодекса Республики Узбекистан прекращение трудового договора по инициативе работодателя, не допускается без предварительного согласия профсоюзного комитета или иного представительного органа работников. Согласие профсоюзного комитета или иного представительного органа работников не требуется при прекращении трудового договора по инициативе работодателя:

в связи с ликвидацией предприятия;

с руководителем предприятия по любому из оснований, предусмотренных в части второй статьи 100 Трудового кодекса;

по пункту 6 части второй статьи 100 Трудового кодекса.

Профсоюзный комитет либо иной представительный орган работников должен сообщить работодателю в письменной форме о принятом решении по вопросу согласия на прекращение с работником трудового договора в десятидневный срок со дня получения письменного представления должностного лица, обладающего правом прекращения трудового договора.

Работодатель вправе прекратить трудовой договор не позднее одного месяца со дня принятия профсоюзным комитетом либо иным представительным органом работников решения о даче согласия на прекращение с работником трудового договора.

Прекращение работодателем трудового договора за нарушение трудовой дисциплины (пункты 3 и 4 части второй статьи 100) не допускается по истечении сроков, установленных для наложения дисциплинарных взысканий (статья 182).

В соответствии со статьей 181 Трудового кодекса за нарушение трудовой дисциплины работодатель вправе применять к работнику следующие меры дисциплинарного взыскания:

1) выговор;

2) штраф в размере не более тридцати процентов среднего месячного заработка.

Правилами внутреннего трудового распорядка могут быть предусмотрены случаи наложения на работника штрафа в размере не более пятидесяти процентов среднего месячного заработка. Удержание штрафа из заработной платы работника производится работодателем с соблюдением требований статьи 164 Трудового кодекса;

3) прекращение трудового договора (пункты 3 и 4 части второй статьи 100).

Применение мер дисциплинарного взыскания, не предусмотренных статьей 181 Трудового кодекса, запрещается.

На основании статьи 182 Трудового кодекса дисциплинарные взыскания применяются лицами (органами), которым предоставлено право приема на работу (статья 82).

До применения дисциплинарного взыскания от работника должно быть затребовано письменное объяснение. Отказ работника дать объяснение не может служить препятствием для применения взыскания за ранее совершенный им проступок.

При применении дисциплинарного взыскания учитываются тяжесть совершенного проступка, обстоятельства его совершения, предшествующая работа и поведение работника.

За каждый проступок может быть применено только одно дисциплинарное взыскание.

Дисциплинарное взыскание применяется непосредственно за обнаружением проступка, но не позднее одного месяца со дня его обнаружения, не считая времени болезни работника или пребывания его в отпуске.

Взыскание не может быть применено позднее шести месяцев со дня совершения проступка, а по результатам ревизии или проверки финансово-хозяйственной деятельности – позднее двух лет со дня его совершения. В указанные сроки не включается время производства по уголовному делу.

Приказ (распоряжение) или постановление о применении дисциплинарного взыскания объявляется работнику под расписку.

В соответствии со статьей 183 Трудового кодекса срок действия дисциплинарного взыскания не может превышать одного года со дня его применения. Если в течение этого срока работник не будет подвергнут новому дисциплинарному взысканию, то он считается не имеющим дисциплинарного взыскания.

Работодатель, применивший дисциплинарное взыскание, вправе снять его до истечения года по собственной инициативе, по просьбе работника, по ходатайству трудового коллектива или непосредственного руководителя работника.

На основании статьи 102 Трудового кодекса работодатель обязан письменно (под роспись) предупредить работника о своем намерении прекратить трудовой договор в следующие сроки:

1) не менее чем за два месяца при прекращении трудового договора в связи с изменениями в технологии, организации производства и труда, сокращением объемов работ, повлекших изменение численности (штата) работников или изменение характера работ, либо в связи с ликвидацией предприятия (пункт 1 части второй статьи 100), а также в связи с достижением работником пенсионного возраста при наличии права на получение государственной пенсии по возрасту в соответствии с законодательством (пункт 7 части второй статьи 100);

2) не менее чем за две недели при прекращении трудового договора в связи с несоответствием работника выполняемой работе вследствие недостаточной квалификации либо состояния здоровья (пункт 2 части второй статьи 100).

По соглашению между работником и работодателем предусмотренное пунктами 1 и 2 части первой статьи 102 Трудового кодекса предупреждение может быть заменено денежной компенсацией, соответствующей продолжительности срока предупреждения.

Предупреждение, предусмотренное пунктом 2 части первой статьи 102 Трудового кодекса, не производится при прекращении трудового договора в связи с несоответствием работника выполняемой работе вследствие состояния здоровья, если медицинским заключением выполнение данной работы ему противопоказано. В этом случае работнику выплачивается компенсация в размере двухнедельного заработка.

При прекращении с работником трудового договора в связи со сменой собственника этого предприятия (пункт 6 части второй статьи 100) новый собственник обязан письменно (под роспись) предупредить его о предстоящем прекращении

трудовых отношений не менее, чем за два месяца или выплатить ему соразмерную компенсацию.

В случаях прекращения трудового договора в связи с совершением работником виновных действий (пункты 3 и 4 части второй статьи 100) работодатель не менее чем за три дня извещает работника о прекращении трудовых отношений или выплачивает ему соразмерную компенсацию.

В течение срока предупреждения, за исключением предупреждения о прекращении трудовых отношений в связи с совершением виновных действий, работнику предоставляется право не выходить на работу не менее одного дня в неделю с сохранением заработной платы за это время для подыскания другой работы. В срок предупреждения работника, за исключением прекращения трудовых отношений в связи с ликвидацией предприятия, не включаются периоды временной нетрудоспособности, а также время выполнения им государственных или общественных обязанностей.

Работодатель своевременно, не менее чем за два месяца, представляет соответствующему профсоюзному органу или иному органу, представляющему интересы работников, информацию о возможном массовом высвобождении работников и проводит консультации, направленные на смягчение последствий высвобождения. Работодатель, также не позднее чем за два месяца, обязан довести до сведения местного органа по труду данные о предстоящем высвобождении каждого работника с указанием его профессии, специальности, квалификации и размера оплаты труда.

Как отметил Первый Президент Республики Узбекистан Ислам Каримов: «Все мы знаем, что каждое государство, каждая нация, прежде всего в образе своих детей, в образе подрастающего поколения, видит великую державу, которая отражает особенности и качества этой нации, реализует ее вековые устремления» [3].

С ратификацией Республикой Узбекистан международных правовых документов ООН о правах ребенка и Конвенции Международной организации труда № 138 «О минимальном возрасте для приема на работу» и Конвенцию № 182 «Конвенция о запрещении и немедленных мерах по искоренению наихудших форм детского труда» было принято Постановление Кабинета Министров «О мерах по реализации ратифицированных Республикой Узбекистан конвенции о минимальном возрасте для приема на работу и конвенции о запрещении и немедленных мерах по искоренению наихудших форм детского труда» от 12 сентября 2008 года № 207, которым установлены дополнительные гарантии в области прав молодежи.

На основании статьи 239 Трудового кодекса работодатель обязан принимать на работу лиц моложе восемнадцати лет, направляемых местным органом по труду и другими органами в порядке трудоустройства на рабочие места в счет установленного минимального количества рабочих мест.

Отказ в приеме на работу в счет установленного минимального количества рабочих мест запрещается и может быть обжалован в судебном порядке.

Все лица моложе восемнадцати лет принимаются на работу лишь после прохождения предварительного медицинского осмотра и в дальнейшем до достижения восемнадцати лет ежегодно подлежат обязательному медицинскому осмотру.

В соответствии со статьей 246 Трудового кодекса прекращение трудового договора с работниками моложе восемнадцати лет по инициативе работодателя допускается помимо соблюдения общего порядка прекращения трудового договора **с согласия местного органа по труду.**

Эти вопросы также регулируются трудовым законодательством зарубежных стран, которое гарантирует прекращение трудового договора с работниками в возрасте до восемнадцати лет по инициативе работодателя. В частности, статья 269 [4] Трудового кодекса Российской Федерации предусматривает, что прекращение трудового договора с работником, не достигшим восемнадцатилетнего возраста, по инициативе работодателя допускается с согласия соответствующей комиссии по делам несовершеннолетних и государственной инспекции труда.

В статье 282 [5] Трудового кодекса Республики Беларусь также предусмотрены подобные гарантии несовершеннолетним в возрасте до восемнадцати лет, при этом предусмотрено уведомление районной (городской) комиссии по делам несовершеннолетних за две недели.

В немецком [6] трудовом законодательстве увольнение работников моложе восемнадцати лет представляет собой сложный процесс, в котором работодатель должен доказать основания для прекращения трудового договора и указать реальные причины.

Из приведенного выше анализа можно сделать вывод, что в случае прекращения трудового договора работодателем при виновных действиях работника профсоюзный комитет или иной представительный орган работников должен письменно уведомить работодателя о своем решении дать согласие на прекращение трудового договора, и такое уведомление о прекращении трудового договора должно быть сообщено в течение десяти дней со дня получения письменного заявления должностного лица, уполномоченного на прекращение трудового договора.

Работодатель вправе прекратить трудовой договор не позднее одного месяца со дня принятия решения профсоюзным комитетом или иным представительным органом работников о согласии на прекращение трудового договора с работником.

Прекращение трудового договора работодателем за нарушение трудовой дисциплины (пункты 3 и 4 части второй статьи 100) не допускается после истечения сроков (статья 182) наложения дисциплинарных взысканий.

Прекращение трудового договора с работником, не достигшим восемнадцатилетнего возраста, по инициативе работодателя допускается с согласия местного органа по труду, за исключением случаев, предусмотренных общим порядком прекращения трудового договора.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Гасанов М.Ю. Трудовое право Республики Узбекистан. Общая часть. – Т.: «LESSON PRESS», 2016. – С. 49.
2. Молодцов М.В., Головина С.Ю. Трудовое право России: Учебник для вузов. –М.: НОРМА, 2003. – С.165.
3. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийетимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Асарлар тўплами. 16-жилд, Т., “ЎЗБЕКИСТОН”, 2008., 162-б.

4. www.consultant.ru
5. Трудовой кодекс Республики Беларусь от 26.07.1999 г. № 296-3 // Ведомости Национального собрания Республики Беларусь. 1999. № 26-27.-Ст. 432.
6. Bürgerliches Gesetzbuch 18.08.1896 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S.738) [Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002, das durch Artikel 4 Absatz 5 des Gesetzes vom 1. Oktober 2013 (BGBl. I S. 3719) geändert worden ist.] Stand 2002 // URL: <http://www.gesetzeim-internet.de/bgb/index.htm>.

Stati Vitalie Anatol
doctor în drept,
Eșanu Adriana Tudor
doctor în drept
Departamentul Drept penal, Universitatea de Stat din Moldova
(Chișinău, Moldova)

SUNT OARE PERSOANE PUBLICE SPECIALIȘTII ATESTAȚI ÎN DOMENIUL CONSTRUCȚIILOR?

Adnotarea. În studiul de față, autorii încearcă să răspundă la întrebarea: pot oare să fie considerate persoane publice în sensul alin. (2) art. 123 din Codul penal al Republicii Moldova (și anume – persoane autorizate sau investite de stat să presteze în numele acestuia servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public) următorii specialiști atestați de către Ministerul Economiei și Infrastructurii: specialiștii cu activități în proiectare; verifcătorii de proiecte; experții tehnici; diriginții de șantier; responsabilii tehnici; diriginții pentru executarea lucrărilor specializate și pentru montarea instalațiilor aferente construcțiilor; responsabilii tehnici pentru lucrări specializate și instalații aferente construcțiilor; personalul de specialitate din laboratoarele de încercări în construcții? Analiza efectuată denotă neclaritatea prevederilor normative în materie. În consecință, răspunsul la întrebarea formulată îl poate oferi doar legiuitorul, pe calea interpretării oficiale a prevederilor alin. (2) art. 123 din Codul penal al Republicii Moldova.

Cuvintele-cheie: persoană publică; persoană autorizată de stat; persoană investită de stat; servicii publice; activități de interes public; specialiști atestați în domeniul construcțiilor.

Стати В. А.
кандидат юридических наук,
Ешану А. Ф.
кандидат юридических наук
Департамент Уголовного права, Государственный университет Молдовы
(Кишинев, Молдова)

ЯВЛЯЮТСЯ ЛИ ПУБЛИЧНЫМИ ЛИЦАМИ СПЕЦИАЛИСТЫ,
АТТЕСТОВАННЫЕ В ОБЛАСТИ СТРОИТЕЛЬСТВА?

Аннотация. В настоящем исследовании авторы пытаются ответить на вопрос: могут ли считаться публичными лицами в понимании ч. (2) ст. 123 Уголовного кодекса Республики Молдова (а именно – лицами, уполномоченными или управомоченными государством оказывать от его имени публичные услуги или осуществлять деятельность в общественных интересах) следующие специалисты, аттестованные Министерством Экономики и Инфраструктуры: специалисты, осуществляющие свою деятельность в области проектирования; проверяющие проекты; технические эксперты; руководители

строек; ответственные за технический надзор; руководители по выполнению специализированных работ и монтажу оборудования, относящихся к строительству; специалисты строительных лабораторий? Анализ показывает неоднозначность нормативных положений в данном вопросе. Следовательно, ответ на поставленный вопрос может дать только законодатель путем официального толкования положений ч. (2) ст. 123 Уголовного кодекса Республики Молдова.

Ключевые слова: публичное лицо; лицо, уполномоченное государством; лицо, уполномоченное государством; публичные услуги; деятельность в общественных интересах; специалисты, аттестованные в области строительства.

Stati Vitalie A.
Doctor of Law,
Esanu Adriana T.
Doctor of Law
Department of Penal Law, Moldova State University
(Chisinau, Moldova)

ARE PUBLIC PERSONS THE SPECIALISTS, CERTIFIED IN THE FIELD OF CONSTRUCTIONS?

Abstraction. In this study, the authors try to answer the question: can be considered public persons in the meaning of para. (2) art. 123 of the Criminal Code of the Republic of Moldova (namely – persons authorized or invested by the state to provide public services on its behalf or to perform activities of public interest) the following specialists certified by the Ministry of Economy and Infrastructure: specialists carrying out their activities in the field of design; project verifiers; technical experts; construction site managers; technical managers; the managers for the execution of the specialized works and for the installation of the installations related to the constructions; technical managers for specialized works and installations related to constructions; specialized personnel in construction testing laboratories? The analysis shows the ambiguity of the normative provisions in the matter. Consequently, the answer to the formulated question can only be provided by the legislator, by way of the official interpretation of the provisions of para. (2) art. 123 of the Criminal Code of the Republic of Moldova.

Keywords: public person; person authorized by the state; person invested by the state; public services; activities of public interest; specialists, certified in the field of constructions.

În ultima teză din alin. (2) art. 123 CP RM, în calitate de persoane publice sunt specificate persoanele autorizate sau investite de stat să presteze în numele acestuia servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public.

În context, apare următoarea întrebare: pot oare să fie considerate persoane publice în sensul alin. (2) art. 123 CP RM (și anume – persoane autorizate sau investite de stat să presteze în numele acestuia servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public) următorii specialiști atestați de către Ministerul Economiei și Infrastructurii: verficatorii de proiecte; elaboratorii de devize; proiectanții; diriginții de șantier; experții tehnici; responsabilii tehnici;

diriginții cu executarea lucrărilor specializate și instalațiilor aferente construcțiilor atestați; specialiștii din laboratoarele de încercări în construcții; responsabilii tehnici pentru lucrări specializate și instalații aferente construcțiilor?

Aprioric, înțelesul unui concept utilizat de către legiuitor trebuie căutat fie în textul unei legi, fie în jurisprudență, fie în doctrina penală. Dacă un astfel de înțeles nu poate fi identificat, rezultă că acel concept nu este previzibil. Nici în legea penală, nici în alte acte normative nu este definită noțiunea „persoană autorizată sau investită de stat să presteze în numele acestuia servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public”, utilizată în alin. (2) art. 123 CP RM.

Există o interpretare cazuală, în care găsim explicații generice asupra subiectului de referință, și anume în pct. 3.1 din Hotărârea Plenumului Curții Supreme de Justiție nr. 7 din 15.05.2017 cu privire la aplicarea legislației referitoare la răspunderea penală pentru abuzul de putere sau abuzul de serviciu, excesul de putere sau depășirea atribuțiilor de serviciu, precum și neglijența în serviciu (în continuare – Hotărârea Plenumului CSJ nr. 7/2017), potrivit căruia: „În corespundere cu alin. (2) art. 123 CP RM, sunt „persoane autorizate sau investite de stat să îndeplinească activități de interes public”: auditorul; avocatul; executorul judecătoresc; expertul judiciar; interpretul și traducătorul, antrenanți de Consiliul Superior al Magistraturii, de Ministerul Justiției, de organele procuraturii, organele de urmărire penală, instanțele judecătorești, de notari, avocați sau de executorii judecătorești; mediatorul; mandatul autorizat etc. Nu este exclus să existe și alte persoane autorizate sau investite de stat să îndeplinească activități de interes public, persoane care să intre sub incidența noțiunii de la alin. (2) art. 123 CP. În astfel de situații, instanțele de judecată vor analiza confirmarea în textul unui act normativ că astfel de persoane îndeplinesc cumulativ următoarele două condiții: a) sunt autorizate sau investite de stat să-și desfășoare activitățile; b) activitățile, pe care le desfășoară, sunt activități de interes public” [1]. Totuși, această interpretare cazuală nu oferă un răspuns tranșant la întrebarea formulată de noi mai sus.

Este adevărat că, prin două decizii irevocabile ale Colegiului penal al Curții de Apel Chișinău [2; 3], dirigințele de șantier și responsabilul tehnic – care fac parte din rândul specialiștilor în domeniul construcțiilor, atestați de către Ministerul Economiei și Infrastructurii – li s-a recunoscut calitatea de persoană publică în sensul alin. (2) art. 123 CP RM. În hotărârea pronunțată în cauza Kokkinakis împotriva Greciei, în § 40, Curtea Europeană a Drepturilor Omului (în continuare – CtEDO) a decis cu valoare de principiu că legalitatea incriminării este îndeplinită „atunci când individul poate să știe, pornind de la prevederea normei pertinente și, la nevoie, cu ajutorul interpretării date de jurisprudență (subl. ns.), ce acțiuni și omisiuni sunt de natură să-i angajeze responsabilitatea penală” [4]. Mai mult ca atât, în hotărârea pronunțată în cauza Dragotoni și Militaru-Pidhorni împotriva României [5], în § 36, CtEDO scoate în evidență principiul generalității legilor, stabilind că chiar din cauza principiului generalității legilor, conținutul acestora nu poate prezenta o precizie absolută. Una din tehnicile tip de reglementare constă în recurgerea mai degrabă la categorii generale decât la liste exhaustive. De asemenea, numeroase legi se folosesc de eficacitatea formulelor mai mult sau mai puțin vagi, pentru a evita o rigiditate excesivă și a se putea adapta la schimbările de situație. Interpretarea și aplicarea unor asemenea texte depinde de practică, fapt susținut anterior de CtEDO în cauzele Kokkinakis împotriva Greciei [4] și Cantoni împotriva Franței [6].

Totuși, cele două precedente judiciare, menționate *supra*, sunt singulare în latura recunoașterii în calitate de persoane publice a unor specialiști în domeniul construcțiilor, atestați de către Ministerul Economiei și Infrastructurii. În condițiile unei practici judiciare neîndestulătoare, nu ar fi întemeiat să vorbim despre o soluție jurisprudențială predominantă.

Nici în doctrina penală relevantă [7, p. 868-869; 8; 9, p. 159-173; 10, p. 167-169; 11; 12] nu găsim un răspuns ferm la întrebarea noastră. Ca și în pct. 3.1 din Hotărârea Plenului CSJ nr. 7/2017, în doctrina penală relevantă se prezintă o listă exemplificativă de persoane autorizate sau investite de stat să presteze în numele acestuia servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public. Specialiștii în domeniul construcțiilor, atestați de către Ministerul Economiei și Infrastructurii, nu se regăsesc printre aceste exemple.

Așadar, nici în legislație, nici în interpretările date de Plenul Curții Supreme de Justiție, nici în doctrina penală nu se afirmă direct dacă specialiștii în domeniul construcțiilor, atestați de către Ministerul Economiei și Infrastructurii, pot sau nu să fie considerați persoane publice în sensul alin. (2) art. 123 CP RM, și anume – persoane autorizate sau investite de stat să presteze în numele acestuia servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public (ultima teză din alin. (2) art. 123 CP RM).

Cu toate acestea, în pct. 3.1 din Hotărârea Plenului CSJ nr. 7/2017 și în doctrina penală relevantă se sugerează posibila soluție pentru problema analizată: este necesar ca textul unui act normativ să confirme că persoanele publice în sensul ultimei teze din alin. (2) art. 123 CP RM îndeplinesc cumulativ următoarele două condiții:

- 1) sunt autorizate sau investite de stat să-și desfășoare activitățile;
- 2) activitățile, pe care le desfășoară, sunt activități de interes public.

Cât privește **prima** dintre aceste condiții, merită atenție următoarea ipoteză:
1) specialiștii din domeniul construcțiilor (verificatorii de proiecte; laboratorii de devize; proiectanții; diriginții de șantier; experții tehnici; responsabilii tehnici; diriginții cu executarea lucrărilor specializate și instalațiilor aferente construcțiilor atestați; specialiștii din laboratoarele de încercări în construcții; responsabilii tehnici pentru lucrări specializate și instalații aferente construcțiilor) sunt atestați de către Ministerul Economiei și Infrastructurii;
2) această atestare denotă faptul că respectivii specialiști sunt autorizați sau investiți de stat să presteze servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public.

În cele ce urmează vom examina această ipoteză.

În primul rând, este necesar să accentuăm că, în conformitate cu ultima teză din alin. (2) art. 123 CP RM, se cere ca persoanele nu pur și simplu să fie autorizate sau investite de stat să-și desfășoare activitățile. Se cere ca persoanele să fie autorizate sau investite de stat să presteze în numele acestuia servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public. Întrucât legiuitorul nu a fost suficient de explicit, nu putem exclude că sintagma „în numele acestuia” se referă atât la persoanele autorizate sau investite de stat să presteze servicii publice, cât și la persoanele autorizate sau investite de stat să îndeplinească activități de interes public.

Potrivit alin. (3) art. 7 al Legii nr. 721 din 02.02.1996 privind calitatea în construcții (în continuare – Legii nr. 721/1996), „sunt în drept să exercite activități de proiectare a construcțiilor, dirijare și verificare a lucrărilor de construcții, încercări de laborator, controlul intern al calității și gestionarea fondului construit specialiștii atestați ca persoane fizice în

nume propriu sau ca angajați ai agenților economici care desfășoară aceste activități (subl. ns.) [13]”. În alin. (2) art. 13 din aceeași lege se prevede: „Verificarea și expertizarea proiectelor în ceea ce privește respectarea documentelor normative referitoare la exigențele esențiale se efectuează de către verifcatorii de proiecte atestați *în nume propriu* (subl. ns.)”. Aceste prevederi legale confirmă că specialiștii atestați din domeniul construcțiilor nu sunt autorizați sau investiți de stat să îndeplinească în numele acestuia activități de interes public.

În al doilea rând, punem la îndoială faptul că atestarea specialiștilor din domeniul construcțiilor denotă că aceștia sunt autorizați sau investiți de stat să presteze în numele acestuia servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public. Atestarea specialiștilor din domeniul construcțiilor reprezintă obiectul de reglementare al următoarelor dispoziții ale Legii nr. 721/1996:

- „Atestarea persoanelor indicate la alin. (3) se efectuează o dată în 5 ani de către comisia de atestare constituită de către Organul național de dirijare în construcții” (alin. (4) art. 7);

- „Perfecționarea pregătirii profesionale este obligatorie și se realizează cel puțin o dată la 5 ani, prin stagii și programe efectuate conform prevederilor titlului VII „Învățarea pe tot parcursul vieții” din Codul educației nr. 152/2014” (alin. (5) art. 7);

- „Sistemul calității în construcții reprezintă ansamblul de structuri organizatorice, răspunderi, regulamente, proceduri și mijloace, care concură la realizarea calității construcțiilor în toate etapele de concepere, proiectare, realizare, exploatare și postutilizare a acestora și este compus din: [...] atestarea specialiștilor cu activitate în construcții” (lit. f) art. 9).

În context prezintă interes, de asemenea, unele dispoziții din anexa la Hotărârea Guvernului nr. 329 din 23.04.2009 pentru aprobarea Regulamentului cu privire la atestarea tehnico-profesională a specialiștilor cu activități în construcții [14]:

- „Atestarea tehnico-profesională a specialiștilor cu activități în construcții constituie o componentă a sistemului calității în construcții și se efectuează cu scopul respectării actelor normative în construcții și asigurării următoarelor exigențe esențiale: A – rezistență și stabilitate; B – siguranță în exploatare; C – siguranță la foc; D – igienă, sănătatea oamenilor, refacerea și protecția mediului înconjurător; E – izolație termică, hidrofugă și economie de energie; F – protecție împotriva zgomotului” (pct. 2);

- „Se supun atestării/reatestării specialiștii cu activități în proiectare, verifcatori de proiecte, experți tehnici, diriginți de șantier, responsabili tehnici, diriginți pentru executarea lucrărilor specializate și pentru montarea instalațiilor aferente construcțiilor, responsabili tehnici pentru lucrări specializate și instalații aferente construcțiilor și personalul de specialitate din laboratoarele de încercări în construcții [...], care sunt responsabili de calitatea construcțiilor, potrivit obligațiilor ce le revin conform legii. Atestarea/reatestarea specialiștilor indicați în alineatul unu din prezentul punct se face o dată în 5 ani” (pct. 3);

- „Atestarea specialiștilor cu activități în construcții este efectuată de Organul național de dirijare în construcții prin comisiile specializate de atestare tehnico-profesională” (pct. 5);

- „Specialiștii se prezintă la comisiile specializate de atestare tehnico-profesională după susținerea unui curs obligatoriu de perfecționare profesională prin stagii și programe

⁷ Se are în vedere Ministerul Economiei și Infrastructurii.

specializate, coordonate cu Organul național de dirijare în construcții și Confederația Națională a Patronatului, în instituțiile de învățământ, licențiate pentru aceste activități în modul stabilit” (pct. 9);

• „Certificatul de atestare tehnico-profesională [...], legitimația și ștampila sunt eliberate de Organul național de dirijare în construcții în termen de 10 zile din data adoptării deciziei corespunzătoare de comisia de atestare” (pct. 25);

• „Certificatul de atestare tehnico-profesională, legitimația și ștampila se eliberează pe termen de 5 ani” (pct. 26).

Din interpretarea acestor dispoziții rezultă că certificatul de atestare tehnico-profesională a specialiștilor din domeniul construcțiilor constituie actul constatator al pregătirii profesionale a acestor specialiști după susținerea de către ei a unui curs obligatoriu de perfecționare profesională. Nu rezultă concluzia certă că certificatul în cauză ar avea și calitatea de dovadă a autorizării sau investiției de stat a specialiștilor în domeniul construcțiilor să presteze în numele acestuia servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public.

Această incertitudine mai are o cauză. Astfel, conform pct. 22 din Capitolul III al anexei nr. 1 la Legea nr. 160 din 22.07.2011 privind reglementarea prin autorizare a activității de întreprinzător [15] (în continuare – Legea nr. 160/2011), actul permisiv, eliberat de Ministerul Economiei și Infrastructurii specialiștilor din construcții, este certificatul de atestare tehnico-profesională a acestor specialiști. În corespundere cu art. 2 al aceleiași legi, prin „act permisiv” se înțelege „documentul sau înscrisul constatator prin care autoritatea emitentă constată unele fapte juridice și întrunirea condițiilor stabilite de lege, atestând investirea (subl. ns.) solicitantului cu o serie de drepturi și de obligații pentru inițierea, desfășurarea și/sau încetarea activității de întreprinzător sau a unor acțiuni aferente și indispensabile acestei activități. Actul permisiv poate avea denumirea de licență, autorizație, permis, certificat, aviz, aprobare, brevet, de atestat de calificare [...]”. Folosirea în această normă a termenului „investire”, care este utilizat în ultima teză din alin. (2) art. 123 CP RM, ar putea duce spre concluzia că specialiștii în domeniul construcțiilor, atestați de Ministerul Economiei și Infrastructurii, ar fi persoane investite de stat să presteze servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public.

Totuși, în alin. (1) art. 4¹ al Legea nr. 160/2011 se recurge la o altfel de terminologie: „În funcție de scopul, forma și modul de reglementare, actele permissive sunt de 3 categorii: a) licență – act permisiv care investeste (subl. ns.) titularul cu drept de a desfășura un anumit gen de activitate, integral sau parțial, asupra căruia se răsfrâng criteriile de licențiere stabilite de prezenta lege; b) autorizație – act permisiv care se referă la acordarea anumitor drepturi de activitate și la atestarea întrunirii anumitor condiții de către agentul economic; c) certificat – act permisiv care se referă la conformitatea anumitor bunuri sau servicii fie la atestarea cunoștințelor/capacităților angajaților unui agent economic, în limita criteriilor stabilite la art. 4, în baza căruia nu se acordă drepturi primare pentru activitate, dar care este impus de lege pentru a confirma respectarea unor cerințe de ordin tehnic și a cărui neobținere nu periclitează întreaga activitate a agentului economic într-un domeniu”. Remarcăm că în definiția noțiunii de licență, legiuitorul vorbește despre „investirea” titularului. În contrast, în definiția legală a noțiunii „certificat” nu se recurge la termenul „investire”. Ceea ce sporește incertitudinea privind posibilitatea incidenței ultimei teze din alin. (2) art. 123 CP RM asupra titularului certificatului de atestare tehnico-profesională a specialiștilor din domeniul construcțiilor.

În altă ordine de idei, cea de-**a doua** condiție care rezultă din alin. (2) art. 123 CP RM, specificată în pct. 3.1 din Hotărârea Plenului CSJ nr. 7/2017 și în doctrina penală relevantă, presupune că activitățile, pe care le desfășoară subiectul, trebuie să fie de interes public.

În cazul specialiștilor în domeniul construcțiilor atestați de Ministerul Economiei și Infrastructurii, lipsește o prevedere expresă de genul celei din alin. (1) art. 3 al Legii nr. 137 din 03.07.2015 cu privire la mediere: „Mediatorul desfășoară activitate de liber-profesionist, de interes public (subl. ns.), care nu constituie activitate de întreprinzător și nu poate fi raportată la o astfel de activitate” [16].

În aparență, activitățile din domeniul construcțiilor ar fi de interes public. Însă noțiunea „construcții” se referă la o paltră extrem de largă de situații. Potrivit pct. 5.9.5 din Ordinul Ministrului Economiei și Infrastructurii nr. 92 din 20.02.2018 cu privire la aprobarea documentului normativ NCM A.01.01:2018 „Sistemul de documente normative în construcții. Termeni și definiții”, prin „construcții” se are în vedere „construcțiile de orice categorie, inclusiv: clădiri; drumuri; poduri; căi ferate; piste de aviație; construcții hidrotehnice; amenajări portuare; turnuri; coșuri de fum; rezervoare; silozuri; construcții tehnico-edilitare subterane sau supraterane; construcții-suport ale rețelelor de transport, de distribuție a energiei electrice sau de telecomunicații; construcții cu caracter provizoriu” [17]. În funcție de caracteristicile fiecărei construcții, activitățile din domeniul construcțiilor pot fi de interes public sau de interes privat. Este puțin probabil ca, de exemplu, o casă individuală de locuit sau o construcție auxiliară cu caracter provizoriu să reprezinte în toate cazurile rezultatul unei activități de interes public.

În afară de aceasta, însuși înțelesul noțiunii „interes public”, la care se recurge în ultima teză din alin. (2) art. 123 CP RM, nu se caracterizează prin suficientă claritate.

Conform pct. 8.1 din Hotărârea Plenului CSJ nr. 7/2017, „prin „interes public” se înțelege interesul general al societății, care vizează întreaga ordine de drept, în special democrația constituțională, siguranța națională, integritatea teritorială, securitatea publică și ordinea publică, apărarea acestora și prevenirea săvârșirii infracțiunilor, protejarea sănătății și a moralei publice, garantarea autorității și a imparțialității puterilor în stat, satisfacerea nevoilor comunitare, prin realizarea competenței autorităților publice, reflectând o necesitate socială ce impune instituirea de activități de servicii de utilitate colectivă, prin mijloace de drept administrativ, în organizarea unor servicii la nivel statal, răspunzând unor nevoi comunitare sau uzului public, în serviciul statului și al societății civile” [1].

Însă, în primul rând, această definiție se referă la un alt context decât cel din ultima teză a alin. (2) art. 123 CP RM. La concret, definiția din pct. 8.1 din Hotărârea Plenului CSJ nr. 7/2017 se referă la urmările prejudiciabile ale infracțiunilor prevăzute la alin. (1) art. 327, alin. (1) art. 328 și alin. (1) art. 329 CP RM, nu la persoana publică privită ca subiect al infracțiunii. În al doilea rând, definiția din pct. 8.1 din Hotărârea Plenului CSJ nr. 7/2017 și-a pierdut valoarea, deoarece: prin Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 22 din 27.06.2017 privind excepția de neconstituționalitate a unor prevederi ale articolului 328 alin. (1) din Codul penal (excesul de putere sau depășirea atribuțiilor de serviciu), a fost declarat neconstituțional textul „intereselor publice sau” din alin. (1) art. 328 CP RM [18] (în continuare – HCC nr. 22/2017); prin Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 33 din 07.12.2017 privind excepția de neconstituționalitate a unor prevederi din articolele 327 alin. (1) și 361 alin. (2) lit. d) din Codul penal (abuzul de putere sau abuzul de serviciu), a fost declarat

neconstituțional textul „intereselor publice sau” din alin. (1) art. 327 și de la lit. d) alin. (2) art. 361 CP RM [19]; prin Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 24 din 17.10.2019 privind controlul constituționalității unor prevederi din articolele 189 alin. (3) lit. f), 307 alin. (2) lit. c), 327 alin. (2) lit. c), 329 alin. (1) și alin. (2) lit. b) și din articolul 335 alin. (1) din Codul penal (în continuare – HCC nr. 24/2019), a fost declarat neconstituțional textul „intereselor publice sau” din alin. (1) art. 329 CP RM [20].

Așa cum am afirmat *supra*, noțiunea „interes public” din normele penale, declarate neconstituționale, implică un alt context decât cel din ultima teză a alin. (2) art. 123 CP RM. Drept urmare, *prima facie* ar rezulta că noțiunea „interes public” din această normă a trecut testul constituționalității în Decizia Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 100 din 03.10.2019 de inadmisibilitate a sesizării nr. 117g/2019 privind excepția de neconstituționalitate a unor prevederi din articolul 313 din Codul contravențional [21], precum și în Decizia Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 42 din 01.04.2021 de inadmisibilitate a sesizării nr. 218g/2020 privind excepția de neconstituționalitate a unor prevederi din articolul 313 din Codul contravențional (neclaritatea noțiunii „interes public” [2]) [22]. Însă, în conjunctura pe care o analizăm, aceste două decizii ale instanței de contencios constituțional nu sunt relevante. Or, contextul, în care noțiunea „interes public” este folosită în art. 313 din Codul contravențional, nu coincide cu cel din ultima teză a alin. (2) art. 123 CP RM.

Noțiunea „interes public” este definită în legislație. De exemplu, conform art. 18 al Codului administrativ, „interesul public vizează ordinea de drept, democrația, garantarea drepturilor și a libertăților persoanelor, precum și obligațiile acestora, satisfacerea necesităților sociale, realizarea competențelor autorităților publice, funcționarea lor legală și în bune condiții” [23]. Potrivit art. 3 al Legii nr. 82 din 25.05.2017 a integrității (în continuare – Legii nr. 82/2017), interes public constituie „interesul general de dezvoltare a bunăstării societății în ansamblu și de realizare a intereselor private legitime, garantat prin funcționarea entităților publice și private, precum și prin exercitarea atribuțiilor de serviciu ale agenților entităților date în strictă conformitate cu prevederile legale, în mod eficient și econom din punct de vedere al utilizării resurselor” [24]. Remarcăm că aceste două definiții legale au un conținut diferit. Sub acest aspect, are dreptate N. Pascaru care afirmă: „[...] cadrul legal național încă conține destul de multe incertitudini în partea ce ține de interpretarea uniformă și unanimă a ceea ce reprezintă interes public” [25]. În afară de aceasta, în HCC nr. 24/2019 se remarcă, *inter alia*: „[...]” 134. Curtea observă că noțiunea de „interes public” este redată, între altele, în art. 3 din Legea integrității nr. 82 din 25 mai 2017 [...], precum și în Codul administrativ. Totuși, Curtea constată că o astfel de definiție nu se regăsește și în legea penală. 135. Prin urmare, Curtea reiterează că legea penală nu conține criterii clare și previzibile pentru aprecierea, în mod concret, a impactului acțiunilor unei persoane în privința unei valori abstracte cum este „interesul public” [...]” [21]. Așadar, definițiile noțiunii „interes public” din legislația extrapenală nu sunt potrivite pentru a reda semantismul acestei noțiuni în cazurile în care ea este utilizată în legea penală. În această ordine de idei, nu putem face abstracție de următoarea constatare din pct. 28 al Deciziei Curții Constituționale a României nr. 551 din 13.07.2017 referitoare la excepția de neconstituționalitate a dispozițiilor art. 318 alin. (1) și alin. (2) din Codul de procedură penală, astfel cum au fost modificate prin Ordonanța de urgență a Guvernului nr. 18/2016 pentru modificarea și completarea Legii nr. 286/2009 privind Codul penal, Legii nr.

135/2010 privind Codul de procedură penală, precum și pentru completarea art. 31 alin. (1) din Legea nr. 304/2004 privind organizarea judiciară: „[...] Există concepte, interesul public fiind unul dintre acestea, pentru care oferirea unei definiții abstracte, atotcuprinzătoare, este un deziderat imposibil de realizat. Aceasta deoarece, în funcție de materia în legătură cu care interesul public este analizat, elementele luate în considerare vor fi diferite” [26].

Definirea în legea penală a noțiunii „interes public” a fost preconizată într-un proiect legislativ din 2016. În cadrul acestuia a fost propusă completarea Codului penal cu art. 125¹, în care alineatul (1) ar fi avut următorul conținut: „Prin „interes public” se înțelege interesul general de dezvoltare a bunăstării societății în ansamblu, a comunității locale și/sau de realizare a intereselor ocrotite de lege ale persoanelor fizice și juridice, garantat prin utilizarea eficientă a patrimoniului public, precum și prin respectarea strictă a prevederilor legale în cadrul activităților desfășurate de: a) autoritățile, instituțiile și organizațiile de stat, autoritățile administrației publice centrale sau locale; b) întreprinderile de stat sau municipale; c) organizațiile comerciale în care statul, administrația publică centrală sau locală deține cotă-parte, precum și organizațiile obștești și alte organizații înființate/fondate de către organele statului, administrației publice centrale sau locale” [27]. După cum se poate vedea, interpretarea noțiunii „interes public” din acest proiect legislativ (care a fost respins la 15.06.2016) infirmă ipoteza pe care am formulat-o *supra*.

A rămas fără efect nu doar acest proiect legislativ, ci și dezideratul din Adresa din HCC nr. 22/2017: „[...] având în vedere faptul că noțiunea „interes public” se regăsește în mai multe componente de infracțiuni și contravenții, [...] urmează a fi efectuate modificările de rigoare, cu luarea în considerare a raționamentelor expuse în hotărârea Curtii” [19].

Toate cele consemnate mai sus, ridică problema legată de respectarea de către legiuitor a principiului legalității incriminării, din perspectiva previzibilității dispoziției de la alin. (2) art. 123 CP RM în partea desemnată prin sintagma „persoana autorizată sau investită de stat să presteze în numele acestuia servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public”.

În consecință, *nu este clar dacă pot fi considerate persoane publice în sensul alin. (2) art. 123 CP RM* (și anume – persoane autorizate sau investite de stat să presteze în numele acestuia servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public) *specialiștii atestați de către Ministerul Economiei și Infrastructurii: specialiștii cu activități în proiectare; verficatorii de proiecte; experții tehnici; diriginții de șantier; responsabilii tehnici; diriginții pentru executarea lucrărilor specializate și pentru montarea instalațiilor aferente construcțiilor; responsabilii tehnici pentru lucrări specializate și instalații aferente construcțiilor; personalul de specialitate din laboratoarele de încercări în construcții.*

Având în vedere că problema ridicată nu poate fi soluționată pe cale doctrinară, iar calitatea legii penale constituie o condiție vitală pentru menținerea securității raporturilor juridice și ordonarea eficientă a relațiilor sociale, considerăm că singura soluție ar fi depunerea de către factorii de decizie interesați, în temeiul alin. (2) art. 72 din Legea nr. 100 din 22.12.2017 cu privire la actele normative [28], a unei cereri către Parlamentul Republicii Moldova în vederea interpretării dispoziției de la alin. (2) art. 123 CP RM în partea desemnată prin sintagma „persoana autorizată sau investită de stat să presteze în numele acestuia servicii publice sau să îndeplinească activități de interes public”, și anume, dacă aceasta îi are în vedere pe următorii specialiști atestați de către Ministerul Economiei și Infrastructurii: specialiștii cu activități în

proiectare; verficatorii de proiecte; experții tehnici; diriginții de șantier; responsabilii tehnici; diriginții pentru executarea lucrărilor specializate și pentru montarea instalațiilor aferente construcțiilor; responsabilii tehnici pentru lucrări specializate și instalații aferente construcțiilor; personalul de specialitate din laboratoarele de încercări în construcții.

BIBLIOGRAFIE:

1. Hotărârea Plenului Curții Supreme de Justiție nr. 7 din 15.05.2017 cu privire la aplicarea legislației referitoare la răspunderea penală pentru abuzul de putere sau abuzul de serviciu, excesul de putere sau depășirea atribuțiilor de serviciu, precum și neglijența în serviciu. Disponibil: http://jurisprudenta.csj.md/search_hot_expl.php?id=216
2. Decizia irevocabilă a Colegiului penal al Curții de Apel Chișinău din 21.01.2020, dosar nr. 1r-264/2019. Disponibil: https://cac.instante.justice.md/ro/pigd_integration/pdf/d79516f5-aa10-4df1-a105-b841cb54be4d.
3. Decizia irevocabilă a Colegiului penal al Curții de Apel Chișinău din 26.09.2019, dosar nr. 1r-169/2018. Disponibil: https://cac.instante.justice.md/ro/pigd_integration/pdf/57d6531d-bddd-e811-80d6-0050568b7027
4. Case of Kokkinakis v. Greece. Disponibil: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57827>
5. Hotărârea din 24 mai 2007, definitivă la 24 august 2007, în Cauza Dragotoniu și Militaru-Pidhorni împotriva României. Disponibil: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122714>
6. Case of Cantoni v. France. Disponibil: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58068>
7. Brînza S., Stati V. Tratat de drept penal. Partea specială. Vol. II. Chișinău: Tipografia Centrală, 2015. 1300 p.
8. Popov R. Analiza particularităților unor categorii de persoane publice în sensul alin. (2) art. 123 CP RM. În: Revista Națională de Drept, 2013, nr. 4, p. 44-47; nr. 5, p. 54-58.
9. Popov R. Subiectul infracțiunilor prevăzute în Capitolele XV și XVI din partea specială a Codului penal. Chișinău: CEP USM, 2012. 315 p.
10. Serbinov I. Răspunderea penală pentru neglijența în serviciu. Chișinău: Tipografia Centrală, 2018. 280 p.
11. Serbinov I. Subiectul infracțiunilor de neglijență în serviciu (art. 329 din Codul penal). În: Revista Națională de Drept, 2017, nr. 9, p. 14-24; nr. 10, p. 20-28.
12. Popenco A. Subiectul infracțiunilor prevăzute la art. 329 din Codul penal al Republicii Moldova. În: Revista Procuraturii Republicii Moldova, 2020, nr. 5, p. 53-60.
13. Legea nr. 721 din 02.02.1996 privind calitatea în construcții. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 1996, nr. 25.
14. Hotărârea Guvernului nr. 329 din 23.04.2009 pentru aprobarea Regulamentului cu privire la atestarea tehnico-profesională a specialiștilor cu activități în construcții. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2009, nr. 86-88.
15. Legea nr. 160 din 22.07.2011 privind reglementarea prin autorizare a activității de întreprinzător. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2011, nr. 170-175.
16. Legea nr. 137 din 03.07.2015 cu privire la mediere. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2015, nr. 224-233.

17. Ordinul Ministrului Economiei și Infrastructurii nr. 92 din 20.02.2018 cu privire la aprobarea documentului normativ NCM A.01.01:2018 „Sistemul de documente normative în construcții. Termeni și definiții”. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2018, nr. 77-83; NCM A.01.01:2018. Principiile și metodologia reglementării în construcții Sistemul de documente normative în construcții. Termeni și definiții. Disponibil: ednc.gov.md/upload/61/NCM_A.01.012018.pdf
18. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 22 din 27.06.2017 privind excepția de neconstituționalitate a unor prevederi ale articolului 328 alin. (1) din Codul penal (excesul de putere sau depășirea atribuțiilor de serviciu). În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2017, nr. 352-355.
19. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 33 din 07.12.2017 privind excepția de neconstituționalitate a unor prevederi din articolele 327 alin. (1) și 361 alin. (2) lit. d) din Codul penal (abuzul de putere sau abuzul de serviciu). În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2018, nr. 27-32.
20. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 24 din 17.10.2019 privind controlul constituționalității unor prevederi din articolele 189 alin. (3) lit. f), 307 alin. (2) lit. c), 327 alin. (2) lit. c), 329 alin. (1) și alin. (2) lit. b) și din articolul 335 alin. (11) din Codul penal. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2019, nr. 338-343.
21. Decizia Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 100 din 03.10.2019 de inadmisibilitate a sesizării nr. 117g/2019 privind excepția de neconstituționalitate a unor prevederi din articolul 313 din Codul contravențional. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2019, nr. 320-325.
22. Decizia Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 42 din 01.04.2021 de inadmisibilitate a sesizării nr. 218g/2020 privind excepția de neconstituționalitate a unor prevederi din articolul 313 din Codul contravențional (neclaritatea noțiunii „interes public”). În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2021, nr. 108-110.
23. Codul administrativ. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2018, nr. 309-320.
24. Legea nr. 82 din 25.05.2017 a integrității. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2017, nr. 229-243.
25. Pascaru N. Analiza conceptului de „interes public” prin prisma legislației din Republica Moldova. În: Administrarea Publică, 2020, nr. 4, p. 135-139.
26. Decizia Curții Constituționale a României nr. 551 din 13.07.2017 referitoare la excepția de neconstituționalitate a dispozițiilor art. 318 alin. (1) și alin. (2) din Codul de procedură penală, astfel cum au fost modificate prin Ordonanța de urgență a Guvernului nr. 18/2016 pentru modificarea și completarea Legii nr. 286/2009 privind Codul penal, Legii nr. 135/2010 privind Codul de procedură penală, precum și pentru completarea art. 31 alin. (1) din Legea nr. 304/2004 privind organizarea judiciară. În: Monitorul Oficial al României, 2017, nr. 977.
27. Proiectul Legii privind modificarea și completarea unor acte legislative (Codul penal – art. 55, 60, 64 ș.a.; Codul de procedură penală – art. 1328 ș.a.). Disponibil:

<http://parlament.md/ProcesulLegislativ/Proiectedeactelegislative/tabid/61/LegislativId/3289/language/ro-RO/Default.aspx>

28. Legea nr. 100 din 22.12.2017 cu privire la actele normative. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2018, nr. 7-17.

SECTION: TECHNICAL SCIENCE. TRANSPORT

Дилшодов Б.Д.
Магистрант гр. М27-19,
Научный руководитель: Ахмедов А.М.
к.т.н., доцент
Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности
(Ташкент, Узбекистан)

БЕСКОНТАКТНЫЙ МЕТОД ИЗМЕРЕНИЯ КОРОБЛЕНИЯ ДЖИННЫХ ПИЛ

Аннотация. Мақолада ишлов бериш жараёнида пахтани табиий сифатини сақлаш мақсадида джин ва линтер арралар нотекислигини аниқлаш учун махсус индукцион усулда ишлайдиган мосламанинг конструкцияси келтирилган.

Калит сўзлар: пахта тозалаш заводлари, толалар, индуктив датчиклар, электр усуллари, технологик.

Аннотация. В статье приводится конструкция специального измерительного приспособления позволяющего определять величину неплоскостности джинно-линтерных пил, которое отражается на качестве переработки хлопка-сырца.

Ключевые слова: хлопкоочистительных заводах, волокон, индуктивных датчиков, электрических методов, технологический.

Abstract. The article presents the construction of a special measuring device that allows determining the magnitude of the flatness of gin-linter saws, which affects the quality of raw cotton processing.

Key words: ginneries, fibers, inductive sensors, electrical methods, technological.

Пильный джин применяется на хлопкоочистительных заводах для выполнения основной и самой важной технологической операции – отделения волокна от семени хлопка-сырца. В зависимости от мощности на одном хлопкозаводе применяется до 4-5 джинов. Если учесть, что в Республике Узбекистан имеется около 100 хлопкозаводов, то общее количество пильных джинов составляет 400-500 штук [1].

Пильно-колосниковая система джинов представляет собой сложную многозвенную конструкцию состоящую из 130 колосников. Такое же количество пильных дисков, захватывая своими зубьями волокна хлопка-сырца, протаскивают пучки волокон через зазор между колосниками величиной меньше поперечного сечения семени хлопка-сырца, отделяют волокна от семени, т.е. происходит процесс джинирования.

При этом основным требованием, с точки зрения обеспечения оптимального технологического процесса переработки хлопка-сырца, является центральное

(симметричное) расположение пильных дисков в межколосниковом зазоре (3 мм) без касания о колосники [2].

Однако выдержать это требование весьма сложно и требует значительных трудовых затрат, т.к. действуют очень много факторов.

Во-первых, при изготовлении пильного цилиндра имеет место сложная последовательная размерная цепь, для решения которой необходима высокая точность изготовления колосников и межпильных прокладок.

Во-вторых, пильные диски имеют большую короблённость до 0,5 мм и для правильной сборки необходимо производить индивидуальную подгонку каждого колосника к пильному диску [3].

На практике при изготовлении джинных и линтерных пил, после насечки их зубьев, величина коробления пил часто превышает допустимую величину 0,5 мм. Отбраковка пил по величине короблённости на предприятии производилась с помощью специального щелевого калибра, через который пропускались пилы. Если пила проваливалась в щель калибра под действием собственного веса, то она считалась годной к сборке. Этот метод не позволяет точно определить фактическую величину кривизны пил [4].

С целью измерения величины коробления пил с высокой точностью была разработана конструкция приспособления (рис.1.), использующая индуктивный датчик, позволяющий не соприкасаясь с объектом определять искомую величину. Приспособление состоит корпуса 1, на котором установлен корпус подшипника 2. В корпусе подшипника установлены два радиальных и один упорный подшипник, обеспечивающие постоянство измерительной базы при вращении объекта измерения. Особенностью данного приспособления является то, что опорный диск 5 и верхний прижимной диск создают усилия сжатия пилы аналогичные собранному пильному барабану джинной машины. Это в свою очередь понижает погрешности измерения до минимума. На специальном кронштейне установлен индукционный датчик 9.

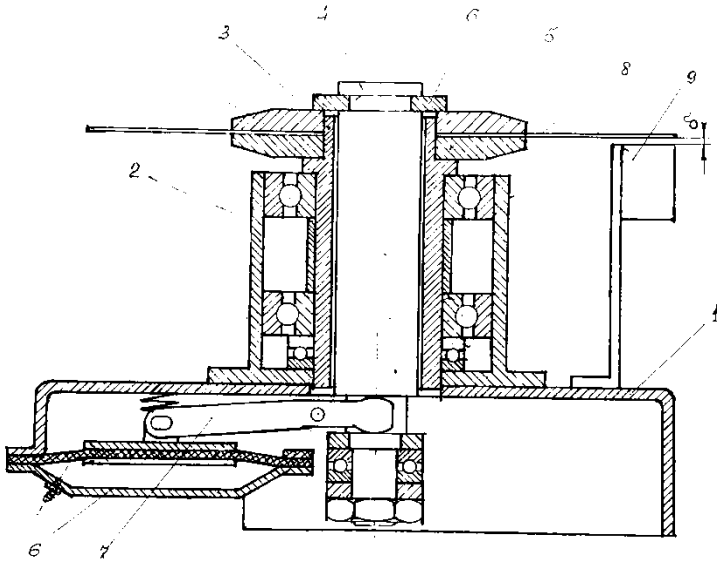

Рис. 1. Приспособление для бесконтактного измерения коробления джиновых и линтерных пил.

Положение датчика можно регулировать по высоте для тарировки показаний. Привод усилия зажима пилы пневматический, позволяющий вращать пилу в зажатом состоянии.

В приспособлении возможно применение бесконтактного индуктивного датчика, по схемам, приведенным на рис. 2 а и б.

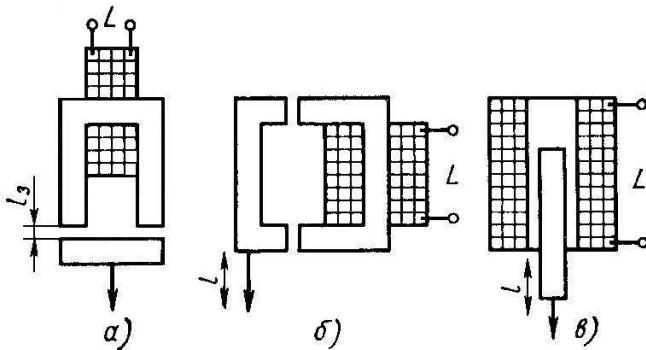

Рис.2. Принципиальные схемы индуктивных датчиков

Наиболее часто в качестве датчиков размера используются катушки индуктивности с ферромагнитными сердечниками. Индуктивность такой катушки при малых величинах немагнитных зазоров в магнитопроводе описывается формулой

$$L = \frac{\mu_0 \omega^2}{\sum \frac{l_c}{S_c \mu_c} + \frac{l_3}{S_3}}$$

где $\mu_0=4\pi \cdot 10^{-7}$ – магнитная постоянная; ω – число витков катушки; l_c , S_c , μ_c – длина, площадь сечения и относительная магнитная проницаемость участков ферромагнитного сердечника соответственно; l_3 , S_3 – длина и площадь немагнитных зазоров в сердечнике.

Из формулы следует, что при изменении длины l_3 или площади S_3 немагнитных зазоров в сердечнике изменяется индуктивность катушки. Этот принцип и используется в индуктивных датчиках с переменным зазором (a) и переменной площадью (b). Пусть с изменением измеряемого размера связано изменение длины немагнитного зазора $l_3(a)$. В этом случае при изменении зазора l_3 произойдет относительное изменение индуктивности L :

$$\delta L = \frac{S \Delta L_3}{L} = \frac{\Delta l_3}{S_3 \left(\sum \frac{l_c}{S_c \mu_c} + \frac{l_3}{S_3} \right)}$$

Поскольку для катушки с сердечником обычно $\mu_c \gg 1$ и $S_c \approx S_3$, то последнее выражение можно представить в виде

$$\delta L = \frac{\Delta l_3}{S_3 \frac{l_3}{S_3}} = \delta l_3$$

С помощью электрических методов можно измерить $\delta L = 0,1 \div 0,01\%$, что эквивалентно относительному изменению $\delta l_3 = 0,001 \div 0,0001$. Если мы используем катушку индуктивности, для которой $l_3 = 0,5$ мм, то минимальные изменения размера, которые удастся измерить, будут составлять $0,5 \cdot 0,05$ мкм.

Таким образом, представленная конструкция приспособления для бесконтактного измерения величины коробления джинных и линтерных пил может быть рекомендована к внедрению в технологический процесс изготовления пил.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Данилушкин А.И. Структурное моделирование и автоматическое управление объектами индукционного нагрева с распределёнными параметрами в специализированных технологических процессах. Автореф. Дисс...доктора техн. наук – Самара, 1999 - 45 с.

2. Пахта хомашёсини қайта ишлашнинг мувофиқлаштирилган технологияси, ПДИ-30-2012, Тошкент, “Мехнат”, 2012 й.
3. Справочник по первичной обработке хлопка. В 2-х книгах. – Т: Мехнат, 1994, К.1 - 574 с.
4. Anthony W.S. Methods to reduce lint cleaner waste and damage transactions of the assai, Том:43, Выпуск:2, Стр: 221-229 Опубликовано: MAR-APR 2000, Просмотреть Impact Factor журнала

Хошимов И.Н.**қ.х.ф.д.,****Ғуломов Б.Б.****талаба****Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти
(Андижон, Ўзбекистон)****ИРРИГАЦИЯ ЭРОЗИЯСИГА УЧРАГАН ЕРЛАРДА АГРОТАДБИРЛАРНИ КУЗГИ
БУҒДОЙНИ ДОН ҲОСИЛДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ**

Аннотация. Ушбу мақолада ирригация эрозиясига учраган ерларда кузги буғдойдан юқори ва сифатли ҳосил етиштириш қўлланилган агротадбирларни кузги буғдойни ўсиш-ривожланиши ҳамда дон ҳосилдорлигига таъсири маълумотлари келтирилган.

Калит сўзлар: ирригация эрозияси, типик бўз тупроқлар, кузги буғдойни ўсиш-ривожланиши, ҳосилдорлиги.

Annotation. The article provides data on the influence of agronomic techniques on the growth and development of winter wheat and grain yield, which are used to grow high-quality winter wheat on irrigated eroded lands.

Keywords: irrigation erosion, typical gray soils, growth and development of winter wheat, productivity.

Кириш. Ирригация эрозияга учраган майдонларда суғориш сувларидан самарали фойдаланиш усуллари ва турлари, тупроқ зарраларини ювилишини камайтириш, тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириш, қишлоқ хўжалик экинларидан юқори ва сифатли ҳосил етиштириш агротехнологияларни ишлаб чиқилиб жорий этилган бўлсада, ер, сув, ўғит ва бошқа ресурслардан самарали фойдаланиш, ресурстежамкор агротехнологияларни ишлаб чиқиш, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари, саноатни ҳом-ашё билан, чорвачиликни тўйимли озиқа билан таъминлаш долзарб вазифалардан бўлиб қолмоқда.

Кузги бошоқли экинларидан юқори ва сифатли дон ҳосил етиштириш агротехник тадбирларини ўз муддатида, сифатли ўтказилишига боғлиқ. Ирригация эрозиясига чалинган тупроқлари шароитида агротехник тадбирларни қўлланилиши тупроқ ва озиқа элементларини ювилишини камайтирилиши натижасида тупроқ унумдорлигини ошириш, тупроқни агрофизик ва агрохимёвий ҳоссаларини яхшиланиши кузги буғдойни дон ҳосилини ортишига замин яратади.

Тадқиқот услубиёти. Ирригация эрозиясига чалинган типик бўз ерларда тупроққа ишлов бериш усуллари, уруғ экиш ва озиқлантириш меъёрларини кузги буғдой дон ҳосилдорлигига таъсирини ўрганиш бўйича илий тадқиқотлар олиб борилган (1-жадвал). Дала тажрибаларини ўтқазиш услублари. Тошкент 2007 й. Услубий қўлланмасидан фойдаланилган.

Тадқиқот натижалари. Тадқиқотлар натижаларига кўра ғўза қатор орасига гектарига 4 млн.дона уруғ экилиб, маъданли ўғитлар $N_{150}P_{105}K_{75}$ кг/га қўлланилганда бир квадрат метрда 309,1 дона, маъданли ўғитлар меъёри оширилганда ($N_{200}P_{140}K_{100}$ кг/га) 312,1 дона, маъдан ўғитлар юқори меъёрларда ($N_{250}P_{175}K_{125}$ кг/га) қўлланилган қолган вариантларда 317,2 донани, ушбу қатор орасига ишлов бериш усулида юқоридаги ўғит меъёрларига мос равишда уруғ экиш меъёри гектарига 5 млн.дона экилган вариантларда уруғни униб чиқиши 371,8; 405,2 ва 415,1 донани, уруғлик 6 млн.дона экилганда 442,2; 470,4 ва 482,6 донани ташкил қилиб, униб чиққан ўсимликлар сони тегишлича 133,1; 161,2 ва 173,5 дона юқори бўлди.

1-жадвал.

Тажрибаси тизими

№	Тупроққа ишлов бериш усуллари			Уруғ экиш меъёри млн.дона хисобида	Маъдан ўғитлар миқдори, кг/га
1	Ғўза қатор орасига 12-14 см чуқурликда культивация қилиб экиш	Чизеллаб экиш (16-18 см чуқурликда)	Қузда 28-30 см чуқурликда шудгорлаб экиш	4	$N_{150} P_{105} K_{75}$
2				4	$N_{200} P_{140} K_{100}$
3				4	$N_{250} P_{175} K_{125}$
4				5	$N_{150} P_{105} K_{75}$
5				5	$N_{200} P_{140} K_{100}$
6				5	$N_{250} P_{175} K_{125}$
7				6	$N_{150} P_{105} K_{75}$
8				6	$N_{200} P_{140} K_{100}$
9				6	$N_{250} P_{175} K_{125}$

Кузги буғдой уруғлари экишдан олдин ерлар чизелланиб экилганда ғўза қатор орасига культиваторда 12-14 см чуқурликда ишлов берилиб, уруғ экиш меъёри ва ўғит меъёрларига мутоносиб равишда бир квадрат метрда 12,2-48,7 донагача юқори бўлганлиги кузатилди. Ушбу тупроққа ишлов бериш усулида энг юқори кўрсаткич кузги буғдойнинг уруғлики гектарига 6 млн.дона меъёрда экилиб, маъдан ўғитлар $N_{250}P_{175}K_{125}$ кг/га қўлланилганда 520,7 донани ташкил этди.

Кузги буғдойни бўйи ғўза қатор ораларига культиватор билан ишлов берилиб, 4 млн.дона уруғ экилиб, маъданли ўғитлар кам $N_{150}P_{105}K_{75}$ кг/га меъёрда берилганда 70,5 см ни ташкил қилган бўлса, азот миқдори 100 кг/га оширилганда бўйдорлик 3,4-19,9 см га, уруғ экиш меъёрини ортиши ҳисобига 9,6-26,3 см га баланд бўлганлиги кузатилди. Энг юқори бўй шудгорланган майдонларда кузатилди ва юқоридаги фонларга боғлиқ ҳолда мос равишда 2,2-11,18,8-20,7 см баландроқ бўлиши кузатилди. Культивация билан ишлов берилганга нисбатан шудгорланган майдонларда буғдойнинг бўйи 2,2–9,8 см га юқори бўлди.

Ѓўза қатор орасини культивация қилиб гектарига 4 млн.дона уруғ экилган, $N_{150}P_{105}K_{75}$ кг/га меъёрда маъданли ўғитлар қўлланган кузги буғдой бошоғининг узунлиги 7,6 см, бир бошоқдаги дон сони 36,6 дона, 1000 дона дон вазни 37,7 грамми, гектарига $N_{200}P_{140}K_{100}$ ҳамда $N_{250}P_{175}K_{125}$ кг/га меъёрда берилганда кузги буғдойнинг бошоқ узунлиги 8,2 ва 9,3 см, бир бошоқдаги дон сони 38,2 ва 40,3 дона, битта бошоқнинг вазни 1,48 ва 1,58 г, 1000 дона дон вазни эса 38,8 ва 39,1 г ни, уруғ экиш меъёрлари гектарига 5 млн.дона экилганда маъданли ўғитлар меъёрларига боғлиқ равишда бошоқ узунлиги 7,5; 8,3 ва 8,8 см, бир бошоқдаги дон сони 36,1; 38,1 ва 39,6 дона, бошоқдаги дон вазни 1,33; 1,43 ва 1,54 г, 1000 дона дон вазни эса 36,8; 37,5 ва 38,9 грамм бўлганлиги аниқланди. Дала шудгорланиб сўнг кузги буғдой уруғи гектарига 4 млн.дона меъёрда экилган, кам меъёрда ($N_{150}P_{105}K_{75}$ кг/га) маъданли ўғитлар қўлланилган 19-вариантда бошоқ узунлиги 8,9 см, бир бир бошоқдаги дон сони 43,0 дона, бошоқдоги дон вазни 1,40 г, 1000 дона дон оғирлиги эса 39,4 г ни ташкил этди.

Тажибада $N_{250}P_{175}K_{125}$ кг/га маъданли ўғит қўлланилган 21-вариантда кузги буғдойнинг бошоқ узунлиги 9,5 см, бир бошоқдаги дон сони 46,1 дона, бошоқдаги дон вазни 1,60 грамм бўлган бўлса, 1000 дона дон дон вазни 40,2 граммга тенг бўлди. Шудгорланган далага кузги юмшоқ буғдой уруғи гектарига 5 млн.дона экилган 22; 23 ва 24-вариантларда кузги буғдойнинг бошоқ узунлиги маъданли ўғитлар меъёрларига мос равишда 8,4-8,5-8,7 см, бир бошоқдаги дон сони 40,5-41,2-42,1 дона, бошоқдаги дон вазни 1,32-1,60-1,64 грамм, 1000 дона дон массаси 38,9-38,1-39,5 грамм бўлганлиги аниқланди.

Тупроққа 28-30 см чуқурликда асосий ишлов берилиб, уруғ экиш меъёри гектарига 6 млн.дона га етказилиб ва маъданли ўғитлар $N_{150}P_{105}K_{75}$, $N_{200}P_{140}K_{100}$, ҳамда $N_{250}P_{175}K_{125}$ кг/га меъёрларда қўлланилган вариантларда кузги буғдойни бошоғи узунлиги мос равишда 7,3; 7,9 ва 8,3 см, бошоқдаги дон сони 35,3; 38,0 ва 39,9 дона, бошоқдаги дон вазни 1,40; 1,39 ва 1,43 грамм, 1000 дона дон вазни эса 37,2; 37,6 ва 38,2 грамм бўлди.

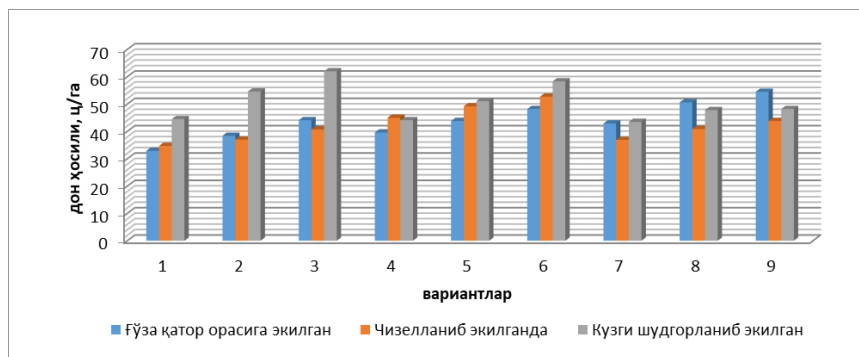
Ирригация эрозиясига учраган ерларда гектарига 4 млн.дона уруғ экилган, $N_{150}P_{105}K_{75}$ кг/га меъёрда маъданли ўғитлар қўлланилганда ўртача уч йилда дон ҳосили 32,9 ц/га га бўлган бўлса, ушбу маъданли ўғитлар юқори меъёрларда қўлланилганда ($N_{200}P_{140}K_{100}$ ва $N_{250}P_{175}K_{125}$ кг/га) кузги буғдойнинг дон ҳосили мос равишда 38,4 ва 44,1 ц/га ни ташкил қилди.

Кузги буғдой уруғи 5 млн.дона экилиб, кам меъёрларда ($N_{150}P_{105}K_{75}$ кг/га) маъданли ўғитлар қўлланганда кузги буғдойнинг дон ҳосили 39,6 ц/га бўлган бўлса маъданли ўғитлар меъёрларини $N_{200}P_{140}K_{100}$ ва $N_{250}P_{175}K_{125}$ кг/га оширилганда тегишлича 43,8 ва 48,2 ц/га дон ҳосили етиштирилди (1-расм).

Кузги буғдойни ғўза қатор орасига 6 млн.дона меъёрда уруғ экилган 7-, 8- ва 9-вариантларда дон ҳосилдорлиги маъданли ўғитлар меъёрларига мос равишда 42,9; 50,6 ва 54,5 ц/га га, чизелланган вариантларда эса гектарига 4 млн.дона уруғ экилган 10-, 11- ва 12-вариантларда дон ҳосили маъданли ўғитларга мос равишда 34,7; 37,0 ва 40,7 ц/га га тенг бўлди.

Дала шудгорланиб гектарига 4 млн.дона уруғ экилиб, кам меъёрда маъданли ўғитлар қўлланилганда 44,5 ц/га дон ҳосили олинган бўлса, маъданли ўғитлар меъёрлари $N_{200}P_{140}K_{100}$ ва $N_{250}P_{175}K_{125}$ кг/га етказилганда дон ҳосили мос равишда 54,6 ва 62,0 ц/га ни, уруғ экиш меъёри гектарига 5 млн.дона бўлганда 44,1; 51,1 ва 58,3 ц/га бўлган бўлса, кўчат

қалинлиги 6 млн.дона қилиб белгиланганда дон ҳосили 43,5; 47,8 ва 48,2 ц/га ни ташкил қилди.

1-расм. Тупроққа ишлов бериш, уруғ экиш ва маъдан ўғитлар меъёрларини кузги буғдойнинг дон ҳосилига таъсири, ц/га

Хулоса қилганда ирригация эрозиясига учраган ерларда кузги буғдойдан юқори ва сифатли дон ҳосили етиштириш учун 28-30 см чуқурликда шудгорлаб гектарига 4 млн.дона, 16-18 см чуқурликда чизель билан ишлов берилган майдонларда гектарига 5 млн. дона, ўза қатор ораларига 12-14 см чуқурликда культиватор билан ишлов берилган майдонларда гектарига 6 млн.дона уруғ экиш ва маъдан ўғитларни азот 200 кг, фосфор 140 кг ва калий 100 кг меъёрда қўллаш тавсия этилади.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Мўминова З.К., Мўминов К.М. Ресурсстежамкор агротехнологияларни эрозияга учраган бўз тупроқлар унумдорлиги ва кузги буғдой ҳосилдорлигига таъсири. //Ўзбекистон Аграр фани хабарномаси 2019 йил. №3(77) 185-187 бетлар.
2. Мирзажонов Қ.М., Рахмонов Р.У. Ирригационная эрозия почв и элементы борьбы с ней.//Монография “Равруз” босмоҳонаси.-Тошкент. 2015. с. 121-134.
3. Мирзажонов Қ.,Нурматов Ш.,Ахмедов Ж ва бошқ. Суғорма дехқончиликда ердан унулми фойдаланиш.Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журн. Тошкент.2009, 6-сон, 16-17 бетлар.
4. Холмирзаев Б.М., Мўминова З.К. Ирригация эрозиясига учраган ерларда ресурстежовчи такрорий экинлар етиштиришнинг тупроқ унумдорлиги ва кузги буғдой ҳосилдорлигига таъсири //Ўзбекистон Аграр фани хабарномаси 2019 йил. №3(77) 182-184 бетлар.
5. Хошимов И, Жўраев А. Влияние агротехнологии озимой пшеницы на зерновую плодородность. Актуальные проблемы современной науки. Москва-2018 г. №4 стр 166-168.

SECTION: TOURISM AND RECREATION

Позилжанов Хумоюнмирзо Ғайратжон ўғли
Андижон Давлат Университети, Ижтимоий-Иқтисодий факултети,
Туризм фаолият ёналишлари бўйича 2-босқич талабаси
(Андижан, Ўзбекистан)

ТУРИЗМНИНГ МАМЛАКАТ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ХАЁТИГА ТАЪСИРИ

Аннотация. Туризм жаҳон иқтисодиётида юқори даромадли ва жадал ривожланиб борувчи соҳалардан хисобланиб, халқаро ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларни мустахкамлашда муҳим урин эгалламоқда. Айниқса, бу соҳа меҳнатталаб саноат иш уринларини яратишда пешҳадамлик килаётганини, корхоналарнинг сони жихатдан туризм соҳасининг устунлигини, табиий ва маданий муҳитни асраш ҳамда барқарор ривожланишда асосий рол уйнаётганини ҳамда халқлар ва миллатлараро тотувликни таъминлашда сезиларли хиссасини кушаётганини алоҳида таъкидлаб утиш мумкин.

Калит сузлар: Туризм, иқтисодий, ҳаётий, ижтимоий-сиёсий, миллатлараро тотувлик.

Охириги йиллар давомида туризм жаҳон иқтисодиётининг энг тез усаётган сектори ва йирик экспорт саноатига айланиб бормоқда. Жаҳон туризми бўйича Манила декларациясида "Туризм фаолият сифатида мамлакатларларнинг ижтимоий, маданий, таълим ва иқтисодий соҳаларига ва уларнинг халқаро алоқаларига бевосита таъсири курсатиб халқлар ҳаётида муҳим аҳамият касб этади" дея эътироф этилган. Бу эса туризмнинг жамият ҳаётига чуқур кириб бораётганлиги ва аҳамияти ортиб бораётганлигини туризмга хос булган иқтисодий, ижтимоий ва гуманитар функцияларни таҳлил қилиш орқали билиш мумкин.

Туризмнинг иқтисодий функцияси туристларнинг талаб ва истеъмоли орқали намоён булади. Доимий яшаш жойидан узоқда булган туристларнинг эҳтиёжлари уч гуруҳга:

- асосий;
- узига хос;
- қушимча эҳтиёжларга ажратилади.

Туристларнинг асосий эҳтиёжлари бу яшаш, ҳаракатланиш ва овқатланиш эҳтиёжларидир. Шундан келиб чиқиб жойлаштириш воситалари, овқатланиш корхоналари ва транспорт корхоналари хизматлари туристик фаолиятни амалга оширишда мажбурий хисобланади. Жойлаштириш воситалари (меҳмонхоналар, мотеллар, хусусий уйлар ва бошқалар) ва овқатланиш корхоналари (ресторан, кафе, барлар) туристларнинг нормал ҳаёт кечиришлари учун шароит яратади. Транспорт

воситалари уларни дам олиш жой-ига етказилишини ва маршрут ичидаги харакатланишларини таъминлайди.

Асосий хизматларни истеъмол қилиш туристларнинг саёҳатга чиқишидан асосий мақсади булган таасуротлар, кунгил очишлар, ишбилармонлик учрашувлари, санатория-курорт хизматлари каби узига хос эҳтиёжларини қондириш учун им-қоният яратиб беради.

Саёҳат давомида вужудга келадиган қушимча эҳтиёжлар сервис, савдо, маданий кунгилочар қорхоналар хизматлар билан қондирилади. Туристлик истеъмолнинг узига хослиги шундаки, товар истеъмолчига эмас истеъмолчи товарга истеъмолини амалга ошириш учун келади. Айнан истеъмол орқали туризм мамлакат ёки унинг бирор минтақаси хужалик фаоли-ятини рағбатлантиради. Мехмонхоналар, мотеллар, овқатланиш қорхоналари, транспорт қорхоналари, спорт иншоотлари, маданият муассасалари даромадларини оширади, маиший хизмат курсатиши, алоқа, автохизматлар ва бошқаларнинг ривожланишини рағбатлантиради. Ушбу минтақани реклама қиладиган маҳаллий хунармандларнинг буюмлари, сувенирларга талаб ошиб боради.

Ихтисослашган ва умумий савдо қорхоналарининг товар айланмаси усади. Шундай қилиб, туризм маҳ,аллий инфратузилмани ривожлантиради, янги иш уринлари яратади, мамлакатга валюта тушумини фаоллаштиради, давлат ва маҳ,аллий бюджетга тушумларни таъминлайди, хизмат курсатувчи соҳ,аларга, туристик фаолиятга қумаклашувчи ва ҳамроҳлик қилувчи фаолият турларига рағбатлантирувчи таъсир қурсатади.

Шундай қилиб, мамлакат ёки минтақа иқтисодиётига туризмнинг бевосита ва билвосита таъсири ҳақида гапириш мумқун.

Бевосита таъсир туристик мақсаддаги товар ва хизматларни сотиб олиш учун туристларнинг харажатлари натижасидир. Бунда туристик харажатлар ташир буюрувчи ёки унинг номидан саёҳ,атга тайёргарлик қуриш, саёҳат ва ташир жойига қелиш жараёнидаги истеъмол харажатларининг умумий суммасидир. Туристларнинг бевосита ва билвосита харажатлари туризмнинг мамлакат ёки минтақа иқтисодиётига ялли таъсирини белгилаб беради. У туризмнинг мамлақт тулов балансиға, аҳ,оли бандлиги ва миначавий ривожланишиға таъсири орқали намоеъ булади.

Тулов баланси одатда ушбу мамлақатдан хориждан қелиб тушган туловлар ва муайян муддатда (йил, чорак, ойда) мамлақатда амалга оширилган туловларнинг нисбатини ифодалайди. Ташқаридан амалга оширилган туловларнинг ортиб бориши мамлақат тулов балансини актив ва аксинча мамлақатда амалга оширилган туловларнинг ортиб бориши пассив тулов баланси вужудга қелишиға олиб келади.

Тулов балансиға туризмнинг таъсири хорижий туристларнинг мамлақатда булиб турган вақтидаги харажатлари ва мамлақат туристларининг хорижда амалга оширган харажатлари уртасидаги фарқ орқали акс этади.

Туризм минтақавий ривожланишға сезиларли таъсир қурсатади. Туристлик қорхоналарни аҳ,оли сони кам булган ва индивидуал кам ривожланган алоҳида минтақаларнинг мамлақат минтақалари иқтисодий ривожланишини тенглаштиришда, маҳаллий аҳоли оқимининг катта шаҳарларға қетиши, янги иш уринларни яратиш, маҳаллий маданий меъросни қайта тиклаш, меъморий ва маданий ёдгорликларни

куриклаш ва тиклаш, махаллий махсулотларга талабни кўпайтиришда сезиларли таъсир кўрсатади.

Иктисодий маънода кам ривожланган ва ажралиб қолган минтакаларнинг мавжуд бўлишлигини рағбатлантирувчи туризм ривожланиши зарурати ва "Туризм монокультураси"ни урнатиш ҳавфи уртасидаги низоларни ечиш муаммоси туризмни минтакавий ривожлантириш-ни комплекс режалаштириш ва бу жараёни (худуд ва ресурслардан фойдаланиш устидан назоратни кўчайтириш, махаллий аҳолини саводини ошириш сиёсатини юритиш) бошқаришнинг мос келадиган усуллари жорий этиш орқали ечиш мумкин.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз таракқиётини юк-салтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. - Т.: Ўзбекистон, 2011. 46 б.
2. Каримов И.А. 2012 йил ватанимиз таракқиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. 2011 йилнинг асосий яқунлари ва 2012 йилда Ўзбекистон ижтимо-ий - иктисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Ва-зирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // Халқ сузи, 2012 йил 20 январь.
3. www.uzarxiv.uz
4. www.world-tourism.org
5. www.e-tours.ru

POLISH SCIENCE JOURNAL

Executive Editor-in-Chief: PhD Oleh M. Vodiany

ISSUE 7(40)

Founder: "iScience" Sp. z o. o.,
NIP 5272815428

Subscribe to print 29/07/2021. Format 60×90/16.

Edition of 100 copies.

Printed by "iScience" Sp. z o. o.

Warsaw, Poland

08-444, str. Grzybowska, 87

info@sciencecentrum.pl, <https://sciencecentrum.pl>

ISBN 978-83-949403-3-1

9 788394 940331